GEOGRAFSKI PREGLED

REVUE DE GÉOGRAPHIE

Glavni urednik — Rédacteur en chef
Dr *Rude Petrović*
Uređivački odbor — Comité de rédaction
Dr Tvrtko *Kanaet*, Krešimir *Papić*,
Dr Rude *Petrović*, Milan *Vemić*,
Orhan *Zubčević*

V

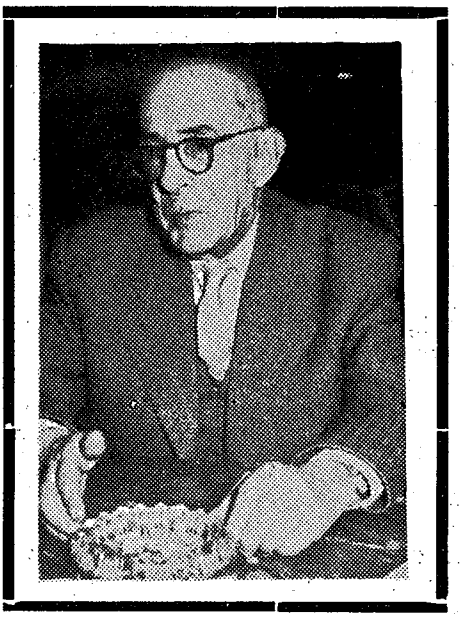
SARAJEVO
1961

Ovaj broj GEOGRAFSKOG PREGLEDA štampan je uz novčanu pomoć Savjeta za kulturu NR BiH (Fond za unapređenje izdavačke djelatnosti) i Sekretarijata za finansije NR BiH.

Tiraž 1.000 primjeraka

IN MEMORIAM PROFESORU HUSEINU BRKICU

Nije tome bilo davno — prije dvije godine — kada je u Geografskom društvu NRBiH, u zajednici sa katedrom za geografiju, slavljen dvostruki jubilej: sedamdesetgodišnjica života i četrdesetgodišnjica nastavnog i javnog rada Huseina Brkića.

Profesor Husein Brkić

Bila je to skromna ali intimna svečanost. Okružen svojim drugovima sa katedre i fakulteta, članovima Geografskog društva, svojim sadašnjim i bivšim učenicima, koji dođoše da mu čestitaju i predaju darove, bio je duboko dirnut pažnjom koja mu je ukazana. Odlazio je u penziju.

Iako penzionisan, nije prestajao da radi mada je bio skrhan teškom bolešću. Izgarao je na poslu do posljednjeg daha. Još u septembru i početkom oktobra 1961. g. obavljao je ispite na fakultetu. Umro je 29. decembra 1961.

Nismo se nadali da ćemo ga tako brzo izgubiti iz svoje sredine. Teška bolest nagrizala je njegov organizam, jako oštećen i za vrijeme rata u zarobljeništvu u Njemačkoj, kuda je odveden, dosljedan svom naprednom stavu o nacionalnoj pripadnosti.

Rođen u Mostaru 1889. godine, koga je volio, gdje je jedno vrijeme služio kao nastavnik, aktivno se uključio u redove napredne muslimanske inteligencije i zbog svog naprednog stava hapšen i prije Drugog svjetskog rata. U toku rata, po povratku iz zarobljeništva, aktivno radi u NOP-u, gubi sina jedinca, postaje član ilegalnog odbora NOP-a, a po Oslobođenju prvi je predsjednik GNO — Sarajevo.

Trebalo je velike energije u rješavanju problema djelimično razrušenog grada Sarajeva, a ne manje kasnije u organizovanju nastavnih ustanova, Više pedagoške škole i fakulteta. I pored svega toga našao je vremena za rad u Geografskom društvu, njegov je osnivač, prvi i doživotni njegov predsjednik; idealan po svojoj stručnoj spremi, po svome temperamentu, po svojoj obljubljenosti, po širokoj inteligenciji, širokoj naobrazbi, stvoren za rukovodioca jedne dobrovoljne organizacije.

Skrhan bolešću šalje godišnjoj skupštini društva u novembru 1961. g. pismenu ostavku, moli da ga se ne izabere za predsjednika. Skupština je našla samo jedan, jednodušan odgovor: bira ga za doživotnog počasnog predsjednika i šalje mu delegaciju da mu poželi što skorije ozdravljenje i saopšti zaključak.

Pod njegovim rukovodstvom društvo dolazi u red najaktivnijih društava Saveza.

Od 1954. godine stalno je u uredništvu »Geografskog pregleda«.

Povodom izlaženja prvog broja Geografskog pregleda, drug Husc je napisao uvodnu riječ. Nije to, međutim, bila samo uvodna riječ, bila je to duboka studija, širok plan rada i razvitka Geografskog društva (»Geografski pregled«, br. 1, Sarajevo 1957). Ako danas pročitamo tu uvodnu riječ, osjetićemo koliko su jasne, proročanske misli unesene, koliko je vizionarski do u tančine predvidio daljnji razvitak Geografskog društva, razvitak geografske nauke i nastave u NRBiH. Dao je direktive za budući rad i razvitak Geografskog pregleda. Vizionarski je predvidio i iznio osnovne probleme koji očekuju radnike na razvitku geografske nauke. Iz burnog, naglog kulturnog i privrednog preobražaja, po Oslobođenju, sa željeznom je logikom izvukao zaključke o pravcu budućeg rješavanja problema geografske nauke i nastave koji očekuju naše društvo. Iznio je teškoće s kojima su se borile narodne vlasti u prvom deceniju, naročito u vezi s obnovom mreže škola i njenog proširivanja, probleme nastavničkog kadra — čiji se broj smanjio u toku rata, naročito problem pomanjkanja stručnih nastavnika, problem pomoći nastavnicima koji su morali da preuzmu predavanje predmeta koji nije bio njihov stručni predmet.

Geografsko društvo pružalo je odmah od svog osnutka tu stručnu pomoć: predavanjima, stručnim konferencijama, diskusijama, ekskurzijama i organizovanjem seminara. Taj je rad prenesen i na novoosnovane podružnice u Mostaru, Banjoj Luci, Tuzli, Zenici, i dr. Ovakav rad doprinio je kako reče drug Huso: ...»kvalitativnom i kvantitativnom...« osposobljavanju naše stručne organizacije.

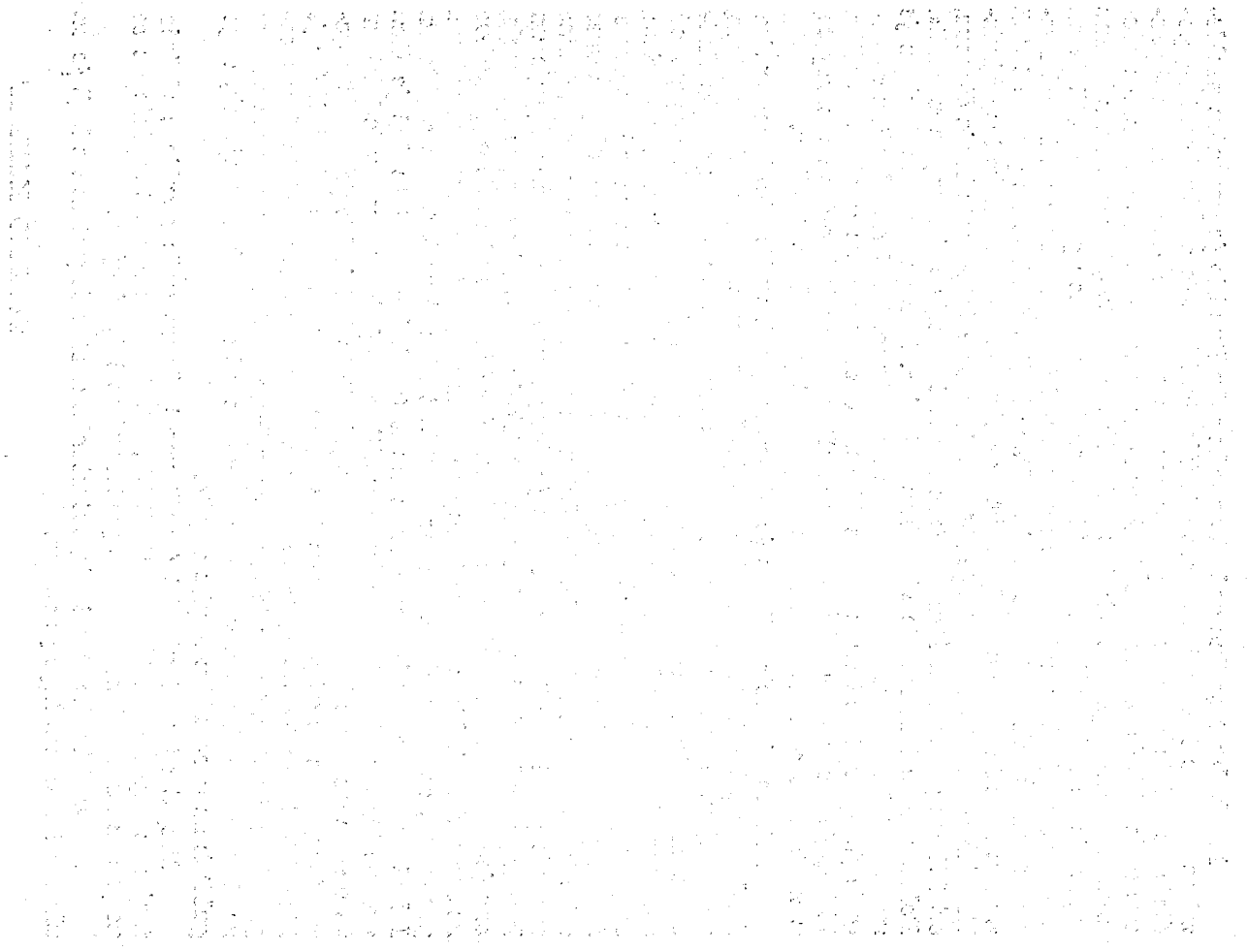
Prvih deset godina rad Geograskog društva bio je posvećen problemima nastave i organizacionom učvršćenju. Kada je društvo ojačalo, počinje da izdaje »Geografski pregled«; tada nastupa novi period, novi pravac rada, čiji je program iznio drug Huso u spomenutom uvodu. Sa precizno određenim pravcem kojim treba da ide društvo, i sa načelima kojima treba da se rukovodi uređivački odbor Geografskog pregelda, čiji je on bio član uredništva, moralo se napredovati i napredovalo se. Pored Pregleda društvo danas izdaje svoj »Bilten« kojim uspjeva da poveže i drži u toku rada i zbivanja društva sve one članove koji se nalaze i u najudaljenijim mjestima. Pokretanje Biltena dovelo je do porasta broja članova, od 150 na preko 400. Društvo ima danas i ediciju »Geografija u školi«. Pokrenuto je i izdavanje »Posebna izdanja«. Rad podružnica društva je znatan. Daleko bi nas odvelo da sve nabrajamo. Ovaj rad društva nemoguće je odvojiti od rada druga Huse. To vrijedi i za uspjehe društva. Kakav je bio u radu Geografskog društva, takav je bio i u radu uopšte, u nastavnim ustanovama, samoupravnim i političkim tijelima.

Interes cjeline preči mu je bio od svega. Tu nije bilo kompromisa. Dosljednost i principijelnost krasila je druga Husu. Pristupačan svakom, nastavniku, asistentu i studentu, vazda spreman da pomogne, da dade svoje mišljenje, ne naturajući ga, ali tako da je ono bilo usvajano od svih, na sjednicama katedre, uprave, na radu u samoupravnim organima, savjetu, podružnici, Geografskom društvu ili na sastancima ma koje vrste. Slušao je diskusije, nekad burne, mirno, hladno, a onda bi na kraju uzeo riječ i rekao svoje mišljenje. Objektivno, razumno, gotovo redovno, jedino moguće pravilno rješenje. A kad je drug Huso dao svoje mišljenje na katedri, fakultetskoj upravi, univerzitetskoj upravi ili sastanku geografa, ono je usvajano, duhovi su se smirivali, jer je našao rješenje prihvatljivo za sve. Takav je bio u diskusijama o problemima nastave, nastavnog plana, programa, reforme škole, režima studija i niza drugih teških problema. I kad govorimo o njegovom radu na katedri, Univerzitetu čiji je član uprave bio, na Filozofskom fakultetu čiji je bio jedan od osnivača i dekan, ili o radu na Prirodno-matematičkom fakultetu čiji je bio jedan od organizatora, onda se njegov rad u tim ustanovama ne može odvojiti, jer je Huso bio jedan isti — radio na jednom ili na drugom položaju ili u Geografskom društvu. Otuda je smrt druga Huse Brkića težak udarac ne samo za Geografsko društvo, nastavne ustanove od najnižih do najviših, nego gubitak za geografsku nauku uopšte.

Brojni njegovi učenici i poštovaoci, širom naše zemlje, zadržaće trajno u uspomeni njegov svijetli lik, lik dobroga Huse i sjećaće ga se uvijek sa najdubljim, iskrenim poštovanjem i divljenjem.

Geografsko društvo i njegovi učenici nastaviće putem na koji je on ukazao i stazama koje je utirao.

TVRTKO KANAET

I

SOCIJALISTIČKA IZGRADNJA I GEOGRAFSKI LIK JUGOSLAVIJE

RUDE PETROVIĆ

U V O D

Geografski lik neke zemlje predstavlja vrlo složenu sintezu mnogih prirodnih i društvenih pojava koje po svom sklopu daju specifičan karakter toj zemlji. Specifičnost geografskog lika zavisi više od načina na koji su prirodne i društvene pojave u konkretnom sklopu međusobno povezane, negoli od općih karakterističnosti pojedinačnih pojava. Neke planine ili rijeke, pojedinačno uzete, u jednoj zemlji mogu da budu vrlo slične pojedinim planinama ili rijekama u drugoj zemlji; pojedina naselja, pojedine saobraćajnice, pojedina obrađena zemljišta, u jednoj zemlji vrlo su slični istovrsnim pojavama u drugoj zemlji; ali opći sklop svih tih pojava skoro je uvijek različit i specifičan po pojedinim zemljama.

Geografski lik neke zemlje sintetizira u sebi sve vidljive tvorevine prirode i sve vidljive tvorevine društva, na prostoru koji ona obuhvaća. Priroda je, nezavisno od društva, stvorila određeno stanje svojih elemenata i faktora, određenu prirodnu sredinu na prostoru jedne zemlje, koja pruža oku određenu sliku (prirodni pejzaž); društvo je, u borbi ili saradnji sa prirodom, stvorilo u prirodnoj sredini niz vidljivih pojava kojih ne bi bilo bez njegove djelatnosti i koje također pružaju oku određenu sliku (kulturni pejzaž). U ekumeni oba su pejzaža praktično nedjeljiva i stvaraju zajedno geografski lik svih većih i manjih prostornih jedinica.

Ovako shvaćen, geografski lik kao opće ogledalo i kao izraz prirodnih i društvenih specifičnosti jedne zemlje, vidljivih u prostoru, ne predstavlja fiksnu i trajnu kategoriju. On se mijenja zbivanjima u prirodi — relativno polako, i zbivanjima u društvu — relativno brzo. Geološka historija Zemlje pokazuje nam kako su grandiozne promjene u geografskom liku neke zemlje izvršila spuštanja i dizanja zemljine kore, erozija tekućih voda, sedimentacija mora, i dr. — ali kroz milione i desetine miliona godina. Historija društva pokazuje nam ne manje značajne promjene koje su protekle civilizacije, ratna pustošenja, seobe, i dr. izvršile u geografskom liku neke zemlje — ali u daleko kraćim vremenskim razmacima od nekoliko stoljeća ili desetljeća.

I priroda i društvo ostavljaju traga u geografskom liku, i kao graditelji i kao rušitelji, i neprestano ga mijenjaju. Te se promjene ne vrše u vremenski

ravnomjernim razmacima niti po intenzitetu jednakim zahvatima. Priroda vidno obilježava svoje epohe po razdobljima jačeg djelovanja jedne ili druge vrste svojih sila. Društvo vidno obilježava svoje epohe po razdobljima skokovitog razvitka proizvodnih snaga i revolucionarnog smjenjivanja proizvodnih odnosa. Društvenu komponentu geografskog lika (kulturni pejzaž) bitno mijenjaju samo smjene civilizacija i velika revolucionarna razdoblja.

Predmet ovoga članka nisu promjene koje vrši priroda u geografskom liku Jugoslavije u svom polaganom geološkom hodu nego promjene koje vrši društvo brzim tempom. Mi smo u sretnoj situaciji da konstatiramo bitne promjene na geografskom liku Jugoslavije koje je izvršilo naše društvo u relativno kratkom razdoblju socijalističke izgradnje. Te promjene su takvog karaktera i takvog zamaha da njima posve opravdano možemo označiti početak jedne nove epohe kojoj nema ravne u posljednjih trinaest stoljeća, otkako su preci naših naroda naselili ovu zemlju. Treba da naglasimo da geografija operira sa pojavama i činjenicama vidljivim u prostoru, dokumentima koji i bez riječi kazuju jasno i nedvojbeno šta je učinjeno. U proteklih dvadeset godina naše društvo je zamahom velikog graditelja uklesalo u geografski lik Jugoslavije tako snažne i karakteristične nove crte da je njima jasno obilježilo izvanrednu dinamiku ove revolucionarne epohe pred budućim generacijama. O dvadesetgodišnjici Ustanka naroda Jugoslavije osjećamo za moralnu obavezu i prijatnu profesionalnu dužnost da te promjene na geografskom liku Jugoslavije konstatiramo.

Prostor nam ne dozvoljava da iscrpimo sve promjene koje je naše društvo u geografskom liku Jugoslavije u proteklom dvadesetgodišnjem razdoblju izvršilo. Zadržaćemo se na nekoliko najmarkantnijih koje dovoljno jasno obilježavaju ono novo u geografskom liku Jugoslavije, što joj, između mnogih ostalih činjenica, daje pravo da se i u tom pogledu nazove »novom Jugoslavijom«.

PROMJENE IZVRŠENE U TOKU RATA (1941—1945)

Drugi svjetski rat povukao je u svoj vrtlog i Jugoslaviju kao bezmalo i sve zemlje Evrope, a i mnoge vanevropske zemlje. Pored svih nevolja koje je taj totalni rat sobom nosio zaraćenim zemljama uopće, Jugoslavija je bila naročito teško pogođena još i tim, što je bila izložena okupaciji nekoliko neprijateljskih sila. Njemačka je okupirala sjeverni i srednji dio Jugoslavije do linije Ljubljana — Jastrebarsko — Topusko — Sanski Most — Jajce — Konjic — Višegrad — Sjenica — Priština — Vranje, a Italija dio južno od te linije; pored njih, Mađarska je držala pod svojom okupacijom Bačku, Baranju i Međmurje; Bugarska istočni dio Srbije i gotovo cijelu Makedoniju; Albanija Metohiju, Kosovo i zapadni dio Makedonije. Tako se na privrednom organizmu Jugoslavije okupio čitav niz stranih eksploatatora koji su bez ikakve kontrole i bez ikakvih obzira uzimali sve što su htjeli. Osim toga, Nijemci i Talijani uspostavili su unutrašnje satelitske vladavine u Sloveniji, Hrvatskoj sa Bosnom i Hercegovinom, Srbiji i Crnoj Gori. Sve je to trebalo da slomi volju za otporom slobodoljubljivih jugoslavenskih naroda i da obezbijedi što veće iskorišćavanje Jugoslavije za ratne ciljeve fašističkih sila.

Ali svega dva i pô mjeseca po kapitulaciji stare Jugoslavije i uspostavljanju okupacijskih vladavina jugoslavenski su se narodi digli na oružani

ustanak. Narodno-oslobodilačka borba jugoslavenskih naroda neprestano se rasplamsavala obuhvaćajući sve narode i sve pokrajine Jugoslavije. Kroz skoro pune četiri godine Jugoslavija je bila poprištem žestokih borbi Partizana i Narodno-oslobodilačke vojske sa brojno nadmoćnijim i bolje opremljenim fašistima, stranim i domaćim, koji su svagdje i u svakoj prilici vršili masovno uništavanje naših ljudi i naših materijalnih dobara. Pored mnoštva neprestanih lokalnih borbi u Jugoslaviji su u tom razdoblju vođene i borbe velikog stila (šest fašističkih ofenziva, velike završne ofenzivne akcije Jugoslavenske armije) koje su zbog angažovanja velikih borbenih snaga i modernog razaralačkog oružja u velikoj mjeri opustošile krajeve preko kojih su prelazile.

Ratno zbivanje ovako zamašnih razmjera moralo je da ureže u geografski lik Jugoslavije vrlo duboke promjene. O tome nam najbolje svjedoče podaci koje je poslije rata prikupila Komisija za utvrđivanje ratne štete. Navešćemo samo neke od njih:

U doba rata u Jugoslaviji je izgubilo živote 1,706.000 ljudi ili 10,8% cjelokupnog stanovništva; od privrede je bilo otrgnuto oko 2 mil. ljudi.

Po gradovima i selima porušeno je, spaljeno ili teško oštećeno 822.000 zgrada svih vrsta; pokućstvo i krov nad glavom izgubilo je oko 3.5 mil. stanovnika.

U poljoprivredi je uništeno 289.000 seoskih domaćinstava sa cjelokupnim živim i mrtvim inventarom. U industriji je razoreno iil teško oštećeno preko 50% svih poduzeća.

U saobraćajnoj mreži porušeno je 3.570 mostova, a 5.498 km željezničkih pruga (57%) i 28.500 km cesta (70,5%) dovedeno u neupotrebivo stanje.

Već samo ovi podaci, bez mnoštva drugih koje ovdje zbog ograničenog prostora ne možemo navoditi, ukazuju nam u kojim se golemim razmjerama izmjenila opća slika naseljenosti, slika privrede, slika saobraćajne mreže, ili ukratko rečeno opća slika kulturnog pejzaža u Jugoslaviji.

Ove kvantitativne promjene ne kazuju još sve. To što je stanovništvo Jugoslavije u toku rata decimirano nije jedina promjena koju je ono pretrpjelo. Najžešće i najčešće borbe su vođene u velikom planinskom predjelu, naročito u Dinarskom planinskom području. Zbog ratnih gubitaka, zbog tjeranja stanovništva u logore koje su vršili okupatori, kao i zbog njegova bježanja u relativno mirnije krajeve Panonske nizine, upravo u tom velikom našem predjelu koji obiluje prirodnim bogatstvima (šume, vode, hidro-energija) stanovništvo se jako prorijedilo. U njemu su uništena naselja, industrijska postrojenja, alati zanatske i domaće radinosti, daleko više nego u našim ostalim krajevima. Time se, u prvom redu, znatno izmjenio opći raspored gustoće naseljenosti u Jugoslaviji, i to izmjenio na gore, jer su krajevi koji su i ranije bili nesrazmjerno slabije naseljeni od ostalih krajeva Jugoslavije, sada ostali sa još mnogo rjeđim stanovništvom. Forsirano uništavanje materijalnih dobara koje je išlo paralelno sa depopulacijom, pojačalo je u ovim krajevima, koji se odlikuju vrlo obilnim prirodnim bogatstvima, nesrazmjer između prirodnih rezervi i proizvodnih snaga, nesrazmjer koji je već i u predratnoj Jugoslaviji predstavljao jedan od njezinih kritičnih problema. Osim toga, privredna neuravnoteženost koja je također već od ranije postojala između relativno razvijenih i ovih nerazvijenih krajeva sada se naročito produbila čime je opći jugoslavenski privredni organizam doveden u vrlo teško stanje.

Po svršetku rata ovi su krajevi pružali sliku takve pustoši (popaljena i napuštena sela, neobrađena zemlja, porušeni gradovi i komunikacije, itd.) da su narodne vlasti smatrale za najbolje rješenje izvršiti organiziranu seobu stanovništva u relativno očuvane krajeve Panonske nizine, iz kojih se povuklo ranije njemačko stanovništvo. Ta je seoba obuhvatila oko 250.000 ljudi (60.000 porodica). Kako se cijeni da je u toku rata otprilike približno isto toliko stanovnika napustilo svoja ognjišta u ovim naročito ugroženim krajevima, to dobivamo golemu brojku od pola miliona ljudi. Ovako krupni poremećaj u relativno kratkom vremenu (četiri godine) predstavljao bi težak problem i za mnogo veće i bogatije zemlje nego što je Jugoslavija.

Treba naglasiti i to da je u toku rata Jugoslavija među svojim poginulim građanima izgubila 40.000 intelektualaca i 90.000 stručnih industrijskih i rudarskih radnika, što predstavlja osobito težak gubitak za zemlju koja u tim kadrovima oskudijeva.

Osim ovih vrlo osjetljivih promjena na unutrašnjem planu Jugoslaviju su zadesile i izvjesne promjene koje su se odrazile u odlivu stanovništva preko njezinih granica. Jedan dio zarobljenika i jedan dio na rad otjeranih ljudi, koji se po svršetku rata nisu vratili u zemlju, zatim izvjesan broj onih koji su se pri kraju rata povukli preko zapadnih granica zbog saradnje sa okupatorima ili zbog neprijateljske propagande, predstavljaju također izvjesnu stavku u depopulaciji, ali ni izdaleka problem onog obima kakav smo konstatirali pri unutrašnjim pokretima stanovništva. Najveća grupa koja je napustila zemlju bili su vojvođanski Nijemci. Kako smo već spomenuli taj je problem bio riješen naseljavanjem naših ljudi iz ratom opustošenih krajeva.

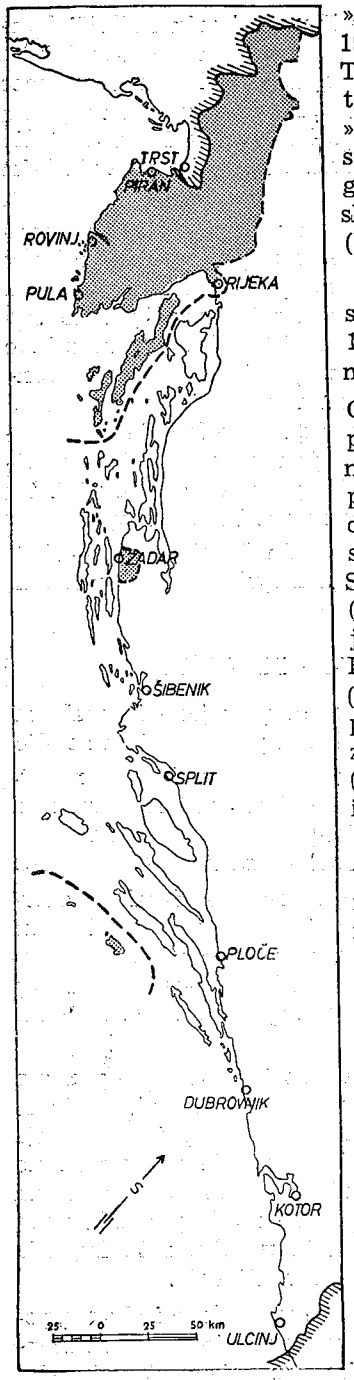
IZMJENA GRANICA I POVRŠINE JUGOSLAVIJE

Svršetak rata i konačno oslobođenje zemlje od okupatora donijeli su daljnju promjenu u geografskom liku Jugoslavije, promjenu njenih državnih granica, a u vezi s tim promjenu veličine njezine površine i promjenu broja njezina stanovništva.

Granice stare Jugoslavije, utvrđene na osnovu Versajskog mirovnog ugovora 1919. g. i na osnovu kasnijih ugovora sa Italijom (u Rapallu 1920. g. i u Nettunu 1925. g.) obuhvatile su teritorij od 247.542 km². Na tom je teritoriju 1921. godine živjelo 11,984.000 stanovnika, 1931. godine 13,934.000 stanovnika, a g. 1939, pred Drugi svjetski rat, 15,596.000 stanovnika (prema statističkoj procjeni). Najbolnija činjenica pri povlačenju granica stare Jugoslavije bila je ta što su njima bili izdvojeni čitavo Posočje sa Goričkim krajem i južni dio Slovenije sa Trstom, Istra sa Rijekom, otoci Cres, Lošinj, Lastovo te enklava Zadar, i ostavljeni pod fašističkom vladavinom Italije.

Zahvaljujući pobjedi Narodno-oslobodilačke vojske nad okupatorima u Drugom svjetskom ratu i pobjedi Saveznika nad fašističkim državama uopće, granice Jugoslavije obuhvatile su sadašnju površinu od 255.804 km².

Mirovna konferencija u Parizu (1946—1947) dodijelila je Jugoslaviji otok Lastovo, enklavu Zadar, Rijeku sa najvećim dijelom Istre, jedan dio južne Slovenije, gornje Posočje sa dijelom Goričkog kraja, bez samog grada Gorice, u svemu 7.382 km² (oko 500.000 stanovnika). Od preostalog dijela Istre i Slovenskog primorja, sa gradom Trstom, bio je ustanovljen Slobodni Teritorij Trsta, kao zasebna državica, sa »zonom A« pod savezničkom upravom i sa

»zonom B« pod jugoslavenskom upravom. Godine 1954. Saveznici su dokinuli Slobodni teritorij Trsta i podijelili ga između Italije i Jugoslavije tako da je Jugoslaviji definitivno pripala čitava »zona B« i nekoliko manjih naselja u »zoni A«, u svemu 534 km² (oko 70.000 stanovnika), a Italiji grad Trst sa užom okolicom i uski pojas Slovenskog primorja, kao prilaz Trstu, u svemu 193 km² (oko 280.000 stanovnika).

Na cjelokupnom sadašnjem teritoriju Jugoslavije (255.804 km²) živjelo je 1948. godine 15,841.000 stanovnika, 1953. godine 16,991.000 stanovnika, 1961. godine 18,938.000 stanovnika.

Ovim izmjenama granica nije u cijelosti riješeno pitanje uključivanja svih naših nacionalnih manjina u okvir zajedničke države. U obliku kompaktno naseljenih grupacija i u neposrednom dodiru sa našim državnim granicama ostali su pod stranim državama i dalje: Slovenci u Beneškoj Sloveniji i Gorici, pa Slovenci i Hrvati u Trstu (pod Italijom); Slovenci u Koruškoj (pod Austrijom); Makedonci u Pirotskoj Makedoniji (pod Bugarskom); Makedonci u Egejskoj Makedoniji (pod Grčkom). U obliku manjih i razasutih grupacija ili grupacija dublje u unutrašnjosti stranih zemalja ima naših sunarodnjaka još u Austriji (Gradišćanski Hrvati), u Mađarskoj (Hrvata i Srba) i u Rumuniji (Srba i Hrvata).

Ipak ovdje treba da naglasimo, uprkos ovakvim teritorijalno-nacionalnim odnosima koji su ostavili izvan teritorija nove Jugoslavije izvjesne grupe naših nacionalnih manjina, da u čitavoj našoj historiji nijedna nacionalna država jugoslavenskih naroda nije nikada obuhvatila ovoliki teritorij niti okupila u svojim granicama ovoliki procenat jugoslavenskih sunarodnjaka.

Proširivanjem granica na jadranskoj fasadi nije dobivena samo površinski veća država (za 8.262 km²), niti su tim zadovoljene samo nacionalne težnje Hrvata i Slovenaca, nego je došlo i do jedne vrlo važne ekonomsko-geografske promjene. Jugoslaviji je pripao cio Riječki zaljev sa velikom lukom Rijekom i znatan dio Tršćanskog zaljeva. Ova dva zaljeva predstavljaju ona mjesta na kojim su vode Mediterana najdublje prodrle

Šatirana područja pripadala su prije Narodnooslobodilačkog rata Italiji

u Evropski kontinent. Upravo tu zemlje Srednje Evrope imaju najbliži kontakt sa pomorskim putevima Mediterana i sa njegovim svjetskim saobraćajnim magistralama koje vode kroz Gibraltarski prolaz, Sueski kanal i tjesnace Bospora i Dardanela. To su mjesta prema kojima saobraćajno gravitira zapadni dio Jugoslavije, pa dalje Mađarska, Austrija, dio Čehoslovačke i bavarski dio Zapadne Njemačke. Zbog toga su se na tim zaljevima i razvile najveće luke na istočnoj obali Jadrana, Trst i Rijeka.

Rijeka je zbog svog povoljnog položaja izrasla u najveću luku Jugoslavije i naglo se dalje razvija i po sve većem učešću jugoslavenskog robnog prometa i po sve većem učešću međunarodnog robnog prometa. Trst je prema sporazumu od 1954. g. pripao Italiji, ali Jugoslavija nije time izgubila sve prednosti svog položaja na Tršćanskom zaljevu. Ona je, držeći čitavo zaleđe Trsta do u duboku unutrašnjost, osigurala sebi ulogu teritorijalnog (tranzitnog) posrednika između zemalja Srednje Evrope i Trsta, a i sama može da koristi tršćansku luku pod povoljnijim uslovima nego ranije kad je bila teritorijalno udaljena od njega. Osim toga Jugoslavija je u mogućnosti da podizanjem nove luke na tom zaljevu skrene znatan dio prometa prema njoj. To najbolje pokazuje izgradnja i relativno brz razvitak nove luke u Kopru.

Uopće uzevši dobitkom ovog dijela jadranske obale (Rijeka—Pula—Trst) cio sjeverozapadni dio Jugoslavije dobio je snažniji impuls za brz privredni razvitak, nego što ga je imao ranije.

PROMJENE URBANO-INDUSTRIJSKOG PEJZAŽA

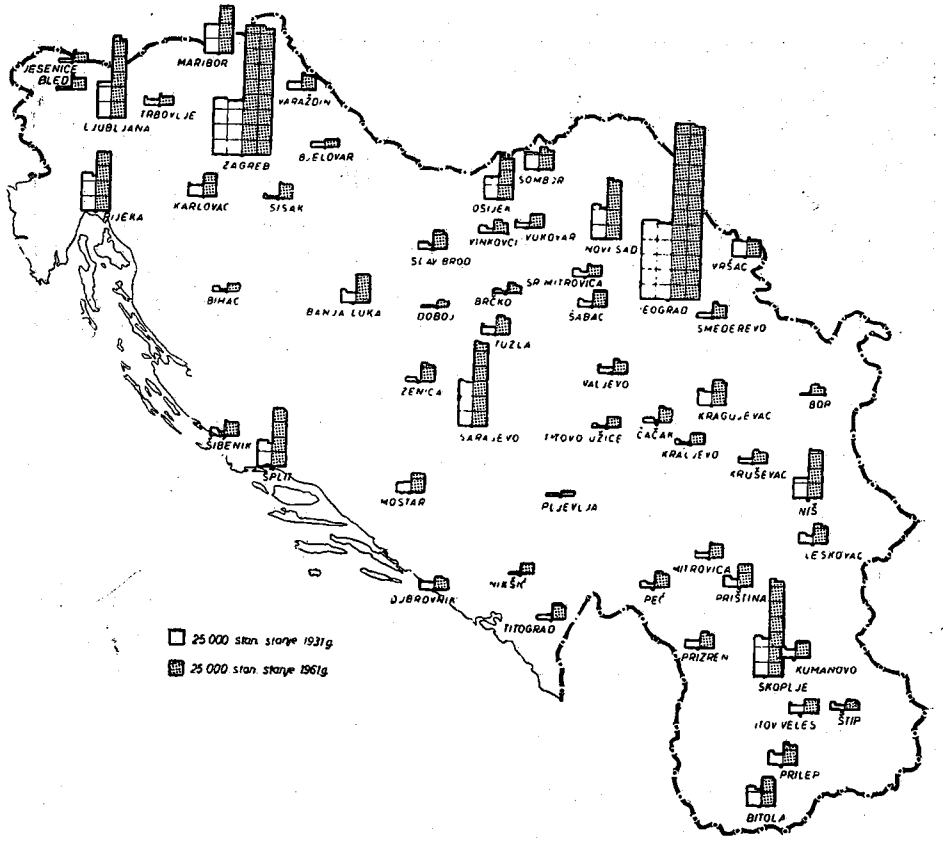
U geografskom liku Jugoslavije naročito izrazite promjene izazvale su pojave koje su u vezi sa revolucionarnim socijalističkim preobražajem zemlje.

Poslije rata došlo je do pojave vrlo obimne urbanizacije. Prema nepotpunim podacima možemo zaključiti da se u Jugoslaviji u poslijeratnom razdoblju preselilo sa sela u gradove blizu 2 mil. stanovnika. Ovaj silan priliv seoskog stanovništva u gradska naselja bio je uslovljen sa nekoliko faktora.

Još u toku samog Narodno-oslobodilačkog rata, a naročito odmah po završetku rata, velik broj stanovnika koji je prije rata živio na selima i koji se u toku rata uključio u redove Narodno-oslobodilačke vojske odnosno Jugoslavenske armije, ili u politički i administrativni aparat Narodno-oslobodilačkog pokreta, prešao je u gradove gdje je učestvovao u izgradnji nove narodne vlasti i tamo se stalno zadržao.

Drugi, daleko veći val seoskog stanovništva naišao je u gradove ponesen industrijalizacijom naše zemlje. Opsežna i planska industrijalizacija, koja se počela provoditi sa Prvim petogodišnjim planom (1947—1951) i koja traje neprekidno dalje, povukla je velik broj radnih ljudi ranije zaposlenih na selima u poljoprivredi, da ih zaposli po gradovima u industriji. Potrebe za ovom radnom snagom bile su velike ne samo zato što su se naglo podizala nova industrijska poduzeća, nego i zato što je Jugoslavija u toku rata izgubila znatan broj industrijskih radnika, kojim je i inače oskudijevala.

Napokon, velik broj seoskih stanovnika prešao je u gradove i zbog zaposlenja u mnogim drugim gradskim zanimanjima i zbog težnje za višim standardom. Odlazak stanovnika sa sela u gradove pojava je koja prati privredni razvitak svake zemlje naročito u onoj fazi kad se ona počinje pretvarati iz

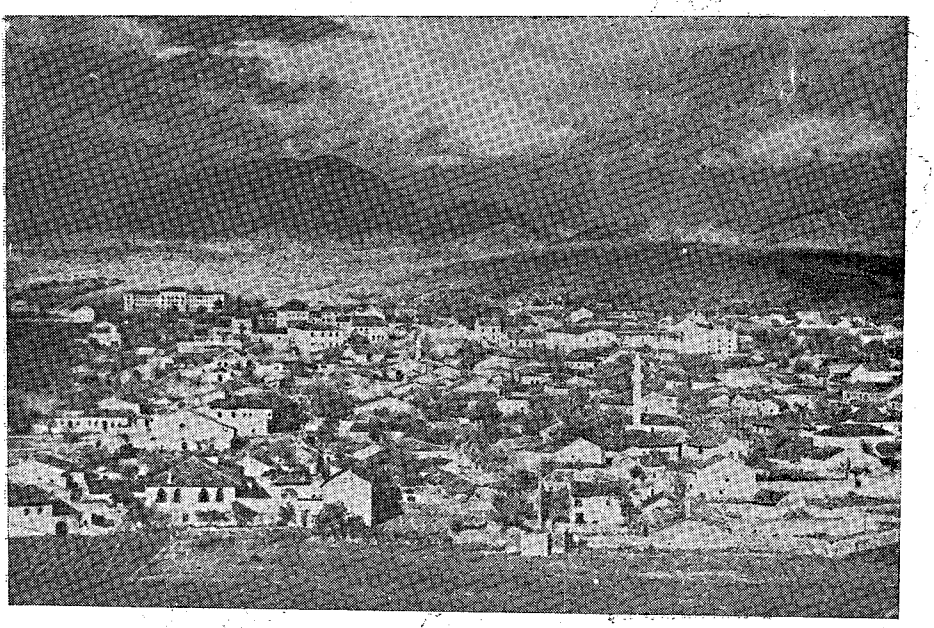
Mnogi gradovi širom Jugoslavije naglo su porasli po broju stanovnika u razdoblju socijalističke izgradnje

tipično agrarne u agrarno-industrijsku zemlju, kakav i jest upravo slučaj sa Jugoslavijom.

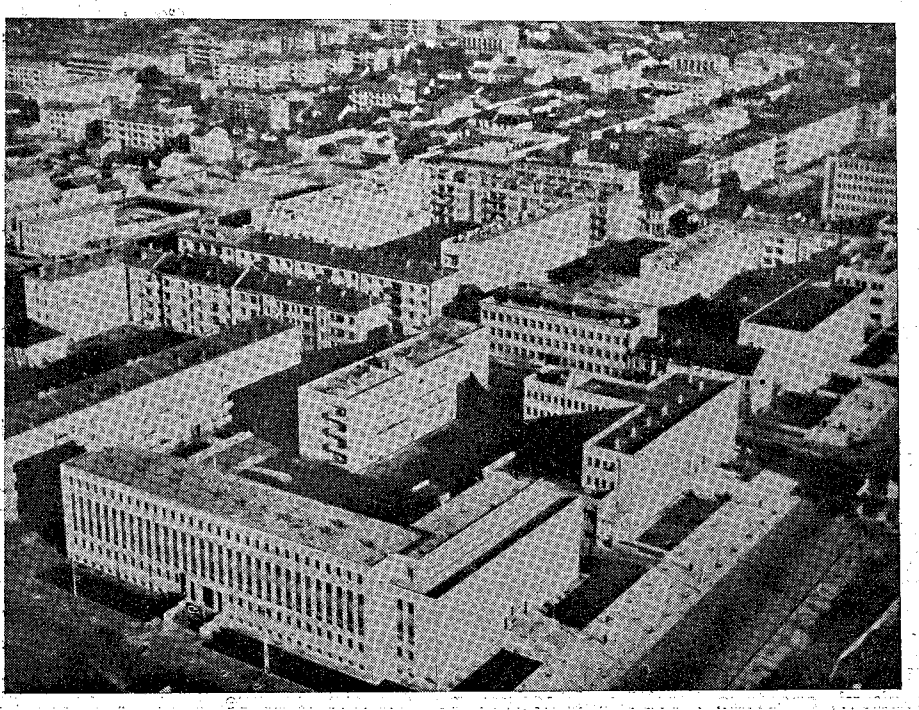
Gradovi, uopće uzevši, i kao aglomeracije stanovništva i kao aglomeracije zgrada, predstavljaju najdimenzionalnije i najvidljivije pojave koje društvo stvara na površini Zemlje uopće. Zbog toga su oni vrlo značajni elementi u geografskom liku svake zemlje.

U kojem se vidljivom obliku u novoj Jugoslaviji izrazio ovaj veliki priliv seoskog stanovništva u gradove?

U prvom redu došlo je do teritorijalnog povećavanja skoro svih ranije postojećih gradova, a naročito onih koji su se industrijalizirali. Pri tome treba da naglasimo da njihov izgled ne slijedi više raniji stil iz kapitalsitičke epohe (lijep centar — neugledna periferija), nego se u skladu sa novim društvenim uslovima socijalizma izravnava razlika između centra i periferije; novi dijelovi naših gradova po pravilu predstavljaju naselja sa modernim kućama, pravilnim ulicama i sa mnogo zelenila; u njima se podižu rekreativni centri (parkovi, sportska igrališta, kinodvorane, domovi kulture, i dr.) i uvode sve

Stara Podgorica

Novi Titograd

vrste komunalnih usluga na savremenom nivou (elektrifikacija, vodovod, kanalizacija, gradski saobraćaj, i dr.).

Zahvaljujući ovim pojavama kod nas se izmijenio raniji odnos između seoskog i gradskog stanovništva. Zbog različitih kriterija, šta je selo a šta grad, naša statistika nije ni do danas postavila jedno čvrsto mjerilo o odnosu između seoskog i gradskog stanovništva. Ipak prema raspoloživim podacima možemo da ocrtamo ovakav razvojni put tih odnosa:

Pored teritorijalnog povećavanja postojećih gradova došlo je i do izgradnje novih gradova koji svoj postanak zahvaljuju novopodignutoj industriji (na primjer: Novi Travnik, Vogošća, Hrasnica, Priboj, Lički Osik, Kidričevo, i dr.) ili kojoj drugoj lokaciji privredne djelatnosti (na primjer: Ploče, Bar, Banovići, Majdanpek, i dr.). Ovoj kategoriji gradova možemo da pribrojimo i čitav niz onih gradova koji su zahvaljujući industrijalizaciji ili kojoj drugoj funkciji udvostručili ili utrostručili svoje ranije stanovništvo (na primjer: Titograd, Nikšić, Bor, Kraljevo, Zenica, Jesenice, Kranj, i dr.).

Stanovništvo Jugoslavije

	1931.	1948.	1953.
Seosko:	82,5%	79,0%	76,0%
Gradsko:	17,5%	21.0%	24,0%

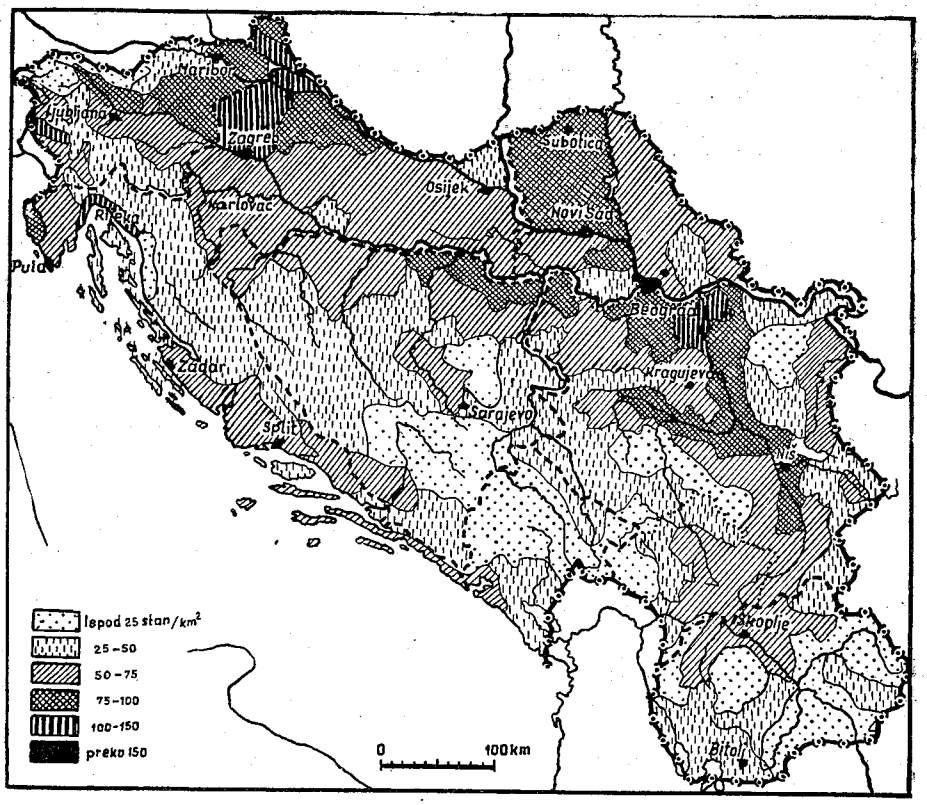
Za promjene koje su se dogodile u geografskom liku Jugoslavije karakteristični su svakako i odnosi između malih, srednjih i velikih naselja (računajući po broju stanovnika), bez obzira da li se radi o selima ili o gradovima.

Naselja Jugoslavije po broju stanovnika

	1948.	1961.
10.000 — 20.000	56	54
20.000 — 50.000	18	44
50.000 — 100.000	6	7
100.000 — i više	5	7
Svega	85	113

Industrizalijacija koja se u poslijeratnom razdoblju provodi u našoj zemlji nije se odrazila samo u teritorijalnom uvećavanju gradova i u povećavanju broja njihova stanovništva, ili pak samo u podizanju nekih novih naselja gradskog tipa. Svojom pojavom, u obliku velikih, srednjih i malih tvornica, u obliku velikih tvorničkih hala i visokih dimnjaka, ona daje nov tipični pečat mnogim gradovima koji ranije nisu imali i izjednačava ih po vanjskom izgledu sa gradovima razvijenih zemalja. Industrija se obično locira na periferiji gradova, u određenim industrijskim četvrtima.

Pored ovoga, industrija je svojim novčanim prinosima gradskim komunama, koji su visoki, zatim izgradnjom stambenih zgrada za svoje radnike i službenike, svojim prilozima za mnoge komunalne pothvate uopće, indirektno vrlo mnogo doprinijela i doprinosi stalno dalje da se lik gradova funkcionalno poboljaša i estetski poljepša.

Gustoća naseljenosti na današnjem jugoslavenskom teritoriju 1931 godine

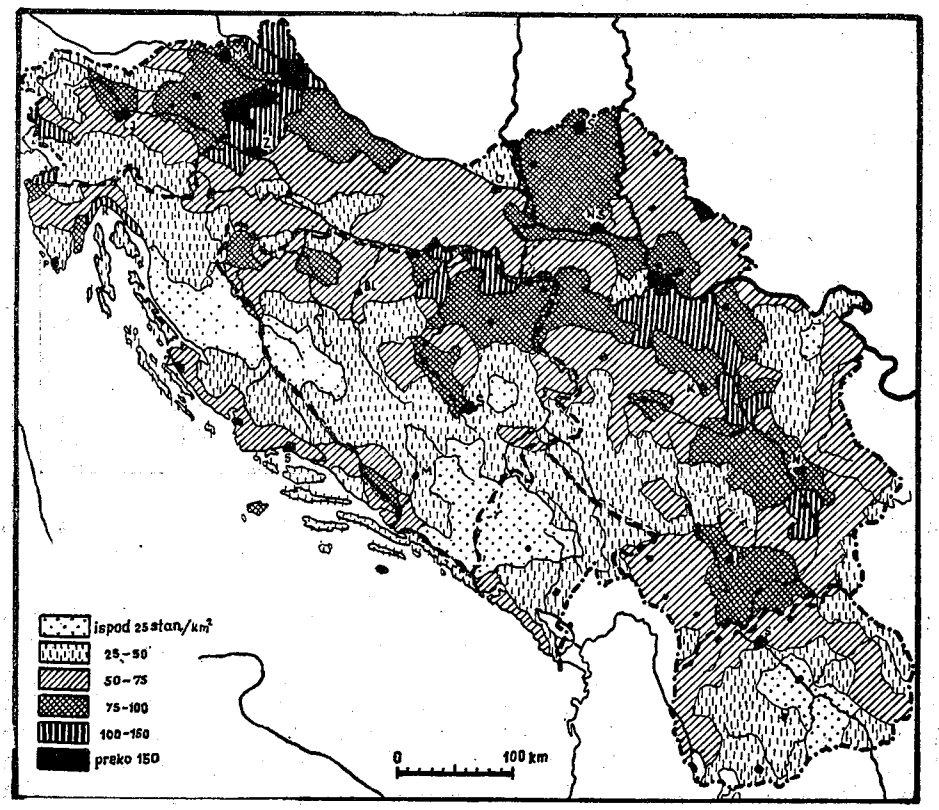
U poslijeratnoj izgradnji industrije nije se išlo za tim da se industrijski objekti prvenstveno lociraju u gradovima, nego baš naprotiv mnoge su grane industrije potražile mjesto svojim vrlo značajnim objektima na izvorima sirovina, na povoljnim strategijskim položajima ili na mjestima kojima je namijenjeno da odigraju ulogu privrednog protagoniste zaostalih krajeva. Razvitak je međutim pokazao da se i na tim mjestima, uz industriju, brzo razvijaju moderna naselja gradskog tipa. U najviše slučajeva izgradnja industrije nije mogla da mimoiđe velike i veće gradove, zbog njihovih stručnjaka, zbog njihove kvalificirane radne snage, zbog njihova tržišta ili zbog njihova položaja na saobraćajnim raskrsnicama. Činjenica je da u 26 naših najvažnijih gradova imamo danas skoncentrirano otprilike 33% ukupnih privrednih kapaciteta u državi i 13% cjelokupnog stanovništva.

Naše statistike ne dozvoljavaju nam ni da konstantno pratimo opću izgradnju novih zgrada, ni njihovu izgradnju napose u gradovima i u selima. Ipak i iz fragmentarnih podataka općeg karaktera dobiva se slika kojim tempom se ovaj očigledni elemenat mijenja u našem kulturnom pejzažu. Samo u 8-godišnjem razdoblju 1954—1961. u Jugoslaviji je podignuto 282.914 zgrada svih vrsta (od toga 251.853 stambenih); one su zapremile površinu od 45,8 mil. m² (od toga stambene zgrade 39,8 mil. m²). Ove značajne i velike cifre najbolje

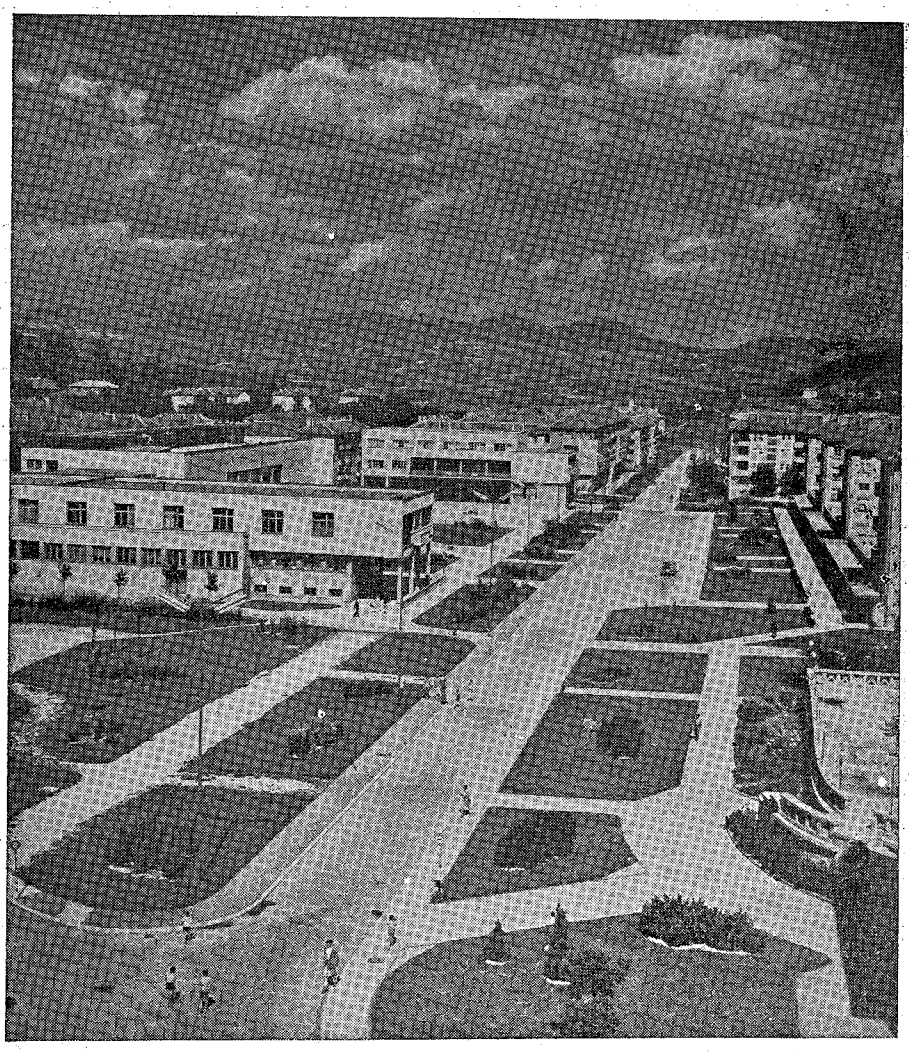
shvata i uočava onaj tko putuje Jugoslavijom. Uzduž i popreko naše zemlje gotovo nema grada kojem razdoblje socijalističke izgradnje nije udarilo vrlo jasan, najčešće monumentalan pečat, podizanjem čitavih blokova ili čitavih gradskih četvrti sa novim modernim zgradama, stambenog, industrijskog ili ostalog karaktera. Ni promjene u selima nisu male. O tome nas najbolje uvjeravaju mnogobrojni crveni, crepom pokriveni krovovi novih seoskih kuća, nadaleko vidljivi po mnogim našim krajevima.

Gustoća naseljenosti naše zemlje poprimila je nove relacije i zbog općeg porasta stanovništva i zbog njegovih unutrašnjih migracija. Prosječna gustoća naseljenosti koja je 1921. god. iznosila 48,4 st. po km², a 1931. god. 56,3 st. po km², porasla je do 1948. god. na 61,8 st. po km², do 1953. god. na 66,3 st. po km², do 1961. god. na 72,5 st. po km². Regionalne relacije naseljenosti i njihove promjene vide se najbolje na priloženim kartogramima. (Gustoća na-1931. godine i gustoća naseljenosti 1961. godine).

U prirodni pejzaž Jugoslavije vrlo markantne znakove unijela je i poslijeratna elektrifikacija zemlje, i to ona njena grana koja se zasniva na eksploataciji tekućih voda. Zbog pogona mnogih hidroelektrana podignute su brane i stvorena umjetna jezera. Svaka brana uslovila je stvaranje jednog takvog

Gustoća naseljenosti u Jugoslaviji 1961. god.

Na mjestu gdje se prostirala ledina stoji danas Novi Travnik, grad metalne industrije, mladih ljudi i visokog životnog standarda

jezera. Jugoslavija ima oko 220 prirodnih jezera, što većih što manjih. Elektrifikacija zemlje dodala je tome broju do danas još oko 30 što manjih — što većih umjetnih jezera. Među umjetnim jezerima ima i takvih koja svojim dimenzijama nadmašuju mnoga naša prirodna jezera; takva su: Jablaničko 14 km², Peručko jezero 13 km², Zvorničko jezero 13 km², Mavrovsko jezero 12 km², Vlasinsko jezero 12 km². Ovi uspjesi naše hidrotehnike izveli su prema tome vrlo zamašnu i vrlo uočljivu promjenu ranijeg prirodnog stanja naših ujezerenih voda.

Nešto slično se događa i sa kopanjem novih kanala (Dunav — Tisa — Dunav 260 km, Vukovar — Šamac 62 km, Sisak — Zagreb 43 km), samo ove umjetne rijeke svojom zajedničkom dužinom daleko zaostaju za dužinom prirodne riječne mreže (44.000 km riječnih tokova dužih od 10 km).

PROMJENE RURALNO-AGRARNOG PEJZAŽA

Agrarni pejzaž u općem geografskom liku neke zemlje predstavlja, s obzirom na veliku površinu, koju zauzima, vrlo značajnu i vrlo uočljivu veličinu. Ne treba zaboraviti da u Jugoslaviviji oranice, vrtovi, voćnjaci i vinogradi, dakle površine kojima poljoprivredno stanovništvo svojim radom daje vanjsko lice, zapremaju preko 8 mil. hektara tj. 80.000 km² ili preko 31% od cjelokupne državne površine.

Odilazak mnogobrojnih stanovnika sa sela u gradove, preorijentacija stanovništva u pogledu zanimanja zbog tog odilaska i zbog općeg privrednog razvitka, promjena proizvodnih odnosa i primjena mnogih agrotehničkih mjera u poljoprivredi, izazvali su vrlo uočljive promjene u agrarnom pejzažu Jugoslavije.

Da spomenemo samo neke od tih faktora.

Profesionalna struktura jugoslavenskog stanovništva, što se tiče odnosa poljoprivrednog prema nepoljoprivrednom stanovništvu, doživjela je upravo u socijalističkom razdoblju odlučujuću promjenu.

Stanovništvo Jugoslavije

	1921.	1931.	1948.	1953.	1961.
Poljoprivredno:	78,9%	76,5%	68,3%	61,2%	51,0%
Nepoljoprivredno:	21,1%	23,5%	31,7%	38,8%	49,0%

U proizvodnim odnosima naše poljoprivrede došlo je u poslijeratnom razdoblju do bitnih promjena. Agrarnom reformom ukinut je posve polufeudalni i kapitalistički veleposjed i njihova zemlja podijeljena bezemljašima i siromašnim seljacima. Zaveden je maksimum agrarnog posjeda (10 odnosno 15 hektara). Time je skoro nestalo klase bogatih seljaka i klase bezemljaša, dok je klasi siromašnih seljaka u velikoj mjeri pomognuto.

Stvoren je socijalistički sektor u poljoprivredi u obliku velikih općedruštvenih poljoprivrednih dobara i seljačkih radnih zadruga koji drži oko 12% cjelokupne agrarne površine.

Socijalistički sektor preko raznih vrsta pomoći, kooperacije i ugovaranja, utječe u velikoj mjeri na proizvodnju privatnog sektora. Još je značajniji utjecaj zajednice i njezine planske privrede na privatni sektor preko općih zemljoradničkih zadruga, koje su obuhvatile više od polovice svih privatnih poljoprivrednih domaćinstava u državi.

Uvođenje mehanizacije (2.500 traktora u 1939. g.; 36.467 traktora u 1961. g.), kemizacija, rajonizacija nekih usjeva, uvođenje kvalitetnih vrsta sjemena, sve se to također odrazilo u općoj slici produktivnih površina.

Daleko bi nas odvelo kada bismo ovdje analizirali sve elemente agrarnog pejzaža ili kada bi cijenili koliko je koji od ovih faktora napose doprinio pro-

mjeni agrarnog pejzaža. Da bismo uočili promjene koje su nastupile biće dovoljno da iznesemo neke elemente koji markantno obilježavaju opću sliku ruralno — agrarne površine.

Da vidimo najprije promjene koje su nastale u strukturi zasijanih površina:

Zasijane površine (u 000 ha)

	1930—1939. prosječno		1952—1961. prosječno	
Žitaricama	6.120	(81,1%)	5.520	(72,5%)
Industrijski biljem	152	(2,0%)	338	(4,4%)
Krmnim biljem	333	(4,5%)	600	(7,9%)
Povrćem	435	(5,8%)	485	(6,4%)
Voćem	280	(3,7%)	393	(5,2%)
Vinogradima	226	(2,9%)	272	(3,6%)

Ako ostavimo po strani to šta sve ove izmjene u strukturi zasijanih površina ekonomski znače i skrenemo pažnju samo na sam izgled agrarnog pejzaža, onda nam činjenica da se površina pod žitaricama smanjila za 600.000 hektara, a površina pod ostalim kulturama povećala za 662.000 hektara, kaže da se opća slika u grubim crtama izmijenila skoro za 10%.

Ovakve slike u agrarnom pejzažu Jugoslavije...

pojavljuju sve više slike objekata intenzivne poljoprivrede

Na drugom mjestu da istaknemo i jednu vizuelnu impresiju koja u ocjeni geografskog lika ne igra malu ulogu. Leteći avionom preko naših velikih prirodnih predjela (panonskog, dinarskog, jadranskog) u kasno proljeće, prije žetve, dok su još svi usjevi na poljima, putnikov pogled neodoljivo privlači vrlo šaroliki mozaik boja na obrađenoj površini zemlje. Što idemo dublje u planine i što se više približavamo moru taj mozaik postaje sve usitnjeniji i šarolikiji, i obratno što se više približavamo Panonskoj nizini i što više zalazimo u nju u tom mozaiku se javljaju sve prostranije plohe određenog broja boja. Ova smjena boja i njihovih dimenzija u agrarnom mozaiku kazuje nam između ostaloga i to da u riječnim dolinama, kotlinama i kraškim poljima imamo pretežno razvijenu sitnu individualnu proizvodnju naturalnog tipa, sa malim posjedima, razbacanim parcelama i raznim usjevima na pojedinim parcelama; nasuprot tome u prostranoj Panonskoj nizini prevladavaju veći posjedi, sa manjim brojem parcela, sa dobro zastupljenom proizvodnjom tržišnog tipa i sa znatnom rajonizacijom usjeva, što sve zajedno i daje tamošnjem mozaiku agrarne površine veću uravnoteženost boja i krupniju strukturu njegovih sastavnih dijelova.

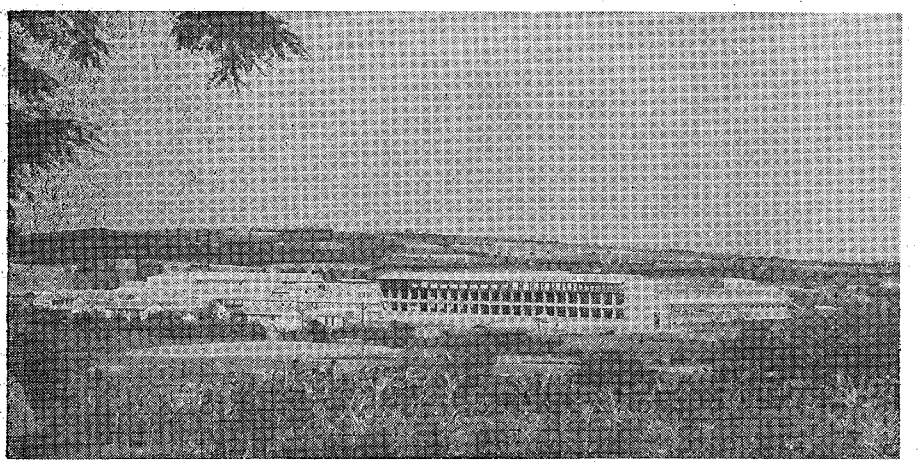
Kao oaze u tom šarolikom mozaiku naročito jasno se ističu natprosječno velike pravokutne plohe jednoličnih boja, koje predstavljaju posjede zadruga ili poljoprivrednih dobara; na njima se velike površine zasijavaju jednim usjevom, pa su zato tako i uočljive u pejzažu.

Široka primjena agrotehničkih mjera u toku socijalističkog razvitka (rajonizacija usjeva, forsiranje tržišne proizvodnje, arondacija posjeda, i dr.)

predstavlja onaj faktor koji postepeno eliminira šarolikost i usitnjenost sveopćeg agrarnog mozaika, daje tom mozaiku sve uravnoteženiju smjenu boja i plete sve krupniju mrežu jednoliko obrađenih površina. Pri tome najvidljivije promjene u pejzažu predstavlja pojava zadruga i velikih poljoprivrednih dobara ne samo po svojim obrađenim površinama, kako smo gore spomenuli, nego i po svojim velikim gospodarskim zgradama (spremišta za žitarice i krmivo, staje za stoku, i dr.), kakve ne vidimo po posjedima inokosnih seljaka.

Da se osvrnemo i na seoska naselja koja poslije produktivnih površina čine najvidljiviji elemenat agrarnog pejzaža. U toku rata mnoga su sela bila do temelja spaljena i porušena, a njihovo stanovništvo rastjerano. Toga je u naročito velikim razmjerama bilo po izrazito ustaničkim krajevima naše velike planinske oblasti. Poslije rata u tim su krajevima podignuta mnoga nova sela na mjestu starih. Ona se po svom liku mnogo razlikuju od sela koja su nestala, i to, ne samo po svojim novim kućama, nego i po pravilnom rasporedu kuća i seoskih ulica, isto tako i po novim objektima kojih ranije po selima nije bilo ili ih je bilo vrlo malo; to su: zadružni domovi, silosi, ostale zadružne gospodarske zgrade, veterinarske ambulante, domovi zdravlja, i dr. Ovakvi objekti izgrađeni su i u mnogim ostalim selima, tako da oni predstavljaju novi vidan znak socijalističke epohe u velikom broju naših sela uopće.

Kad je govor o selima treba da spomenemo još jednu promjenu koja u posljednjih petnaest godina postaje sve uočljivija. Stanovništvo u mnogo slučajeva napušta planinska sela sa teškim uslovima agrarne proizvodnje i sa teškim uslovima života uopće (slaba zemlja, oštra klima, izoliranost, i dr.) pa seli ili u gradove gdje nalazi novo zaposlenje, ili se spušta u plodnije i prijatnije riječne doline gdje uvećava postojeća sela, a ponegdje izgrađuje i nova. Više stotina godina naše je agrarno stanovništvo bježalo iz riječnih dolina i od njihovih drumova da bi se zaštitilo od neposrednog kontakta sa tuđinskim vlastodržcima, od njihovih vojnih pohoda i od njihovih zulumćara. Sada u novim uslovima slobodnog razvitka i u novim ekonomskim uslovima javljaju se sasvim prirodno kretanja suprotnog pravca.

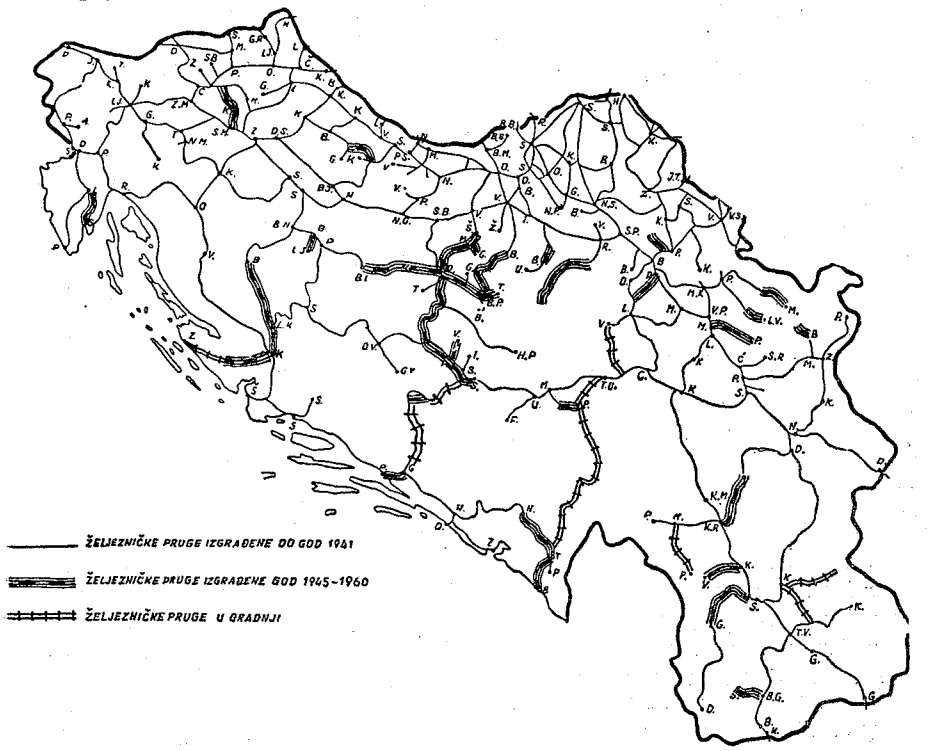

Na mnogim mjestima širom Jugoslavije posred njiva i livada nikle su moderne i velike tvornice (na slici tvornica keramike u Mladenovcu)

PROMJENE U KOMUNIKACIJSKOM PEJZAŽU

Među vrlo markantne znakove koje društvo unosi u prirodni pejzaž i kojim označava svoje prisustvo i stepen svoga razvitka na određenoj površini Zemlje spadaju i saobraćajnice. Njih ima više vrsta (ceste, željezničke pruge, plovni kanali, telegrafske i telefonske linije) koje su konkretno vidljive u prostoru; ima ih međutim i takvih koje nisu konkretno vidljive u prostoru (avionske linije, pomorski putevi) i koje su označene samo svojim početnim i završnim tačkama (aerodromi, luke).

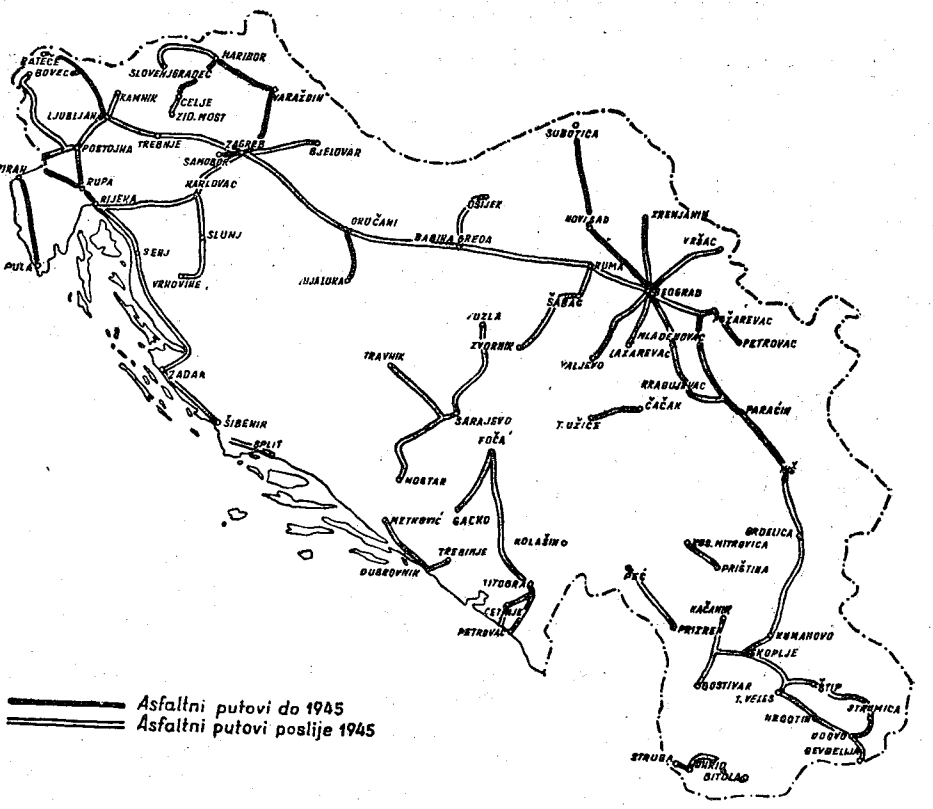
Ovdje ćemo se pozabaviti samo sa u prostoru najuočljivijim saobraćajnicama (cestama i željezničkim prugama) koje sačinjavaju vrlo značajan elemenat kulturnog pejzaža a time i značajan elemenat geografskog lika uopće.

Godine 1939. Jugoslavija je imala svega 900 km asfaltiranih cesta i 41.100 km tucaničkih cesta; u svemu 42.000 km ili prosječno 170 km na svakih 1.000 km² površine.

Godine 1961, zahvaljujući izgradnji u socijalističkom razdoblju, Jugoslavija je imala 7.745 km asfaltiranih cesta i 50.585 km tucaničkih cesta; u svemu 58.300 km ili prosječno 227 km na svakih 1.000 km² površine.

Ova opća slika nije se izmijenila nabolje samo zbog povećane ukupne dužine cesta (za 16.300 km) nego i zbog poboljšane strukture cesta. Gornji nam podaci kazuju da je procenat asfaltiranih cesta porastao sa 2,1% (1939) na 13,2% (1961), dok je procenat tucaničkih cesta spao sa 97,9% (1939) na 86,8% (1961).

Osim toga izmijenila se i orijentacija cesta znatno na bolje. Najviše se polagalo na izgradnju magistralnih cesta koje služe motoriziranom saobraćaju (autoputevi), koje su tako orijentirane da povezuju naše glavne centre međusobno i sa inostranstvom, koje se odlikuju dugim ravnim linijama pružanja i krivinama velikog radiusa, koje uslovljavaju više zemljanih radova (usjeci) i mnoštvo pratećih objekata (podvožnjaci, nadvožnjaci). Među najnačajnije nove ceste ovog tipa spadaju: autoput Kopar — Ljubljana; autoput Bratstva i Jedinstva: Ljubljana — Zagreb — Beograd, sa nastavkom Beograd — Niš — Skoplje — Đevđelija koji je u izgradnji; autoput Zagreb — Karlovac — Rijeka; autoput Rijeka — Zadar — Šibenik, sa nastavkom Šibenik — Split — Dubrovnik — Bar — Peć — Priština — Skoplje, koji je u izgradnji.

Mreža tucaničkih cesta koje su građene za potrebe kolskog saobraćaja služi uglavnom lokalnom prometu, povezivanju većih naselja sa srednjim i malim naseljima. Po svojoj tehničkoj izvedbi to su ceste koje su mnogo više prilagođene reljefu, sa mnogim izdizanjima i spuštanjima, i vijugave sa mnogobrojnim krivinama malog radiusa.

Godine 1939. Jugoslavija je imala 7.377 km željezničkih pruga normalnog kolosijeka i 2.270 km željezničkih pruga uzanog kolosijeka; u svemu 9.649 km željezničkih pruga ili prosječno 39 km na svakih 1.000 km² površine.

Godine 1961. Jugoslavija je imala 9.162 km željezničkih pruga normalnog kolosijeka i 2.705 km željezničkih pruga uzanog kolosijeka; u svemu 11.867 km željezničkih pruga ili prosječno 46 km na svakih 1.000 km² površine.

I ovdje se novom izgradnjom poboljšala struktura željezničke mreže; dok je dužina pruga normalnog kolosijeka porasla za 1.785 km, dotle je dužina pruga uzanog kolosijeka porasla svega za 435 km.

Kako je željeznička mreža imala već od ranije izgrađene magistralne pruge koje povezuju naše glavne centre međusobno i sa inostranstvom, to je nova izgradnja prišla zadatku da poveže magistralnim prugama sa jadranskim obalama onaj veliki dio naše unutrašnjosti koji ranije takvih veza nije imao. Takve nove pruge jesu: Bihać — Knin, kao dio magistrale Sunja — Bihać — Split; Vrpolje — Šamac — Sarajevo, sa nastavkom Sarajevo — Ploče, koji je u izgradnji; Beograd — Titovo Užice — Bar, koja je u izgradnji. Ova orijentacija novih magistrala vjeran je odraz stremljenja novog dinamičnog jugoslavenskog privrednog organizma prema velikim perspektivama koje mu se otvaraju na svjetskim pomorskim putevima.

Svim ovim promjenama u svojoj komunikacijskoj mreži Jugoslavija je postala ne samo zemlja sa daleko većim mogućnostima unutrašnje razmjene, što je neophodna potreba njezina privrednog razvitka, nego se jače afirmirala i kao međuunarodni posrednik na povoljnom položaju koji zauzima.

SUMMARY

THE SOCIALIST DEVELOPMENT AND GEOGRAPHIC BACKGROUND OF YUGOSLAVIA

RUDE PETROVIĆ

Starting from the point of view that the geographic background of a country synthetises all the visible natural products and all the visible products of society in the region it occupies, the author of this paper, which is dedicated to the Twentieth Anniversary of the Uprising of the Peoples of Yugoslavia (1941—1961), sums up in text and illustrations the changes in the geographic patterns of Yugoslavia brought about by the activities of society in this period of socialist development. These changes are of such nature that they can appropriately be taken as ones marking the beginning of a nw era unpreceded in the previous history of Yugoslav peoples. The author finds it necessary to point out that geography deals with phenomena and data that are visible in space and that they constitute, therefore, facts that can clearly and irrevocablu show even without using words what has been achieved in a given period of time.

The changes that took place during the last war (1941—1945) can be illustrated as follows: the country suffered great losses in population (10.8%

of the whole population was killed), as well as material losses, caused by the vast devastation of the country (822,000 houses were burnt down and destroyed, 3 million and a half inhabitants lost their furniture and were rendered homeless — over 50% of industry, 57% of railway lines, 70.5% of roads and 289.000 rural households were destroyed). Mountainous regions of the country were those that suffered most in human loss and destruction, because war operations were carried on, for the most part in these regions. Besides, about half a million people moved from these regions to the northern plains of the country that were comparatively less disturbed and better provided for. As a result, the acute disproportion that had already existed between comparatively developed parts and the undeveloped ones was considerably increased. The effect of this was the graver for the economic development of Yugoslavia because these mountainous regions, which are rich in forests, ores, coal and hydro-energy, were thus to a great extent deprived of productive forces.

With the end of the war and the final liberation of the country from the various occupiers further changes in the geographic pattern of Yugoslavia were brought about. The state borders changed and with this the size of the country and the number of its inhabitants. The borders of pre-war Yugoslavia comprised a territory of 247,542, square kilometres in which there lived, in 1921, 11,900,000 people or 48.4 persons per square kilometre, in 1931, 13,900,000 or 56.3 persons per square kilometre and in 1939, 15,600,000 or 63.0 per square kilometre. Thanks to the victory of the People's Liberation Army over the occupiers in World War II, and the victory of the Allies over the Fascist states in general the territory of Yugoslavia was expanded to 255,804 square kilometres, in which territory there lived 15,800,000 inhabitants in 1948. (61.8 per square kilometre), 16,900,000 in 1953. (66.3 per square kilometre), and 18,500,000 in 1961. (72.5 per square kilometre). In their whole history no national state of the Yugoslav peoples has ever comprised such a large territory nor has there ever been a greater percentage of Yugoslavs gathered together within their national borders. The coastal frontier of Yugoslavia was extended by 528 kilometres, enclosing that part of the Adriatic coast (Rijeka—Pula—Trieste) where the waters of the Mediterranean penetrate farthest into the European Continent (Gulfs of Rijeka and Trieste), and where the countries of Central Europe have the nearest outlet to the world sea-ways, leading through Gibraltar, Suez and Bosphorus.

In the period of socialist development particularly striking changes in Yugoslavia's geographic background have been brought about in the urban-industrial scene. The revolutionary changes in society, fast industrialisation, and an overall development of the accompanying activities have given rise to a very extensive urbanisation. Nearly two million people have moved from the countryside into towns, almost all the existing towns have expanded and a number of new towns has come into existence. The towns have considerably changed their earlier urban appearance (beautiful centre and ugly suburbs) and they have been harmonised with the social conditions. Newly built quarters

in the suburbs are not inferior to those in the centre and they are distinguished by their straight streets and plentiful greenery, recreation facilities and well organised communal services. In as short a period as eight years, from 1954. to 1961, 283,000 houses were built in Yugoslavia, 252,000 of which are residential, comprising 45,800,000 square metres, dwelling houses comprising 39,800,000 square metres.

Changes in the rural-agrarian scene have also been considerable. There are quite a few reasons for this development. In order of importance these are as follows: the agrarian reform, the introduction of which brought about the elimination of the rich peasants class and of the poorest, those who were landless; the introduction of the socialist sector in agriculture (agricultural estates and co-operatives), which comprises 12% of the arable land; the application of agrotechnical methods which had been negligible in the earlier period (as for mechanisation, in 1939. there were 2,500 tractors whereas in 1961. there were 36,000); the new agrarian policy and the movement of a great number of peasants into towns and their employment in industry. The proportion of the agrarian population of Yugoslavia which comprised 76.5% of the whole population in 1931, was reduced to 51% in 1961. the non-agrarian population being thus increased from 23.5% to 49%. The grain growing regions were in this period reduced from 81.1% of the whole arable land to 72.5%, whereas the areas under industrial crops and fodder increased from 6.5% to 11.3%. The general picture of the crop areas changed by 10%. The many coloured mosaic of the earlier small primary production was replaced more and more by that of a larger structure with balanced colour, which is marked by big regions of cooperatives and agricultural estates with typical market production. Many villages burnt down and destroyed during the war were rebuilt, but in a typically new way with their bouses methodically ordered, with big co-operative outbuildings, with community centres (»culture homes«), health centres etc. The population left on a considerable scale their mountainous villages in which difficult conditions of agricultural production and difficult living conditions (poor soil, severe climate, isolation) prevailed, and moved to towns or to more fertile and more comfortable plains by the rivers where they enlarged the existing villages, and sometimes built up new ones.

Changes in communication consisted mainly in building of modern highways and major railway lines. In 1939. there were in Yugoslavia 170 km of roads and 39 km of railway lines to 1,000 square kilometres. By 1961. the length of roads extended to 227 km, and the length of railway lines to 46 km to 1,000 square kilometres. The new highways were mostly built vith the purpose of linking big centres with each other and with the ouside world as well (Trieste—Ljubljana—Zagreb—Beograd—Skopje—Salonika), and the new railway lines were built with the purpose of linking the inland regions

with the Adriatic coast (Šamac—Sarajevo—Ploče; Beograd—Užice—Bar). With the changes in the communication system Yugoslavia has become not only a country with greater possibilities of inland trade, which is indispensable for its economic development, but also a country that has asserted itself as an international mediator occupying the favourable geographic position that it does.

ZVORNIČKO JEZERO I NJEGOVA OBLAST

Značajan primjer preobražaja geografskog pejzaža u uslovima naše socijalističke izgradnje

MILICA V. VRANIĆ

U V O D

Izgradnja socijalizma u našoj zemlji odrazila se ne samo u značajnim kvantitativnim i kvalitativnim promjenama u domeni ekonomskog, političkog i kulturnog života društva, nego je moćnim zahvatom svojih naraslih proizvodnih snaga, u relativno kratkom vremenu, udarila vidan pečat svog prisustva i liku prirodne sredine u kojoj se razvija. Među najsmjelije i najvidljivije zahvate te vrste spada podizanje vještačkih brana po mnogim našim rijekama, bogatim hidroenergijom, i stvaranje velikih baražnih riječnih jezera sa svrhom da sa njih poteku milioni kilovata električne energije u naše tvornice i u naša sela i gradove. Na geografskoj karti Jugoslavije vide se danas mnoge plave površine, simboli novih jezera, stvorenih radom društva u novim proizvodnim uslovima socijalističke epohe.

Pojava tih novih grandioznih objekata u prostoru naše zemlje ne pretstavlja samo jedno završeno djelo krupnih razmjera, jedan uspjeh naše izgradnje i naše ekonomike sa određenim kvantitetom nove produkcije. Ta novostvorena jezera počinju svoj život kao uzročnici čitavog niza novih prirodnih procesa u svojim oblastima i kao izazivači novih ekonomskih i društvenih pojava u svojim oblastima. Ona iniciraju bitne promjene i u prirodnom i u kulturnom pejsažu svojih oblasti, promjene koje imaju tu prednost da se odvijaju neposredno pred našim očima. Zbog svega toga ona su predmet prvorazrednog naučnog interesovanja. Samo detaljnim proučavanjem svih promjena prirodnog i društvenog karaktera, koje ta nova jezera izazivaju u svojim oblastima, možemo tek pravo ocijeniti i stvarni domet djela što ga je društvo svojim zahvatima ove vrste u raniju ravnotežu prirodno-društvenog kompleksa u tim oblastima izvelo i sagledati novi viši nivo ravnoteže tog kompleksa u tim oblastima.

Sve to potaklo me da se prihvatim posla oko proučavanja naših vještačkih riječnih baražnih jezera. Mišljenja sam da pri tome treba prvo, da se približno definiše šta zapravo zahvati naše mlade socijalističke epohe na ovom području svoje djelatnosti čine i postižu u svom punom obimu; i drugo, da se sagledaju promjene i posljedice koje ovakve zahvate prate, što bi moglo da posluži kao koristan korektiv pri projektovanju novih zahvata te vrste.

U svom ranijem radu (Oblast Jablaničkog jezera — preobražaj jedne oblasti pod uticajem ljudske djelatnosti — doktorska disertacija, 1958. g.) obradila sam veliko vještačko riječno baražno jezero koje pripada jadranskom slivu i mediteranskoj oblasti. Ovdje dajem neke rezultate svojih proučavanja za Zvorničko riječno baražno jezero koje pripada crnomorskom slivu i prelaznoj planinsko-panonskoj oblasti. Zvorničko jezero odabrano je i zbog toga, što je to prvo baražno jezero na Drini, najznačajnijoj našoj rijeci po hidroenergetskim potencijalima, na kojoj se upravo projektuje izgradna novih baražnih jezera.

Ovaj članak je izvod iz opširnijeg rada; njegov je obim diktiran raspoloživim prostorom u ovom časopisu.

DOLINA DRINE PRIJE STVARANJA JEZERA

Zvorničko jezero je stvoreno u jednom dijelu doline Drine. Dolina Drine je kvantitativno i kvalitativno vrlo složena. Na sastavcima Pive i Tare, u Šćepan polju, gdje zapravo nastaje Drina, njeno korito je na visini od 432 m n. v., a na ušću kod Bosanske Rače na visini od 82,5 m n. v. Odstojanje od početne tačke do ušća iznosi u pravoj liniji 175 km, dok dužina stvarnog toka Drine iznosi 345,5 km. U odnosu na odstojanje između Šćepan polja i ušća u pravoj liniji, stvarna dužina toka Drine je za skoro dva puta veća, što ukazuje na znatnu razvijenost njenog toka. Drina je najveća pritoka Save, kako po površini sliva ($F = 19.570$ km^2) tako i po količini vode; (20,7%) površine sliva Save otpada na porječje Drine, dok više od jedne petine (20,85%) vode koju Sava daje Dunavu dolazi iz Drine (1). Od Šćepan polja, mjesta svog postanka pa do ušća u Savu, ona ima prosječan pad od 1,025‰.

Dolina Drine je usječena u vrlo različite stijene; od sastava Pive i Tare do ušća Bistrice u trijaske, poglavito krečnjačke stijene; od Bistrice do Goražda u permo-karbonske škriljce; a od Goražda do Bajine Bašte ponovo u trijaske krečnjake i dijabazrožnjačke stijene sa manjim umetcima serpentina kod Višegrada; od Bajine Bašte do Zvornika u permo-karbonske i trijaske škriljce i krečnjake sa manjim umetcima andezitsko-dacitskih stijena; dok je nizvodno od Zvornika usječena najprije u tercijarne, a potom u pleistocenske naslage.

Svojom vrlo istaknutom kompozitnošću dolina Drine spada u najrazvijenije doline u našoj zemlji. U njoj se smjenjuju nekoliko proširenja i sutjeski, koji se niz dolinu povezuju, i to: fočansko-goraždanski dio, međeđanska klisura, višegradsko proširenje, klotjevačka klisura, tarski dio, ljubovijski dio, Zvornički prosjek, lozničko-lešnički dio, zvorničko-janjanski dio i mačvansko-semberijska ravan (3, 293—306). Uzvodno od Zvornika dolina je uopšte duboka, pri čemu je na potezima od škriljaca i serpentina sa manjim i većim proširenjima. Nizvodno od Zvornika je široka i prema ušću se sve više širi i snižava, prelazeći u prostranu ravnicu Mačve i Semberije.

Karakteristike reljefa onog dijela doline u kojem je stvoreno jezero. Zvorničko jezero je zauzelo dio riječne doline između Ljubovije i Zvornika, smjestivši se tako na srednjem toku Drine. Taj dio doline karakteriziraju širi ljubovijski dio i suženi zvornički dio, nazvan Zvornički prosjek. Okvir tog dijela doline čine na zapadnoj — lijevoj strani, ogranci Javora i nešto sjeverozapadnije ogranci Majevice, a na istočnoj — desnoj strani, ogranci Gučeva, Sokol planine i na jugoistoku ogranci Povlen planine (karta 1). Plastika vrlo

razvijenih dolinskih strana izražena je uglavnom serijama terasa, koje su dobro razvijene i u jednom i u drugom dijelu doline.

Prve nagovještaje o drinskim terasama dali su Ampferer i Hammer (**5** i **6**), Loczy Sen (**7**) i Cvijić (**10**). B. Ž. Milojević je vrlo detaljno proučavao drinske terase (**3**, 302).

Na osnovu mog detaljnijeg proučavanja i mjerenja drinskih terasa na potezima između Ljubovije i Zvornika i nizvodnije, od Zvornika do Lozničkog polja, konstatovano je da su se na krečnjacima očuvali samo fragmenti nekadašnjih terasa, ponajviše u vidu širih i užih podova, dok su u škriljcima i ostalim mekšim stijenama terase znatno razvijenije i izražajnije[1]). U proučavanom dijelu doline, uzimajući u obzir obadvije dolinske strane, terase se javljaju u različitim visinama, u području Ljubovija — Polom, u području Polom — ušće Drinjače i u području ušće Drinjače — Koviljača, a što se vidi iz sljedeće tablice:

Ljubovija — Polom	**Polom — ušće Drinjače**	**Ušće Drinjače — Koviljača**
I — 275 (435) m	I — 226 (376) m	I — 55 (195) m
II — 270 (440)	II — 170 (320)	II — 20 (170)
III — 260 (420)	III — 140 (280)	III — 10 (150)
IV — 200 (360)	IV — 90 (230)	IV — 4 (130)
V — 183 (345)	V — 80 (225)	V — 2 (105)
VI — 170 (320)	VI — 70 (220)	
VII — 160 (345)	VII — 60 (210)	
VIII — 105 (265)	VIII — 50 (200)	
IX — 80 (240)	IX — 40 (190)	
X — 70 (240)	X — 20 (170)	
XI — 40 (210)	XI — 10 (160)	
XII — 25 (200)	XII — 8 (153)	
XIII — 15 (185)	XIII — 4 (109)	
XIV — 8 (153)		

Terase na relativnim visinama između 10 i 2 metra su najprostranije i najrazvijenije i očuvane su u dnu proširenih dolinskih dijelova gdje mjestimično pretstavljaju prostrana dolinska polja: Ljubovijsko, Polomsko, Zelinisko, Drinjačsko, Budišičsko, Zvorničko i Lozničko. Sastavljena su od pijeska i šljunka i imaju uglavnom aluvijalne odlike.

Serije terasa u najvišim apsolutnim visinama završavaju se i vezuju za površi, koje su takođe, u vrlo prostranom dijelu, obodom doline razvijene u dva nivoa, nižem i višem: niži nivo je do 1.000 m, a viši preko 1.000 m nadmorske visine.

Geološko-petrografske i paleontološke analize geoloških naslaga cijelog sliva Drine pokazuju da u dolini Drine nema jezerskih naslaga, te prema tome nije u njenoj dolini ni bilo ranijih jezerskih stanja. Međutim, jezerske naslage očuvane u dijelovima njenih pritoka (Rzavu, Uvcu, Limu, Čeotini, Bistrici, Prači) upućuju na to, da je dolina Drine u svojoj evoluciji prošla kroz više faza. U doba jezerske faze u njenim pomenutim pritokama, koja

[1]) Mjerenja terasa su izvršena preciznim altimetrom marke — Luft, Švajcarska.

traje najvjerovatnije tokom oligo-miocena, počinju se raščlanjavati i metamorfozirati površi obodom drinske doline, koje su stvorene u predjezerskoj fluvio-denudacionoj fazi. Prema tome, drinske terase počele su da se stvaraju u doba jezerskog stanja u njenim pritokama i stvaraju se kontinuirano do danas. Zbog toga ih moramo podijeliti u nekoliko grupa. Prvoj grupi pripadaju najviše terase, 275—240 m relativne visine, koje su stvorene u doba jezera u nekim dijelovima drinskih pritoka, odnosno u doba zaliva Parathetysa, koji je postojao u donjem dijelu doline (nizvodno od Loznice). U drugu grupu dolaze one terase, čije se relativne visine kreću između 226 i 90 m; one su vremenski ekvivalenti pliocenskog limničko-marinskog stanja oko donje Drine. Najzad, trećoj grupi pripadaju terase od 85 do 8 m relativne visine i one su pleistocenske starosti. Terase od 4 i 2 m relativne visine, očuvane na ušću Drinjače, u Zvorničkom prosjeku i u Lozničkom polju, su holocenske starosti, odnosno vremenski ekvivalenti kontinuirane fluvio-denudacione faze.

Prema tome, u evoluciji morfoloških elemenata proučavanog dijela doline Drine, izdvajaju se dva perioda. Prvi je nastao nakon tangencijalnih i radijalnih pokreta početkom tercijera i trajao do sredine miocena. U ovom periodu su se smjenjivale faze epirogenog izdizanja i faze mirovanja; tada su izgrađivane visoke površi oko basena cijelog sliva Drine. Drugi je period stvaranja neoreljefa, koji traje od sredine miocena do stvaranja Zvorničkog jezera. Početak ovog perioda je označen jezerskom fazom u nekim drinskim pritokama. Tokom prvog dijela ove faze, koja je imala limničko-fluvijalni karakter, raščlanjavane su visoke površi, izgrađivane niže površi i najviše terase u dolini Drine. U drugom dijelu ove faze, sve do stvaranja Zvorničkog jezera, izgrađivana je serija nižih i najnižih terasa — polja. Tokom cijelog drugog perioda, naročito u njegovom mlađem dijelu, značajno je intenzivno izdizanje znatnog dijela drinske doline.

Klimatske i hidrografske karakteristike. Na osnovu podataka o klimatskim elementima za Bijeljinu, Zvornik i Višegrad (koji su prikazani u radu: Das Klima von Bosnien und der Hercegovina von Dr. J. Moscheles, Sarajevo 1918, na stranicama 64, 65, 80 i 81) drinska dolina ima u osnovi kontinentalne klimatske karakteristike. Što se tiče prosječne julske temperature, ona je viša u Bijeljeni (21,7°), koja leži na visini od 94 m, a niža u Zvorniku (20,9°) i u Višegradu (20,8°), koji leže na visinama od 170, odnosno 344 m. Januarska prosječna temperatura, odgovarajući visini, najniža je u Višegradu (—2,5°). Zbog pomenutog uzroka bi trebalo da bude viša u Zvorniku, a još viša u Bijeljini. Ali to nije slučaj, izvjesno zbog toga, što je Bijeljina, ležeći na obodu panonske ravni, jače izložena uticaju hladnog sjevernog vjetra. Zbog toga ona ima prosječnu januarsku temperaturu od —1,4°, dok Zvornik, manje izložen pomenutim uticajima, pokazuje u januaru prosječnu temperaturu —0,3° (3,310).

Odgovarajući visinama, i godišnja količina padavina manja je u Bijeljini (711 mm), a veća u Zvorniku (885 mm). Višegrad, međutim, dobija najmanje padavina. To svakako dolazi otuda što kišni vjetrovi izlučuju na višim grebenima, zapadnije od Višegrada, veće količine padavina, a drinskoj dolini, koja je istočnije, donose manje. U rasporedu padavina po mjesecima, kontinentalni uticaj ogleda se u tome što je dosta izrazit maksimum padavina u junu. Broj dana sa snijegom uglavnom odgovara visini. Otuda ih je u

januaru najviše u Višegradu, a najmanje u Bijeljini. Ali, dok u cijeloj drinskoj dolini počinje padati snijeg u oktobru, dotle on u proljeće ranije prestaje padati u Višegradu, a kasnije u Bijeljini i Zvorniku; u tome se takođe ogleda kontinentalni uticaj.

Oblačnost se uglavnom slaže sa rasporedom padavina, ali je istovremeno suprotna rasporedu temperatura; najmanja je ljeti, a najveća zimi (3, 311).

Vjetrovi su regionalnog karaktera i smjenjuju se. Lokalni vjetrovi sa oboda doline i iz doline prema obodu su takođe česta pojava.

Ovaj dio doline Drine (Ljubovija — Zvornik) je bogat vodom. Između Ljubovije i Poloma izvori se uglavnom javljaju na dodiru padine od škriljaca i dna doline. Između Poloma i Zvornika hidrografske prilike su skoro iste i jedino se izdvajaju krečnjačke strane Prosjeka. Na potezu između Poloma i Dubravice ogolićena je plitka izdan. Uopšte se može konstatovati da se u ovom dijelu doline, naročito između ušća Drinjače i Zvornika, izdvajaju dvije etaže izvora i to na kontaktu dolinskih strana i dna doline i na kontaktu krečnjaka i škriljaca na dolinskim stranama.

Najznačajnija hidrografska funkcija u cijelom području pripada Drini. Ona i njene pritoke između Ljubovije i Zvornika, kao i ostali hidrografski objekti u tom dijelu, imaju pluvio-nivalni režim dinarsko-makedonskog tipa (14, 74).

Maksimalni proticaj Drine u Zvorniku je u maju 624 m³/sek), dok proticaj u aprilu (604 m³/sek) nadmašuje sekundarni maksimum koji nastupa u novembru (534 m³/sek) za 11,6%. Pada u oči vrlo mala razlika u proticajima avgusta i septembra — svega 0,8% (15, 127). Ovo smanjivanje razlika u proticajima između avgusta i septembra ukazuje na uticaj kontinentalne klime, koji se na rijekama u našoj zemlji karakterizira najnižim vodama u septembru i oktobru (16, 134). Ova se razlika ističe i na Drini u Zvorniku, ako se uzme u razmatranje nešto duži period, npr. 1923—1940. godine. Maksimalan proticaj u tom periodu nije u maju, već u aprilu (646 m³/sek), dok je proticaj novembra (512 m³ u sekundi) slabiji od maja (620 m³/sek) i marta (535 m³/sek). Minimalan proticaj je u periodu (1923—1940) u septembru (117 m³ u sekundi). Iste međusobne odnose pokazuju i srednji mjesečni vodostaji posmatrani u Zvorniku, takođe za period 1923—1940. g.

Biljnogeografske i pedološke karakteristike. Između Ljubovije i Poloma, u ravni oko Drine, su vlažni travnjaci i vrbe, po ravnima najnižih terasa njive sa kukuruzom i pšenicom, a pored samih naselja voćnjaci i bašte sa povrćem. Strme strane, sastavljene od magmatskih stijena, između Ljubovije i Gračaničke Reke, desno od Drine, skoro su gole, pokrivene točilima i siparima, ili obrasle vrlo rijetkim drvećem. Blaže padine su na većim visinama obrasle listopadnom šumom, dok su na prostranijim zaravnima viših terasa takođe njive sa pšenicom i kukuruzom.

Između Poloma i Zvornika vlažna polja, koja se smjenjuju s obiju strana rijeke, zasijana su najčešće kukuruzom, a pored naselja su pod povrćem. Na dolinskim stranama u ovom dijelu, u ovisnosti od oblika reljefa, vegetacija je različita: strme padine, sastavljene od škriljaca, obrasle su šumom ili žbunjem a na blažim su njive i voćnjaci. Po krečnjačkom odsjeku iznad sela Čitluka šuma je rijetku, dok su krečnjački odsjeci Zvorničkog prosjeka skoro goli. Njive su tek na zaravnima iznad ovih odsjeka (3, 316). Na prostranim ravnima najnižih i nižih terasa koje su pod kulturama žita, voća ili povrća, razvio se

pedološki sloj zemljišta bogat humusnim materijama. Na padinama koje su pod šumom razvio se pedološki sloj sličan pravom šumskom podzolu. Krečnjački odsjeci, sipari i točila ispod njih su bez vegetacije i rastresitog zemljišnog sloja.

Naseljavanje, naselja i privredno-geografske osobine. Najstariji dosada poznati stanovnici ovog dijela doline Drine su najvjerovatnije nosioci preistorijskih kultura, iako nisu temeljito ispitani svi tragovi kulture vezani za ovaj kraj. Srebrenički kraj, naročito njegov dio neposredno uz Drinu, spada među najnaseljenije krajeve Bosne u rimsko doba. To je, ujedno i najbolje nastanjeno područje na Drini u to doba. Razvitku ovoga kraja uopšte, najviše su doprinijeli rudnici srebra i vrlo dobre komunikacije koje su ga vezale sa susjednim oblastima. Divič kod Zvornika je prvo mjesto koje poznajemo po tragovima naseljenosti u rimsko doba. Izgleda da je u njemu bila kasno-antička utvrda za obezbjeđenje saobraćaja dolinom Drine. Pored građevinskih ostataka, otkriven je i žrtvenik (IOM Cohortali) koji potvrđuje da je u Diviču boravilo odjeljenje neke kohorte. Iz Zvornika je jedan nadgrobni spomenik sa nepotpunim natpisom (Aurelio...), ali mu nalazište nije pobliže određeno. Dosadašnji nalazi iz zvorničkog kraja su uopšte vrlo oskudni. Poznati su samo Gradina u Kalesiji, sa ostacima rimske utvrde u kojoj su nađeni i primjerci rimskog novca, i Gradina kod Kosovače, takođe kao rimska utvrda (**17**, 74).

U srednjem vijeku je ovaj kraj veoma razvijena rudarska oblast i od najvećeg značaja su bila nalazišta zlata, srebra i olova. Ruda se uglavnom izvozila preko Zvornika. Mjesto iz kojeg se razvio današnji Zvornik, zvalo se u srednjem vijeku Zvonik i sastojalo se od tvrđave i podgrađa (sub castro Suonichi, Subsuonich, Subtus, Suonich, Sotto Suonich), (**20**, 264). Prvi put je spomenut 1412 god. i u njemu je bila dubrovačka kolonija i franjevački manastir. Izvoz srebra u Dubrovnik se spominje 1428 god. Oblik Zvornik se prvi put javlja 1519. god. (**20**, 264).

Ne zna se tačno kada su Turci definitivno zauzeli Zvornik i okolinu i zagospodarili ovim dijelom Drine. Ali, obzirom na prilike u Bosni i razloge koji su diktirali osnivanje zvorničkog sandžaka pretpostavlja se da je osnovan krajem 1480. ili početkom 1481. godine (**21**, 53). Zvornički sandžak je u svojoj teritoriji objedinjavao krajeve desno i lijevo od Drine (Srebrenicu, Zvornik, Kušlat, Šubin, Krupanj, Boranju, Jadar, Ptičar, Zaječu i Rađevinu). Središte sandžaka je bio Zvornik. Stoga su Turci Zvornik, »ključ Drine«, zvanično sjedište i glavnu tvrđavu tog sandžaka tako dobro utvrdili, da je lako izdržao nekoliko opsada Ugarske i Austrije (**21**, 54). U doba postojanja sandžaka, Zvornik se razvio u trgovačko-zanatsku varošicu vrlo prostrane teritorije u kojoj je bilo petnaestak mahala. Mahale su nosile imena esnafa, koji su u njima bili najviše zastupljeni; tako je u mahali kasapa bilo oko dvadesetak radnji, u mahali mutapa devetnaest mutapskih dućana, a u mahali nedžara je bilo čak oko devedeset radnji[2].

U doba austrougarske okupacije, Zvornik je takođe najveće i najrazvijenije mjesto u cijelom kraju. U njemu se kao administrativnom i privrednom

[2]) Podaci su dobiveni od druga M. Hadžića, asistenta Orijentalnog instituta u Sarajevu, koji raspolaže sa originalnim defterima, i zvornički sandžak obrađuje u svojoj doktorskoj disertaciji.

središtu podižu upravne i javne zgrade i institucije i razvija trgovina i promet shodno novim društvenim prilikama.

Između dva svjetska rata Zvornik je razvijenija trgovačko-zanatska varoš na raskrsnici drinskog i sprečanskog puta. Pošto je dolina kod Zvornika relativno uža što je povoljno za prelaz preko Drine, izgrađen je tu 1929. god. željezni most preko Drine i tako je saobraćaj krenuo u povoljnijim uslovima od Zvornika i prema istoku. U ovo vrijeme Zvornik je poznat i po svojim godišnjim vašarima, koji su imali regionalni značaj. U to doba se razvila i Drinjača kao manje privredno središte na raskrsnici puteva; iz doline Drinjače sa zapada izlazio je sporedni put u dolinu Drine i ukrštao se sa glavnim lijevim drinskim drumom. Uopšte je period između dva svjetska rata, epoha spajanja krajeva koji su ležali lijevo i desno od Drine u čvršće povezanu regiju Podrinja, koju je granica na Drini tokom dotadašnje istorije, dugo vremena razdvajala. Zbog toga se sve jače razvijaju korespodentna drinska naselja. Tako je i Mali Zvornik, korespodentno Zvorniku, bio u prvo vrijeme jedna od zvorničkih mahala.

Ostala naselja, u ovom dijelu doline, po svojoj osnovnoj funkciji pretstavljaju seoska naselja, a razvila su se na dolinskim stranama i kosama, ili u dolinskim ravnima Drine i njenih pritoka. Tako su u dolinskim ravnima Drine i njenih pritoka nastala i razvila se naselja: Divič, Đevanje, Pravoslavna i Muslimanska Kamenica, Banjević, Sopotnik, Zelinje i Polom sa lijeve strane toka Drine i Sakar, Amajići, Čitluk, Culine, Voljevci i Crnča sa desne strane toka Drine. Ova naselja imaju veći broj stanovnika i privredno su razvijenija. U naselja, koja su nastala na dolinskim stranama i kosama spadaju: Kula Grad, Novo Selo, Liješanj i Paljevići sa lijeve strane i Budišić i Gornja Trešnjica sa desne strane toka Drine. Ova su naselja privredno manje razvijena i imaju manji broj stanovnika. Iznad 650 m n. v. nema u ovom dijelu drinske doline stalnih naselja. Javljaju se samo povremena stočarska (»planina«) ili šumska naselja. U Zvorniku, Malom Zvorniku i Drinjači, čija su naselja do stvaranja jezera pretstavljala značajnija privredna središta u ovom dijelu doline, živjelo je oko 2/6 stnovnika ove oblasti. U ostalim naseljima, koja su po svom položaju smještena u dolinskim ravnima, živjelo je oko 3/6, a u naseljima na dolinskim stranama i kosama svega 1/6 stanovnika ovog dijela doline. Uopšte, seoska naselja ovog dijela doline Drine, po broju stanovnika i gustini naseljenosti su spadala u manja naselja.

Zvanični popisi stanovnika u ovoj oblasti, vršeni do stvaranja jezera, u 1895, 1910, 1921, 1931 i 1948 godini, pokazuju razlike u porastu stanovništva u pojedinim istorijskim epohama, a koje su se javljale kao posljedica različitih društvenih zbivanja. Iz predratnih statističkih podataka teško je izvući klasni i profesionalni sastav stanovništva. Prema klasnom sastavu bilo je zemljoposjednika, zemljoradnika i radnika. Zemljoposjednici su bili natanjeni u Zvorniku, Malom Zvorniku, Kamenici, Amajiću, Čitluku i Drinjači. Oni su posjedovali veće površine zemljišta, koje su izdavali pod najam ili ga obrađivali uz najamnu radnu snagu. Zemljoradnici su živjeli u ostalim seoskim naseljima ovog dijela doline i sami obrađivali svoje manje ili veće površine zemlje i bavili se stočarstvom, odnosno voćarstvom i povremenom sječom šume. Radnika je, međutim, bilo najviše u Zvorniku, a najmanje u seoskim naseljima. Oni su radili kao najamna radna snaga na različitim radovima u Zvorniku, bavili se

splavarenjem, ili povremeno sječom šume i radom u kamenolomima. Poslije II svjetskog rata, sprovođenjem agrarne reforme i razvojem novih privrednih grana, veći zemljoposjednici su izčezli, a broj srednjih zemljoposjednika i radnika znatno porastao. Podjelom zemlje i razvojem privrede, klasni sastav stanovništva se u cjelini znatno izmjenio. Uopšte se može konstatovati, da se stanovništvo ovog dijela doline ranije bavilo zemljoradnjom, stočarstvom, voćarstvom, šumarstvom, splavarenjem, više, a ostalim društvenim i privrednim funkcijama ili pripadalo slobodnim profesijama i zanimanjima, manje.

Ovaj dio doline Drine nije ni ranije bio jedinstvena admnistrativna cjelina, nego je bio podijeljen između različitih banovina i srezova, a kasnije između dvije narodne republike.

Mnogi antropogeografski faktori bili su od značaja za privredni i saobraćajni karakter oblasti. Društveni odnosi i ekonomske prilike, broj stanovnika i gustina naseljenosti, kao i imnoge migracije, imali su odraza na privrednom i saobraćajnom životu kraja. Obrnuto, svaka promjena u privrednom i saobraćajnom pravcu imala je opet uticaja na demografske i društveno-enkonomske pojave.

Ovaj dio doline Drine svojim fizičko-geografskim i biljno-geografskim osobinama pretstavlja izrazito posebnu oblast unutar planinskog područja u kojem je smješten. Posmatrajući ovaj dio doline za sebe, uzimajući u obzir njene morfološke, hidrografske, klimatske i vegetacione prilike, može se utvrditi da ona nije toliko jedinstvena, kako to izgleda na prvi pogled, nego da se u njoj ističu cjeline koje se međusobno znatno razlikuju. Ove cjeline nemaju samo različite prirodne osobine nego, imaju i sasvim različit privredni karakter. Zato se, analogno fizičko-geografskoj podjetli, dolina Drine, u ovom dijelu, u privrednom pogledu dijeli na:

— privredni pojas površi,
— privredni pojas dolinskih strana i kosa,
— privredni pojas dolinskih ravni.

Privredni pojas površi, pretstavlja zonu šumske, turističke, privremene stočarske i djelimično lovačke privrede. Privredni pojas dolinskih strana i kosa karakteriše se livadskim, pašnjačkim, šumskim, oraničnim i voćarskim površinama i kulturama, te razvijenom zemljoradnjom, stočarstvom i voćarstvom. Privredni pojas dolinskih ravni je najviše poljoprivredna oblast; karakteriše se oranicama, baštama, vrtovima i razvijenom zemljoradnjom, povrtarstvom i manje voćarstvom, stočarstvom i ribolovom, odnosno pretstavlja zemljoradničko-voćarsko, povrtarsko, stočarsko, ribolovno i splavarsko privredno područje. Tačnu granicu između pojaseva vrlo je teško povući, zato što privredni karakter jednog pojasa prelazi u zonu drugog. Jedino između šuma i poljoprivrednih površina u nižim dijelovima doline mogu se povući jasnije granice.

Ovaj dio doline Drine ima vrlo žive komunikacije, dijelom zato što je dolina široka, a dijelom zato što se na ovom prostoru doline Drine stiču Birač i Osat sa Jadrom i Rađevinom. Veća naselja svojim povoljnim geografskim položajem pretstavljaju središta na koja su upućena okolna manja naselja, odnosno pretstavljaju lokalne saobraćajne gravitacione centre. Tako isto veći gradovi van ovog dijela doline svojom privlačnom moći dominiraju izvjesnim selima ovog dijela doline Drine i za njih pretstavljaju ekonomska

središta. Što je uticaj ovakvih naselja ili gradova, u ovom dijelu doline Drine ili van njega, veći, tim su češće komunikacije i življi saobraćaj.

ZVORNIČKO JEZERO I NJEGOVE OSOBINE

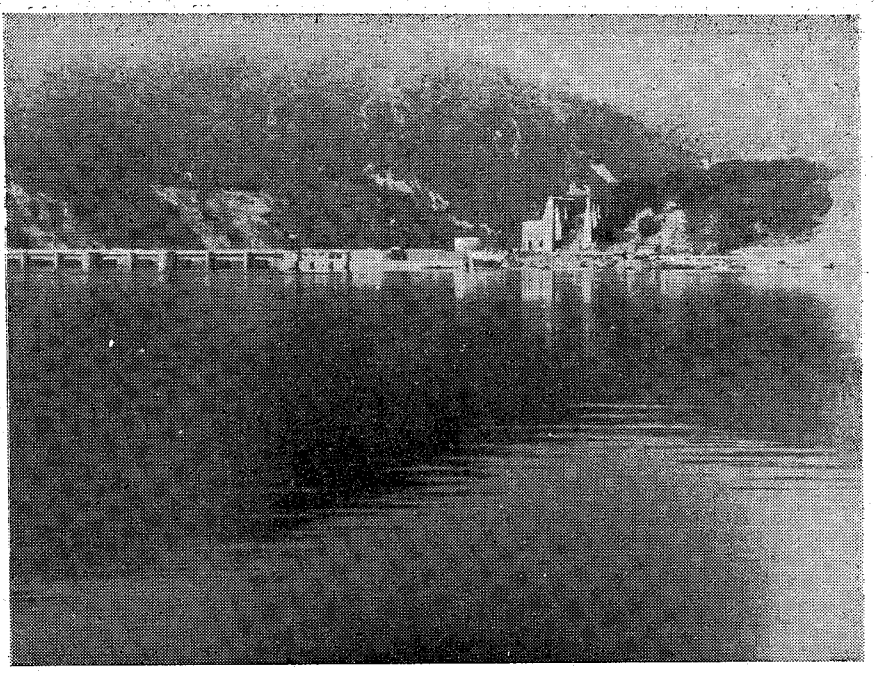
Stvaranje Zvorničkog jezera. Ideju za akumulaciju vode u dolini Drine, rodilo je saznanje da rijeka Drina sa svojim centralnim geografskim položajem i energetskim potencijalom spada u najznačajnije energetske izvore u Jugoslaviji.

Osnovni motivi za projekat o stvaranju ovog baražnog jezera na Drini kod Zvornika i o izgradnji hidroelektrane bili su od opšteg jugoslovenskog i od regionalnog karaktera. Na opštem jugoslavenskom planu nova hidroelektrana trebala je da doprinese zadovoljavanju potreba za električnom energijom u industrijalizaciji zemlje i u elektrifikaciji naših naselja i saobraćaja. Na regionalnom planu trebala je da konkretno posluži u industrijalizaciji i elektrifikaciji Podrinja i susjednih oblasti u Bosni, Srbiji i Vojvodni, a i udaljenijih centara (Beograd, Novi Sad, Sarajevo).

Izradi projekta su predhodile voema detaljne studije u dolini Drine. Kabinetski radovi i terenska istraživanja su trajali nekoliko godina. Niz geografskih elemenata i pojava pretstavljale su glavne komponente koncepcije projekta. Tako su geološke, petrografske, hidrografske i hidrološke i geomorfološke osobine doline Drine, bile veoma povoljne za akumulaciju vode, izgradnju brane i hidroelektrane. Zatim saobraćajni, ekonomski i uopšte privredni uslovi su imali presudnog uticaja pri određivanju prioriteta izgradnje jezera i hidroelektrane u ovom dijelu doline. Ovaj dio doline pripada Srednjoj Drini, koja se prostire od Višegrada do Zvornika. Zvorničko jezero i hidroelektrana Zvornik su izgrađeni kao donja energetska stepenica Srednje Drine. Srednja Drina raspolaže sa ukupnim padom: H = 176,0 m, a sa hidroelektranom Zvornik se iskoristio pad od 20,0 m. Prema tome je hidroelektrana Zvornik prvi objekat bogatog drinskog energetskog sistema.

Pripreme za izgradnju jezera, hidroelektrane i ostalih objekata su počele početkom 1948 g. Stvarni radovi su započeti u mjesecu maju 1948 g. Izgradnja je trajala oko sedam godina. U drugoj polovini 1955 god., kad je izvršeno montiranje postrojenja i napunjeno jezero vodom, započeo je rad hidroelektrane i potekli su prvi kilovati energije sa Drine.

Hidroelektrana Zvornik je pribransko-protočno postrojenje, sa dvije mašinske zgrade, jedna na lijevoj, a druga na desnoj obali Drine, koje zajedno sa branom pregrađuju Drinu kod Malog Zvornika. Između mašinskih zgrada se nalazi betonska gravitaciona brana sa osam prelivnih polja. Četiri srednja zatvarača imaju ugrađen uređaj za automatsko hidraulično regulisanje, uređaj za ispiranje nanosa i zaštitu ulaska nanosa u turbine, za sprečavanje erozionog rada vode, dok je nizvodno od nje izgrađeno i betonsko slapište. Građevinska visina brane iznosi 42,0 m, dužina 166,50 m. U desnoj polovini brane, pri samoj obali, ugrađen je uređaj za splavarenje-triftovanje građe. Uređaj je dugačak 125,0 m, ima pad od 15,5%, prosječni kapacitet 500 m^3/čas i potrošnju vode 0,4 m^3/sek. U lijevoj polovini brane je ugrađena riblja staza. Ulazni dio staze je pokretan i vrlo lako se prilagođava oscilacijama jezerske vode. Staza je kaskadnog tipa, sastoji se od tunelskog (89,0 m) i otvorenog (71,0 m) dijela, dugačka je 160,0 m i potrošnja vode joj iznosi 0,36 m^3/sek. Upravna

Fot. 1. Brana sa prelivnim poljima

zgrada hidroelektrane je izgrađena u Novom Malom Zvorniku, na desnoj obali, oko 500 m nizvodno od brane i pripada zajedno sa hidroelektranom NR Srbiji.

Zvorničko jezero i njegove osobine. Branom je zagaćena Drina i uzvodno od nje se formiralo jezero, riječno — baražno jezero, koje smo po smještaju brane i hidroelektrane nazvali Zvorničkim jezerom.

— Limnometriski elementi jezera su slijedeći:

1.	Površina jezera	13,5 km²
2.	Dužina jezera	oko 25,0 km
3.	Najveća širina jezerskog basena na profilu ušće Drinjače — Čitluk iznosi	5.750,0 m
4.	Najveća dubina jezera, ispred brane	40,0 m
5.	Nadmorska visina jezerskog ogledala	
6.	Površina jezerskog sliva	17.409,5 km²
7.	Zapremina jezerskog basena	89,000.000 m³
8.	Najveće oscilacije jezerskog nivoa (ogledala) pri punom radnom kapacitetu hidroelektrane . . .	2,0 m
9.	Maksimalno oticanje vode pri punom radnom kapacitetu hidroelektrane	Q = 9.000 m³/sek.
10.	Instalisani proticaj za sve četiri turbine . . .	(1 turbina = 135,0 m³/sek) = 540 m³/sek.

Jezerski basen. Jezerski basen se prostire oko 25 km uz Drinu, uzvodno od brane do profila Polom — Crnča (karta 1). Na potezu Zvornik

— Polom, jezerski basen karakteriziraju i nekoliko zaliva, koji su nastali transgresijom jezerske vode uz njegove pritoke (fotografije: 2, 3, 4 i 5). Uzvodno od Zvornika su zalivi: uz Jošaničku Rijeku oko 550 m, uz Novoselski Potok oko 560 m, uz Kamenicu oko 1.060 m, uz Drinjaču oko 3.500 m i uz Polomski Potok oko 2.000 m. Na potezu Mali Zvornik — Crnča, na desnoj jezerskoj strani, zalivi su vrlo rijetki i jedan je uz Trešnjicu (Amajičku Reku) oko 300 m i drugi uz Veliku Reku (Voljevićku Reku) oko 150 m (karta 1). Jezerski basen se do profila ušće Drinjače — Čitluk prostire kroz Zvornički prosjek, a od tog profila do svoje krajnje tačke, na profilu Polom — Crnča kroz jedan dio ljuboviskog šireg dijela doline Drine (karta 1). U obadva dijela jezerski basen zauzima najniže drinske terase, odnosno najniže terase pritoka u prostranstvu njegovih zaliva. Jezerski basen je u prostoru Zvorničkog prosjeka uži i dublji (100 m uzvodno od brane dubina mu iznosi 39,5 m, a na profilu Prosjek —

Karta 1

Tezga oko 37 m), dok je na prostoru od Drinjače do Poloma mnogo širi i plići (19 m u Drinjači, 14 m na profilu Novo Zelinje — Nove Culine i 12—11 m na profilu Polom — Voljevci) — (karta 1). Prema tome se jezerski basen sastoji od užeg i dubljeg (oko 18 km dužine) i plićeg, a šireg (oko 7 km dužine) dijela (karta 1). Zato je jezerski basen vrlo dobro razuđen i razvijen. Uključujući veliko prostranstvo njegovog sliva i uglavnom fluvio-denudacione morfološke odlike svih elemenata reljefa, Zvorničko jezero nosi u sebi sve odlike riječnog, barážnog jezera.

Režim jezera i njegovog sliva. Režim prostranog jezerskog sliva je uslovio stvaranje jezera, njegov opstanak i javljanje jezera kao limnološkog

objekta širih razmjera. Zbog toga sam pristupila posmatranju elemenata režima njegovog posrednog i neposrednog sliva.

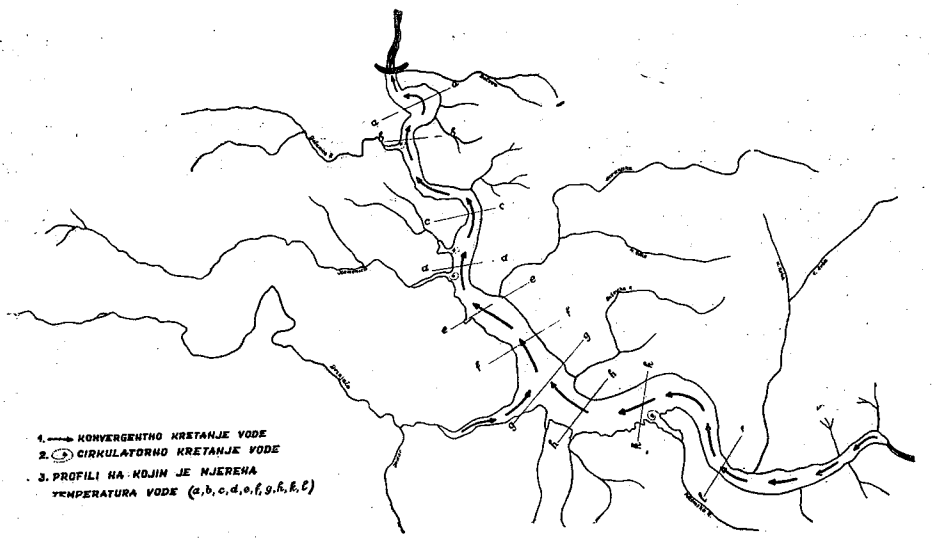
Nakon analize svih faktora (riječne mreže, temperature, padavina, sastava zemljišta, reljefa i vegetacije) i nakon obrade hidroloških podataka, došlo se do podataka o režimu posrednog, odnosno neposrednog sliva jezera i moglo se zaključivati o nekim elementima režima samog jezera[3]). Pri obradi hidroloških podataka konstatovala sam da su oni vrlo pouzdani. Pored toga relativno gusta mreža kišomjernih stanica u slivu, čiji su podaci takođe obrađeni i analizirani, služila je kao gruba kontrola podataka, dobijenih obradom opažanja vodostaja i mjerenja proticaja na hidrometriskoj stanici u Zvorniku. Neposredni jezerski sliv, uključujući i Drinu nizvodno od tarskog suženja, odlikuje se pluvio-nivalnim režimom dinarsko-makedonskog tipa. Prema tome i jezero nosi iste režimske odlike, s tim što će neki elementi režima, npr. vodostaj, imati iste godišnje odnose, odnosno iste mjesečne odnose tokom godine. Ali usljed znatnih fizičkih razlika između rijeke i jezera uopšte, pokazaće se razlike i u javljanju maksimalnih i minimalnih vodostaja, odnosno u intenzitetu njihovih amplituda. Naime, amplituda vodostaja će na jezeru biti manja, jer njegova voda relativno miruje i ono pretstavlja mnogo veću vodenu akumulaciju, dok se voda u njegovom slivu, odnosno njegovim pritokama intenzivnije kreće i to u mnogo užem prostoru. Međutim, amplitudu jezerske vode približno ilustruje i indeks odnosa površine jezera i njegovog sliva (13,5 : 17.409,5 = 0,0007), koji je veoma mali i upućuje, prema tome, na primjetnu amplitudu jezerske vode tokom godine. Minimalni vodostaji na jezerskim pritokama će se javljati nešto kasnije nego na jezeru usljed toga, što je gubljenje vode iz jezera oticanjem i isparavanjem, veće od priticanja. Uopšte će na režim jezera, kao i na oticanje i priticanje vode, zatim na maksimalne i minimalne vodostaje i na intenzitet njihovih amplituda imati veliki i odlučujući uticaj: isparavanje vode prirodnim putem, radni režim hidroelektrane, intenzitet rada splavarnice i riblje staze i kretanje lebdećeg i vučenog nanosa. Zbog toga treba na svim jezerskim pritokama popuniti mrežu vodomjera, na jezeru na više mjesta postaviti limnigrafe i pristupiti sistematskom mjerenju isparavanja vode i kretanja lebdećeg i vučenog nanosa.

Kretanje jezerske vode. Na osnovu ispitivanja koje sam izvršila u posljednje tri godine, ustanovila sam da kretanje jezerske vode ima sljedeće odlike:

1. Konvergentno kretanje, koje se osjeća u svim jezerskim dijelovima u pravcu oticanja Drine (niz jezero), odnosno na mjestu priticanja većih količina pritočnih voda, a izraženo je u vodenom sloju oko 2 do 15 metara dubine (karta 2).

2. Cirkulatorno kretanje, koje se osjeća u površinskom sloju jezerske vode na izlazu jezerskih zaliva uz Drinjaču, Kamenicu, Novoselski Potok, Jošaničku Rijeku (karta 2). Ono nastaje usljed toga, što konvergentne struje, izlazeći iz jezerskih zaliva prema sredini, udaraju nekim svojim ograncima o jezersku obalu i pošto se od nje odbiju, izbijaju u površinski sloj vode i kružno ga pokreću, (karta 2).

[3]) Za obradu podataka služila je hidrometrijska stanica, Zvornik, koja ima na raspolaganju skoro 50 god. opažanja vodostaja i priličan broj mjerenja proticaja.

Karta 2

3. Turbulatorno kretanje je primjećeno samo pod uticajem »ustoke« (koja duva preko jezera kao produžetak vazdušne struje niz dolinu Drine). »Ustoka« duva između 2 i 8 sati ujutro i u to vrijeme se primjećuje turbulatorno kretanje površinskog sloja vode. Ovo je kretanje primjećeno više u proširenom dijelu jezera, i duvanje »ustoke« vezano je samo za ljetne mjesece.

4. U jezeru postoji i konvektivno kretanje vode izazvano oticanjem jezerske vode kroz otvore na različitim visinama. Ovo je kretanje izraženo ispred brane, jer voda otiče preko brane, kroz otvore na brani u turbine, kroz splavarnicu i kroz riblju stazu. Svi ovi otvori su na različitim visinama.

Temperaturne osobine jezerske vode. Mjerenje temperature jezerske vode izvršila sam u mjesecu avgustu 1961. godine. Mjerenje sam vršila termometrom (Wasser — thermometer — R. Fuess, Berlin) određenim za mjerenje temperatura jezerske vode. Mjerenja su vršena na 10 različitih profila, kojima je u određenim intervalima obuhvaćeno cijelo jezero (karta 2). Mjerenje je vršeno u razmacima od 1 do najviše 4 m dubine na profilima: Divič — Sakar, Ušće Jošaničke Rijeke — Budišić, Ušće Đevanje — Amajići, Kamenica — Čitluk, Drinjača — Čitluk, Banjević — Culine, Zelinje — Culine i Polom — Voljevci (karta 2). Temperatura je mjerena od površine do maksimalno moguće dubine (15, 10 i 9 m dubine).

Površina vode (dubina 0 m) pokazuje prema navedenim profilima malo kolebanje temperature (amplituda 1,5° C). Zapaženo je da je nešto manja temperatura površinskog sloja vode na potezu Novo Zelinje — Polom, usljed neposrednog priticanja hladnijih voda Drine.

Razmatranjem vertikalnog rasporeda temperature vode prema rezultatima koje su pokazala mjerenja na pomenutim profilima, ustanovila sam da se ne mogu izdvojiti i ograničiti slojevi vode koji se, obzirom na termičku stratifikaciju, međusobno razlikuju. Dobiveni rezultati pokazuju da temperatura vode u čitavom jezeru opada sa dubinom. Međutim, promjena temperature vode na jedinici dubine (gradijent) ne pokazuje nikakvu zakonitost niti indi-

cije u smislu utvrđivanja sloja diskontinuiteta (termičkog skoka). Ovakva termička situacija vode u jezeru proističe iz mnogih okolnosti, među kojima su najznačajnije sljedeće:

Vrlo kratko vrijeme postojanja jezera (6 godina) nije dovoljno da se prirodnim procesom ustale i srede temperaturne osobine vode i uspostavi stalna termička stratifikacija.

Oticanje jezerske vode putem visinski različitih nivoa, odnosno gubljenje većih količina vode neujednačenim ritmom zbog režima rada hidroelektrane, intenzivno remeti vodenu termičku stratifikaciju, koja bi se mogla formirati i ustaliti prirodnim putem, kad bi jezero gubilo vodu samo oticanjem preko brane i to jednim ujednačenim i određenim prirodnim ritmom i režimom.

Prema tome i sva buduća mjerenja temperature vode Zvorničkog jezera pokazaće znatna otstupanja od teoretskih predviđanja koja važe za prirodna baražna jezera.

Providnost jezerske vode. Providnost jezerske vode sam posmatrala i mjerila na svim profilima na kojim sam mjerila i temperaturu vode (karta 2). Providnost je izmjerena pomoću uobičajene metode (Sekijevom pločom — prečnika 0,50 m) i to u mjesecu avgustu 1961 god. uvijek po sunčanom i vedrom danu i u vremenu između 9 i 12 sati. Providnost vode se na profilima u proširenom dijelu jezerskog basena (između Poloma i Drinjače) kretala između 3 i 4,5 m dubine. Međutim, na profilima između Drinjače i Zvornika u suženom dijelu jezerskog basena, providnost vode se kretala između 4 i 5,5 do najviše 6 m dubine. Mjerenja su, dakle, pokazala da suženi i dublji dio jezera pokazuje veću providnost vode od šireg i plićeg dijela, usljed toga, što je izrazitije konvergentno kretanje jezerske vode i time i kretanje lebdećeg nanosa na većoj dubini u suženom, a na manjoj dubini u proširenom dijelu jezerskog basena. Pored toga, avgust ili uopšte ljetnje doba nije doba maksimalne providnosti jezerske vode, jer je u ljetnje doba providnost vode smanjena i količinom jezerskog planktona. Zbog toga se može pretpostavljati da će zimsko doba, biti vrijeme najveće providnosti jezerske vode.

Biološke osobine jezerske vode. Specifičnosti jezerske vode izražene novim hidrografskim režimom, prostranstvom i dubinom jezerskog basena, posebnim kretanjem vode, posebnim termičkim odlikama vode, posebnim hemijskim osobinama i zamuljenošću vode lebdećim česticama nanosa, uslovljavaju nove biološke osobine vode, stvarajući uslove za razvoj planktona i raznih organizama u jezerskom basenu. Nove biološke osobine jezerske vode pružaju uslove za život drugih ribljih vrsta, koje bi optimalnije koristile te osobine od ribljih vrsta koje su dosada živile u Drini i kojima je ribljom stazom u brani, osigurana egzistencija i u jezeru i u njegovim pritokama. Međutim, te riblje vrste ne žive u zajednici sa vodenim planktonom, čije je razvijanje u Zvorničkom jezeru neizbježno; otuda bi nove fizičke osobine jezerske vode mogle na njih uticati nepovoljno i znatno ih fiziološki degenerisati. Prema tome bi dojezerske ribe mogle biti zadržane u ribnjacima na toku Drine do jezera, ili na nekoj od jezerskih pritoka. Zvorničko jezero je svakako budućnost nekih drugih ribljih vrsta i organizama, te ga u tom pogledu treba i razvijati i koristiti. Vještim ribarima Podrinja je, međutim, već pošlo za rukom da nasele jezero odgovarajućim ribljim vrstama, njegujući na veliko jezerski ribolov i kao zanimanje i kao sportsku granu.

ZVORNIČKO JEZERO KAO FAKTOR PREOBRAŽAJA GEOGRAFSKOG LIKA NJEGOVE OBLASTI

Zvorničko jezero kao modifikator klime. Svojim polažejm, prostranstvom, veličinom i dubinom, Zvorničko jezero djeluje u oblasti u kojoj je stvoreno kao modifikator klime.

U jezeru je zbog njegovih znatnih dubina (oko 40 m) moguća u proljetnim i ljetnim mjesecima znatna akumulacija toplotne energije, jer voda uopšte magazinira mnogo veću količinu toplotne energije nego kopno i ravnomjernije je izdaje vazduhu nego kopno. Tako će jezero u proljeće, a naročito u ljeto, apsorbovati veće količine toplote i na taj način snižavati ljetnje visoke temperature vazduha; suprotno tome, za vrijeme jeseni i zime, jezero će izdavati magaziniranu toplotnu energiju i time ublažavati hlađenje svoje površine, zagrijavati vazduh iznad nje i na taj način povišavati niske zimske temperature vazduha. Zbog toga jezero po svom toplotnom bilansu ima karakterističnu crtu maritimne klime. Dosadašnja posmatranja su pokazala da se površinski sloj jezerske vode zimi zaleđava. Tako je početkom 1960 godine bilo zaleđeno skoro mjesec dana, jer je temperatura vazduha tokom dana i noći bila negativna. Posmatranja prilikom ove pojave su mi pokazala, da su tokom zaleđivanja jezera temperature vazduha bile relativno više (uglavnom pozitivne), što je svakako uslovljeno oslobađanjem toplotne energije iz jezerske vode, jer se ona intenzivno hladila i odavala svoju latentnu toplotu. Međutim, kada se intenzivno počeo otapati led, temperature vazduha su bile izvjesno vrijeme vrlo niske. Uglavnom su posmatranja ove vrste pokazala da jezero djeluje na temperature vazduha u svojoj neposrednoj okolini u horizontalnom smjeru i zbog toga mjesta pored jezera u periodu od septembra do marta imaju topliji vazduh, nego mjesta dalje od jezera; u periodu od aprila do septembra, mjesta pored jezera imaju svježiji vazduh, nego mjesta dalje od jezera.

Pošto jezero pretstavlja veliki rezervoar vode, vazduh iznad njega se može uvijek zasititi vodenom parom. Ovu pojavu sam pratila i slobodnim okom, naročito zimi kada preovladaju hladni vjetrovi i površina jezera se počne zaleđavati u pravcu kretanja vazdužne struje. Kad se temperatura usled zaleđavanja još više snizi, iz jezera se počne osjetno dizati vodena para i usljed toga obično dođe do sublimiranja vodene pare na drveću oko jezera (pojava inja).

Ljeti, kad su temperature vazduha vrlo visoke, česte su magle iznad jezera i u neposrednoj okolini. Do pojave magle dolazi zbog toga što se topliji vazduh, koji struji sa oboda prema površini jezera, miješa sa hladnijim vazduhom iznad njega i usljed toga dolazi do kondenzacije vodene pare i pojave magle u najnižem vazdušnom sloju. Usljed toga je razumljivo i povećanje javljanja rose i slane u određenom vremenu, u neposrednoj jezerskoj okolini.

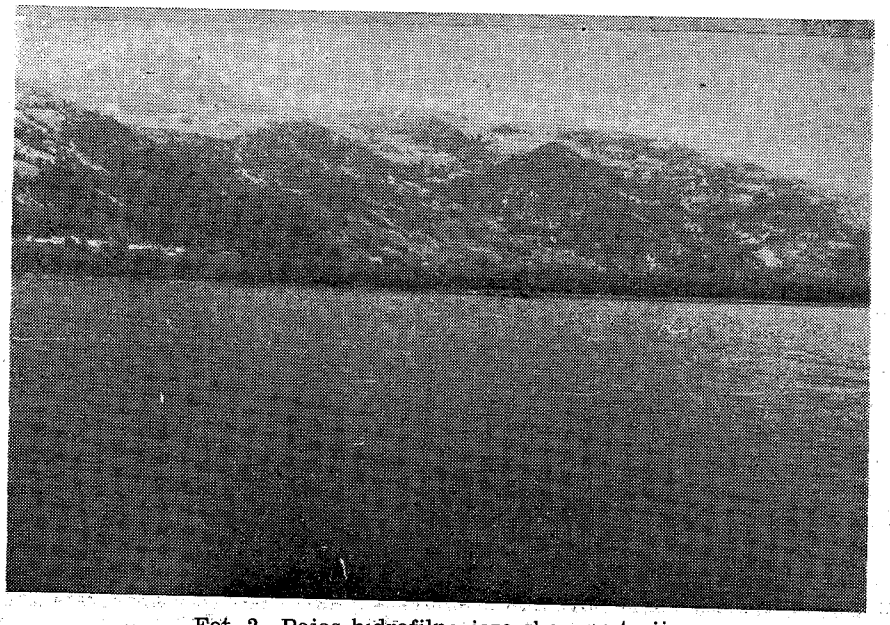
Moja dosadašnja posmatranja pokazuju i uticaj jezera na padavine, odnosno na pluviometriske odlike njegove oblasti. Intenzivno isparavanje u ljetnjim mjesecima, potpomognuto stalnim ascendentnim vazdušnim strujanjima iznad kopna u okolini jezera, izaziva lokalne pljuskovite padavine skoro redovito u ranijim popodnevnim satima. Ali, i tokom jesenjih mjeseci vazdušna strujanja niz Drinu uslovljavaju povećanje lokalnih padavina na sjeverozapadnim i sjeveroistočnim padinama jezerskog okvira; vjetrovi, koji tada duvaju niz dolinu

Drine potpuno su suvi i kad naiđu iznad jezera, apsorbuju veću količinu vlage, te do kondenzacije dolazi na obližnjim padinama u sjevernoj polovini oblasti.

U režimu vjetrova jezero je pokazalo najviše uticaja, jer je izazvalo pojavljivanje lokalnih vjetrova, naročito u ljetnjem dijelu godine i to: »jezerca« koji duva od ranih jutarnjih časova do podne sa jezera prema kopnu, i vjetra »planinca« koji počne duvati nakon sunčeva zalaska i duva do sunčevog izlaska i to sa padina jezerskog okvira prema jezeru. Zimi je, međutim, pojačano vazdušno strujanje sa kontinentalnog planinskog okvira prema jezeru, te se pretpostavlja da je i ovaj vjetar posljedica razlika u vazdušnom pritisku, koju je uslovilo jezero.

Opšti uticaj Zvorničkog jezera na klimu njegove oblasti, sličan je uticaju šuma na njihovu okolinu. Taj se uticaj ogleda u smanjivanju razlika u dnevnim, mjesečnim i godišnjim periodima temperature, u povećanju vlažnosti vazduha, u povećavanju lokalnih padavina tokom ljetnjeg i u jednom dijelu jesenjeg perioda; tako su i lokalna vazdušna strujanja tokom ljeta izrazitija, a tokom zime nešto slabija. Jezero ima veći toplotni promet i zbog toga znatnije utiče na termičke prilike oblasti. Ono svojim prostranstvom omogućuje brže i bolje kretanje regionalnih vazdušnih struja. Zbog toga sam mišljenja da će se jezerski uticaj osjećati horizontalno vrlo daleko, možda i mnogo više izvan granica njegove oblasti, uz Drinu i niz nju. Ovim se potkrepljuje raniji Schubert-ov zaključak: »Šuma potpomaže obrazovanje lokalnih klimatskih osobenosti, a jezero ima težnju za prenošenjem i izjednačavanjem, djeluje više u daljinu« (24, 693).

Uticaj Zvorničkog jezera na vegetacione procese u njegovoj oblasti. Novi hidrografski procesi u neposrednoj okolini jezera, novi hidrografski objekti i njihov režim i izmjenjene klimatske prilike stvaraju u jezerskoj

Fot. 2. Pojas hidrofilne jezerske vegetacije

oblasti druge biljnogeografske pojave i vegetacione procese. U zoni jezerskih obala, u neposrednoj blizini vode, gdje se korenje bilja može razvijati u stalno vlažnoj zemlji, nastali su novi vegetacioni procesi i formirao se pojas hidrofilne jezerske vegetacije (fot. 2.)

Na jezerskim padinama, koje gravitiraju neposredno samom jezeru i njegovom basenu, razvija se pojas šumske vegetacije, koji će ujedno smanjiti eroziju i sanirati područja, već danas jako napadnuta erozijom koja kao takva pretstavljaju vrlo aktivna područja za zasipanje jezera nanosom. Prema lokalnim klimatskim uslovima, kao i prema biljnim vrstama koje su ranije pokrivale jezerske padine, ovaj pojas će biti područje biljnih vrsta mezofilnog karaktera.

Uticaj Zvorničkog jezera na morfološke procese u njegovoj oblasti. Transgresivno zalaženje vode uz dolinu Drine i uz doline njenih pritoka, izazvalo je nove morfološke procese u cijelom neposrednom jezerskom slivu, odnosno nove morfološke procese na jezerskim oblama, kao i specifičnu kompoziciju morfoloških elemenata, nastalih uticajem jezerskih pritoka — fluvijalnim procesom, i uticajem jezera — abrazionim procesom.

U prvoj fazi će doći do modifikacije fluvijalnog procesa u tom smislu, što će se u području jezerskih zaliva pojačati akumulacija, a u uzvodnim nepotopljenim dijelovima pritoka pojačati erozija. Na taj način će se raščlanjavati morfološki elementi u gornjim tokovima jezerskih pritoka, a konzervirati, odnosno fosilizirati morfološki elementi u potopljenim dijelovima jezerskih pritoka. Izvjesno prostranstvo u srednjem dijelu tokova će biti pojas privremenog održavanja ravnoteže između novih pojava i procesa u gornjim i donjim dolinskim dijelovima jezerskih pritoka. Međutim, kad raščlanjavanje s jedne strane i akumulacija s druge strane, toliko uznapreduju prema srednjim dijelovima tokova, uspostaviće se ravnoteža i normalan fluvijalni proces na cijeloj dužini toka svih jezerskih pritoka.

Istovremeno s prvom fazom morfološkog procesa na jezerskim pritokama, razvijaće se abrazioni proces duž jezerskih obala i pojaviće se prve abrazione morfološke crte, prvobitno kao vrlo plitke police ili pregibi, odnosno vjesnici prvih abrazionih terasa. Međutim, sinhrono razvijanju i odvijanju normalnog fluvijalnog procesa na cijeloj dužini toka svih jezerskih pritoka, odvijaće se abrazioni proces i razvijati abrazioni morfološki elementi na svim jezerskim obalama.

Prema tome, u jezerskom slivu i po obodu jezerskog basena, počinje se novim morfološkim procesima formirati sinhronizirana serija fluvijalnih i abrazionih morfoloških elemenata i tako nastaje u jezerskoj oblasti nova individualisana cjelina u reljefu.

Tako je oblast Zvorničkog jezera unišla u novi period izgrađivanja oblika reljefa, u period fluvio-denudacionih i abrazionih morfoloških procesa.

Uticaj Zvorničkog jezera na naselja, privredu, saobraćajne veze i profesionalnu strukturu stanovništva u njegovoj oblasti. Potapanjem naselja, preseljavanjem stanovništva, potapanjem zemljišta i komunikacija, učinjene su krupne izmjene u današnjem agrarnom pejsažu kao i u čitavoj organizaciji privrednog i društvenog života u jezerskoj oblasti.

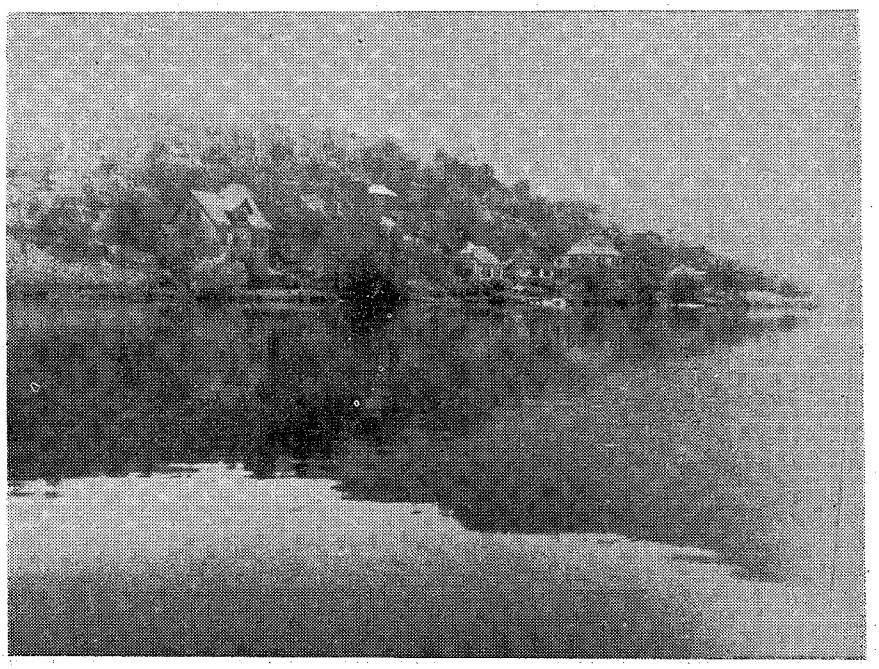
Da bi se dobila jedna korist morala se druga žrtvovati. Podizanjem materijalnih proizvodnih snaga i organizacijom društva na socijalističkoj osnovi

lokalni interesi morali su se podrediti opštedruštvenim. Na toj osnovi se i pristupilo raseljavanju većeg broja naselja, potapanju komunikacija i poljoprivrednih površina i na nekim mjestima i brisanju kulturnih tekovina i crta tih, doduše relativno manjih predjela. Potapanje i preseljavanje, odnosno izmještanje ljudskih naselja i puteva, veoma je značajan poremećaj u geografskom liku jezerske oblasti. Ono iz osnova izvodi iz ranije ravnoteže stabilizovane kulturno-geografske odnose i preinačava ih prema novim prilikama.

Preseljavanje stanovnika i izgradnja novih naselja i komunikacija, izvršeni su iz područja jezera na viši topografski položaj ili u dalje oblasti, u Mačvu i Semberiju. Zanimljiv je otpor stanovnika da se presele u Mačvu ili Semberiju, ili u još udaljenije krajeve Bosne i Srbije, gdje im je država davala kuće i zemlju, jer je udaljeniji geografski predio repulzivno djelovao na stanovništvo svojim posebnim prirodnim i kulturnim crtama na koje se trebalo prilagođavati.

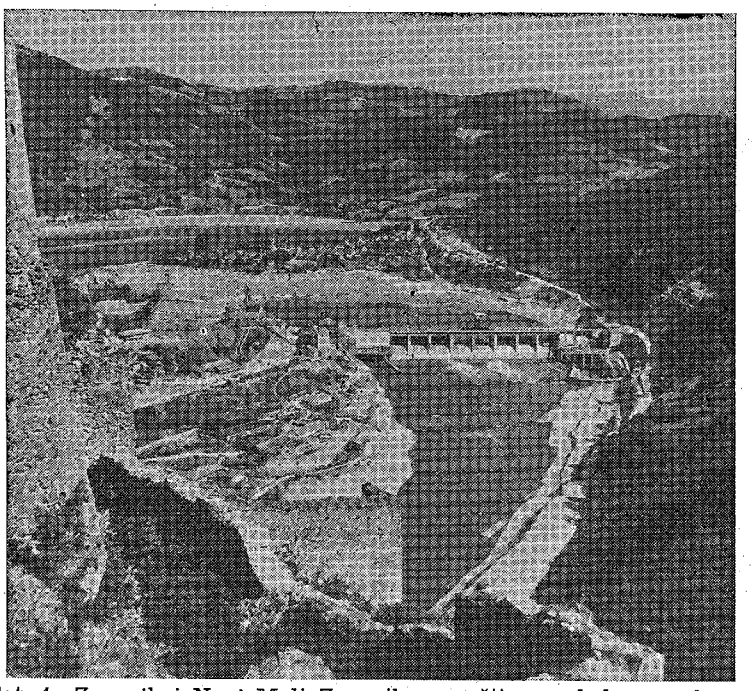
Preseljavanje najvećih razmjera izvršeno je iz područja Diviča i Drinjače. Iz ova dva naselja iseljeno je oko 550 kuća. Dok je iz ostalih naselja sa područja jezerskog basena: Sakara, Amajića, Čitluka, Culina, Voljevaca, Poloma, Zelinja, Banjevića, Sopotnika, Kamenice i Novog Sela, iseljeno oko 350 kuća.

Nova naselja su izgrađena i formirana iznad jezera, odnosno iznad mjesta gdje su postojala stara naselja. Tako su se na višim topografskim položajima formirala naselja: Novi Divič, Nova Drinjača i Novi Polom sa lijeve strane i Novi Mali Zvornik, Novi Amajić, Novi Čitluk, Nove Culine sa desne strane jezera te nova naseobinska jezgra u Kamenici, Sopotniku, Banjeviću, Zelinju

Fot. 3 Novi Amajić

sa lijeve, i u Sakaru i Voljevcima sa desne strane jezera (karta 1). Ranije su sva stara naselja, naročito Divič i Drinjača, bila zbijenog ili slabije razređenog tipa, sa kućama poznatih seoskih, odnosno bosanskih crta, dok je Novi Divič razređen, mjestimično čak razbijen i izgrađen od kuća novijeg, više gradskog tipa i boljeg materijala; Nova Drinjača postala je naselje drumskog tipa. Ostala nova naselja su također sva više drumskog ili razbijenog tipa sa kućama gradskih odlika i crta, podignuta pored samog jezera, a skoncentrisana i na jezero i na glavni drum, tako — Novi Polom, Novi Amajić (fot. 3), dio Novog Čitluka, Nove Culine i Novi Mali Zvornik.

Fot. 4 Zvornik i Novi Mali Zvornik sa opštim pogledom na branu

Tako su po svom položaju sva nova naselja obalska jezerska naselja, te su i njihove funkcije velikim dijelom uslovljene novim prirodnim odlikama, koje je stvorilo jezero. Neka od novih naselja, koja su ujedno i na važnijim saobraćajnim raskrsnicama, npr. Nova Drinjača, Novi Mali Zvornik i djelimično Novi Amajić, vrše važnije funkcije u obalskom jezerskom pojasu i već danas su razvijenija obalska naselja.

Kako je uporedo sa iseljavanjem stanovnika i potapanjem naselja i komunikacija, izvršeno i potapanje privrednih površina i to, u najvećoj mjeri oranica, voćnjaka, vrtova, livada i pašnjaka, u svemu oko 1.300 ha obradivih površina, to su nova naselja na jezerskim obalama, kao neposredni nasljednici starih naselja, jednom svojom stranom okrenuta jezeru, a drugom nepotopljenim poljoprivrednim površinama, koje leže neposredno iznad njih. Ove poljoprivredne površine je, međutim, shodno odredbama o preorijentaciji namjene

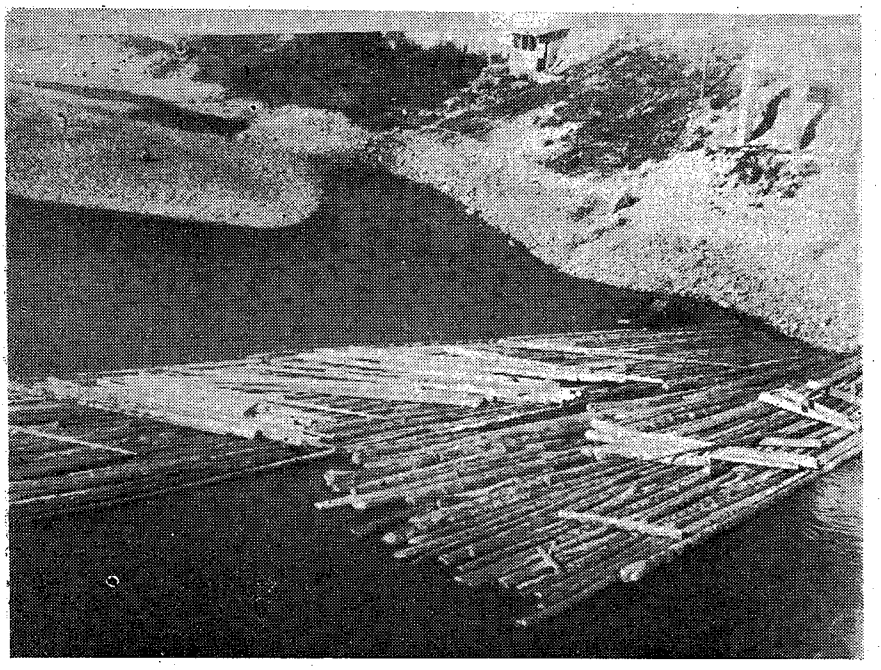
poljoprivrednih površina obodom jezerskog basena u svrhu sprečavanja erozije, odnosno zasipanja jezera nanosom, trebalo uporedo sa stvaranjem novih naselja preorijentirati na voćnjake ili livade, pošumljavati ili samo mjestimično ostaviti oranice na zemljištu bez nagiba ili sa vrlo malim nagibom. Tako se započelo sa preorijentacijom poljoprivrednih površina u obalskom pojasu obodom jezerskog basena, koja se sistematski sprovodi od stvaranja jezera do danas. Tokom 1960 god. podignuto je nekoliko plantažnih voćnjaka na kojima je zasađeno 32.712 kom. stabala šljive samo na lijevoj strani jezera. Nešto manje voćnjaka je podignuto desno od jezera, ali se zato iznad Novih Amajića, oko Novog Čitluka i Novih Culina vide novi vinogradi. Desni obalski pojas sa svojom zapadnom, jugozapadnom i južnom ekspozicijom pretstavlja prisojne strane jezerske oblasti i u novim, jezerom modificiranim klimatskim uslovima pruža veoma dobre prirodne uslove za odgajanje stolnih vrsta grožđa. Zbog toga se sve više ističe lijevi obalski pojas kao voćarski — šljivarski kraj, a desni kao vinogradarsko-voćarski kraj. Šljive se izvoze u velikim količinama, svježe ili osušene. U 1961 god. je osušeno preko 150 vagonu šljive. U naseljima lijevo od jezera, u šljivarskom jezerskom pojasu, skoro svaka kuća ima sušnicu za šljive. Sušnice se stalno izgrađuju i sve su modernijeg tipa.

Sve površine koje se odlikuju većim nagibom zemljišta, a pripadaju obalskom poljoprivrednom pojasu, ostale su pod pašnjacima ili su pošumljene novim sadnicama. Osjeća se, međutim, vidan napredak u kultiviranju pašnjaka sa svrhom da se intenzivira stočarstvo, jer novi potrošački centri (Zvornik i Mali Zvornik) to sve više zahtjevaju, pošto obalski jezerski pojas pretstavlja njihovu prvu i neposrednu gravitacionu zonu.

Jezero pretstavlja drugu privrednu bazu novih naselja njegove oblasti. Tako se stanovnici svih novih naselja bave ribolovom na jezeru, neki intenzivnije (Drinjača, Polom, Amajić, Čitluk, Voljevci i Culine), a neki manje (Kamenica, Sakar, Zvornik i Mali Zvornik). Zvorničko jezero pretstavlja i veoma važan turistički objekat njegove oblasti i istovremeno pruža uslove za razvitak raznih vodenih sportova (plivanja, jedriličarstva, vaterpola, skijanja na vodi i drugih sportova, koje je moguće njegovati samo na stajaćim vodama), odnosno uslovljava povremeno boravak većeg broja ljudi na jezeru i u naseljima oko njega, što će znatno uticati na razvoj ugostiteljstva u njegovoj oblasti. Već je osnovan klub jedriličara u Novoj Drinjači i podignuta dva nova hotela, jedan u Novom Malom Zvorniku, a drugi u Zvorniku. U Drinjači se gradi manji hotel, a u Diviču je predviđen hotel — tipa manjeg motela.

Uporedo sa stvaranjem novih naselja i novih naseobinskih jezgri na jezerskim obalama, razvijaju se teritorijalno Zvornik na lijevoj i Mali Zvornik na desnoj strani. Zvornik i Novi Mali Zvornik prostorno leže nizvodno od jezera, s tim što su teritorijalno, i jedno i drugo naselje, povezano sa jezerom (fot. 4 — panorama Zvornika lijevo i Novog Malog Zvornika, desno od brane). Zvornik i Novi Mali Zvornik su korespodentna naselja (karta 1) i pretstavljaju svako za sebe privredna središta u jezerskoj oblasti. Zvornik za područje lijevo od jezera, a Novi Mali Zvornik za područje desno od jezera. Zvornik se razvio u gradsko i industrijsko naselje jezerske oblasti. Njemu pripada tvornica »Jadar« (tvornica drvne industrije — šper-ploča, furnira i razne drvne galanterije), smještena u Karakajama, sjevernom predgrađu Zvornika. Zatim »Novi

Izvor«, tvornica za proizvodnju građevinskog materijala i preduzeće »Mladost« za izradu namještaja. Svi industrijski pogoni su izgrađeni nakon stvaranja jezera i hidroelektrane, jer je osnovni uslov za njihovo podizanje bila električna energija, odnosno energetski izvor. Sirovine za »Jadar« se dopremaju Drinom, odnosno preko jezera i kroz splavarnicu na brani. Preduzeće »Mladost« je u tom smislu povezano sa tvornicom »Jadar«, a sirovine za »Novi Izvor« se kopaju u samoj jezerskoj oblasti, dok je radna snaga ranije kvalifikovana u sličnim ili istim tvornicama u Blažuju i Sremskoj Mitrovici. Zvornik, kao gradsko naselje pretstavlja, danas, prosvjetno, zdravstveno, upravno-administrativno, saobraćajno, kulturno i trgovačko središte područja lijevo od jezera, a Novi Mali Zvornik, takođe kulturno-prosvjetno, zdravstveno, trgovačko, zanatsko i saobraćajno središte područja desno od jezera.

Fot. 5 Sirovine za »Jadar« dopremljene preko jezera čekaju na transport kroz splavarnicu

Tako se u neposrednoj blizini jezera, u njegovom obalskom pojasu, u zoni novih seoskih i gradskih naselja, u zoni novih plantažnih voćnjaka i vinograda, u zoni stalnog izvora električne energije i industrije, formirao privredni obalski pojas, kojeg karakteriziraju voćarstvo, industrija, vinogradarstvo, turizam, ugostiteljstvo, ribarstvo, a manje stočarstvo i mjestimično obrada zemlje — povrtarstvo, uglavnom pod uticajem Zvornika i Novog Malog Zvornika. Međutim, ovaj privredni pojas karakteriziraju i vidovi dopunskog zanimanja stanovnika, kao što su radovi na splavarenju građe preko jezera i kroz splavarnicu (fot. 5). U ovu zonu obalskog privrednog pojasa moramo uvrstiti i jednu veoma zanimljivu pojavu. Stanovnici iz nekih novih naselja (Novog

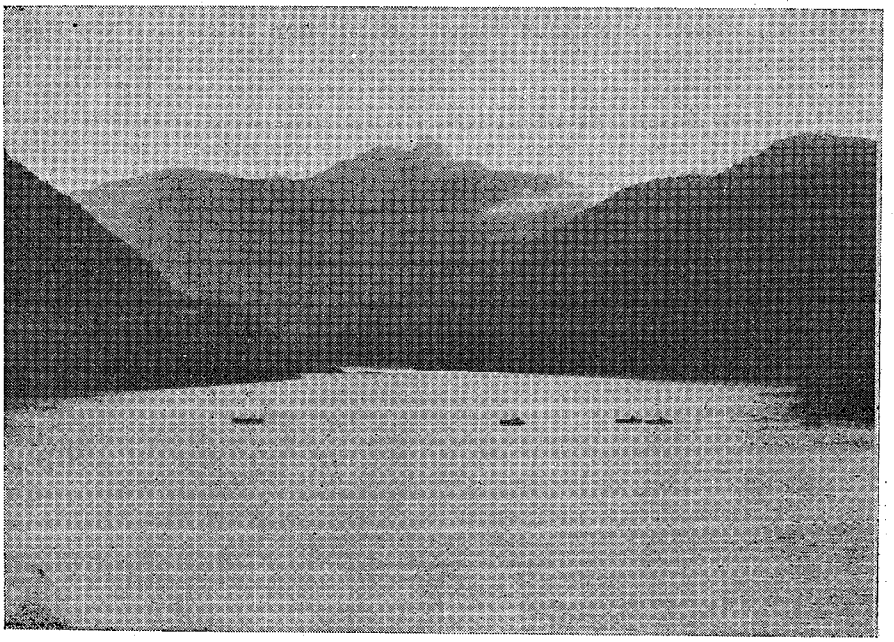
Amajića, Novog Čitluka, Novih Culina i Novog Poloma), koji su stvaranjem jezera izgubili najveći dio oranica, a ipak ostali da žive u novim naseljima pored jezera, kupili su nove oranice u Mačvi ili Semberiji i svake godine ih obrađuju, zasijavajući ih pšenicom, krmnim biljem ili kukuruzom. Da bi obrađivali ove njive u Mačvi ili Semberiji, oni odlaze nekoliko puta godišnje na njih, pretvorivši se tako u neku vrstu zemljoradnika »nomada«. Godine 1961 sam boravila sa stanovnicima iz Novog Amajića pored njihovih njiva u Mačvi, posmatrala kako obavljaju radove i stanovala u privremenim stanovima, koje su izgradili za stanovanje tokom obavljanja sjetve ili berbe, kao i za smještaj alata, zaprežne stoke i proizvoda. Ovo je takođe pojava koju je uslovilo jezero, te prema tome, pretstavlja jednu od specifičnosti privrednog obalskog pojasa.

Na obalski privredni pojas, nastavlja se u višim dijelovima oboda jezerskog basena, uz doline jezerskih pritoka i po blagim kosama, a u zoni naselja koja su zadržala svoj prvobitni položaj na dolinskim stranama i kosama, novi privredni pojas jezerske oblasti. Uz doline jezerskih pritoka je mnogo više površina pod voćnjacima i livadama, a manje pod pašnjacima, oranicama i šumama. Na padinam obodom jezera i po kosama i njihovim stranama, mnogo je više pašnjaka, livada i oranica, a manje šume i voćnjaka. Zbog toga je ovo privredni pojas kojeg karakteriziraju stočarstvo, šumarstvo, zemljoradnja, više, a voćarstvo manje. Obilazeći zonu ovoga privrednog pojasa konstatovala sam da su njegove osnovne privredne grane stočarstvo, šumarstvo i zemljoradnja u nekom smislu intenzivirane, odnosno orijentirane prema potrebama jezerske oblasti, naročito prema njegovim najrazvijenijim naseljima Zvorniku i Novom Malom Zvorniku; cijeli ovaj privredni pojas možemo indentificirati kao njihovu drugu gravitacionu zonu. Tako je provođeno uzastopce tri godine vještačko osjemenjavanje krava u svrhu povećavanja mlječnosti. Godišnje se utroši 4—5 mil. dinara za unapređenje stočarstva. Na oranicama se sve više zasijava krmno bilje.

Potapanje starih drumova i puteva je bila normalna posljedica u procesu transformacije kulturnog pejsaža koju je uslovilo jezero. U oblasti jezera je potopljeno oko 85 km dužine druma i drugih puteva. Nakon stvaranja jezera i uporedo sa podizanjem novih naselja izgrađen je novi drum, takođe u dužini oko 85 km (50 km sa lijeve i 35 km sa desne strane jezera). Na ovaj glavni drum sa obadvije strane jezera izbijaju u novim naseljima sporedni putevi, takođe novoizgrađeni, te su tako mnoga nova naselja postala lokalni gravitacioni saobraćajni centri. Time je sasvim izmjenjena ranija mreža kopnenih puteva i uspostavljena nova sa drukčijim kvalitetom i drukčijom orijentacijom.

Ali, na Zvorničkom jezeru se razvio i novi vid saobraćaja; usljed znatne dubine jezera, moguće je preko njega saobraćati raznim motornim čamcima i manjim lađama. Mnoga jezerska mjesta (Drinjača, Divič, Mali Zvornik, Amajić, Čitluk, Culine i Voljevci) imaju svoja stalna pristaništa, a mnoga manja mjesta (Sopotnik, Banjević, Kamenica i Sakar) imaju uslovna pristaništa. Novi Divič, Nova Drinjača, Novi Polom, Novi Mali Zvornik i Novi Amajić su raskrsnice kopnenih i jezerskih puteva. Preko jezera saobraćaju putnici, ali se obavlja i promet raznih proizvoda. (fot. 6).

U vrlo bliskoj budućnosti se može očekivati da se elektrificira željeznica između Novog Malo Zvornika i Beograda. Sada na toj pruzi saobraća šinobus, kojim se može dva puta dnevno putovati u Beograd i natrag.

Fot. 6 Jedan od načina saobraćaja na jezeru

Razvoj novih privrednih grana, a naročito nova privredna struktura izražena u jezerskoj oblasti, nastala pod uticajem jezera i hidroelektrane, znatno je izmjenila profesionalnu strukturu stanovništva u njegovoj oblasti. Povećao se broj industrijskih radnika, zatim broj službenika raznih struka i zanimanja. Broj poljoprivrednika se smanjio; to smanjivanje ukazuje na racionalizaciju poljoprivredne proizvodnje, odnosno na intenziviranje pojedinih poljoprivrednih grana (voćarstva, stočarstva, zemljoradnje) i znatno smanjivanje agrarne prenaseljenosti u nekim dijelovima oblasti. Prikupljanjem podataka na terenu ustanovila sam da se znatno povećao broj radnika u Zvorniku i Novom Malom Zvorniku, ali i u nekim poljoprivrednim naseljima iz kojih je povećano kretanje (dnevno i sedmično migriranje) radnika prema Zvorniku i Novom Malom Zvorniku.

U privrednom pogledu uopšte, oblast Zvorničkog jezera pretstavlja individualiziranu cjelinu, čije se specifičnosti iz dana u dan razvijaju i sve jače ističu regionalnost oblasti i po prostranstvu i po sadržaju.

Značaj Zvorničkog jezera i hidroelektrane za dolinu Drine, za privredu NR Bosne i Hercegovine i NR Srbije i za privredu Jugoslavije. Zvorničko jezero djeluje kao faktor u hidrografskom režimu nizvodnog dijela Drine. Njegov uticaj se prvenstveno ogleda u smanjivanju lebdećeg i vučenog nanosa u nizvodnom toku Drine, što ima uticaja na plovnost tog dijela

rijeke. Zatim režim rada hidroelektrane smanjuje amplitude vodostaja u nizvodnom dijelu toka Drine, što se može iskoristiti i u poljoprivredi, za navodnjavanje zemljišta u nizvodnom dijelu doline. Električna energija koju proizvodi hidroelektrana pretstavlja u cijeloj dolini Drine veoma važan energetski izvor za industrijalizaciju i elektrifikaciju naselja i saobraćaja.

Zvorničko jezero i njegova oblast teritorijalno pripadaju NR Bosni i Hercegovini i NR Srbiji, s tim što hidroelektrana pripada NR Srbiji. Zbog toga je nakon razvoja industrije u oblasti jezera otpočelo jače vezivanje susjednih krajeva Bosne i Srbije sa jezerskom oblasti. Tako se osjeća sve veća gravitacija ljudi i dobara iz susjednih krajeva prema oblati jezera. Međutim, hidroelektrana utiče proizvodnjom električne energije na privredu Bosne i Srbije, jer sudjeluje u industrijalizaciji i elektrifikaciji njihovih područja.

Veoma je vidan udio hidroelektrane u proizvodnji električne energije unutar jugoslovenskog plana, jer u privredi Jugoslavije hidroelektrana Zvornik pokriva oko 3% (1961) potreba u industriji i opštoj elektrifikaciji zemlje.

LITERATURA

1. Ant. Lazić — Režim Drine. Posebna izdanja Srpskog geografskog društva, sv. 30, Beograd 1952.
2. V. Mikinčić — Geološka karta FNR Jugoslavije, Beograd 1953.
3. B. Ž. Milojević — Glavne doline u Jugoslaviji, geografska proučavanja i promatranja. Posebno izdanje SAN, knj. 5, Beograd 1951.
4. Savezni projektantski biro za hidroelektrična postrojenja, Ing. Sv. Stevanović, Beograd 1958. Geološka karta doline Drine između Bajine Bašte i Zvornika.
5. O. Ampferer und W. Hammer — Erster Bericht über eine 1917. im Auftrage und auf Kosten d. K. A. d. Wiss. ausgeführte geol. Forschungsreise im Nordwest. Serbien, Wien 1917.
6. O. Ampferer und W. Hammer — Ergebnisse d. geol. Forschungsreisen in West-Serbien III. Ampferer: Zur Tektonik und Morphologie des Zlatibor — massivs, Wien 1928.
7. L. V. Loczy Sen — Geologische Studien im Westlichen Serbien, Berlin und Leipzig 1924.
8. L. Kober — Leitlinien der Tektonik Jugoslawiens (Posebna izdanja SAN, CL. XXXIX 3, Beograd 1952).
9. N. Krebs — Beiträge zur Geographie Serbiens und Rasciens, Stuttgart 1922.
10. J. Cvijić — Geomorfologija I, Beograd 1924.
11. J. Cvijić — Geomorfologija II, Beograd 1926.
12. J. Cvijić — Abrazione i fluvijalne površi (Glasnik srpskog geografskog društva, sv. 6, Beograd 1921).
13. J. Moscheles — Das Klima von Bosnien und der Hercegovina, Heft 20, Sarajevo 1918.
14. S. Ilešič — Rečni režimi v Jugoslaviji. Geografski vestnik, XIX, str. 71—110, Ljubljana 1947.
15. D. Dukić — Sava, potamološka studija. Srpska Akademija nauka, Beograd 1957.
16. D. Dukić — Prilog regionalnom poznavanju rečnih režima u Jugoslaviji. Glasnik Srpskog geografskog društva, sv. XXXIV, br. 2, str. 111—138, Beograd 1954.
17. E. Pašalić — Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1960. Zemaljski muzej Sarajevo. Posebno izdanje.
18. M. Dinić — Dubrovačka srednjevekovna karavanska trgovina. Jugoslovenski istorijski časopis str. 119. Godina III sv. 1—4, Ljubljana, Zagreb, Beograd 1937. g.

19. Đ. Mazalić — Zvonik (Zvornik) Stari grad na Drini. Glasnik zem. muzeja. Nova serija sv. XI, str. 243—278, Sarajevo 1956.
20. Zbornik Konstantina Jirečeka I. Posebna izdanja SAN, knj. CCCXXVI, Beograd 1959.
21. H. Šabanović — Bosanski Pašaluk. Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, knj. XIV, Sarajevo 1959.
22. H. Šabanović — prevod i komentar — Evlija Čelebija: Putopis, odlomci o jugoslovenskim zemljama, knj. II, Sarajevo 1957.
23. D. J. Deroko — Drina. Izdanje društva Fruška Gora, Novi Sad 1939.
24. J. Schubert — Landsee und Wald als klimatische Faktoren. Geogr. Zeitschr. 1907. Leipzig.
25. J. L. Bartlett — The influence of small lakes on local temperature conditions. (Monthly Weather Review, vol., XXXIII, 1905, str. 147—148).
26. D. Kovačević — Trgovina u srednjevjekovnoj Bosni. Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, knj. XVIII, Sarajevo 1961.
27. F. Ruttner — Grundriss der Limnologie. Walter de Gruyter und Co., Berlin 1952.
28. J. Cvijić — Iz uspomena i života. Četvrta knjiga omladinske Matice za Vojvodinu, Novi Sad 1923.
29. Hauptresultate der Volkszählung in Bosninen und der Hercegovina vom 22. april 1895, Sarajevo 1896, Landesdruckerei.
30. Prethodni rezultati popisa stanovništva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, 31. januara 1921. godine. Izdanje direkcije državne statistike u Beogradu, Sarajevo 1924.
31. Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knj. IV — prisutno stanovništvo po glavnom zanimanju. Opšta državna statistika — Kraljevina Jugoslavija, Sarajevo 1940.
32. Konačni rezultati popisa sstanovništva od 15. marta 1948. god. knj. I. Stanovništvo po polu i domaćinstva. Savezni zavod za statistiku i evidenciju, Beograd 1951. g.
33. Popis stanovništva 1953, knj. XIV. Osnovni podaci o stanovništvu. Savezni zavod za statistiku, Beograd 1958. g.
34. Popis stanovništva 1953, knj. XV. Osnovni podaci o stanovništvu. Savezni zavod za statistiku, Beograd 1960. g.
35. D. E. Lilienthal — TVA Uspjeh ljudi doline Tennessee. Zagreb 1956.
36. B. Drobnjaković — Ribolov na Drini. Etnografski muzej u Beogradu. Posebno izdanje sv. 4, Beograd 1934.
37. B. Drobnjaković — Saobraćaj na Drini. Posebno izdanje Srpskog geografskog društva sv. 15, Beograd 1934.
38. B. Milojević — Rađevina i Jadar. Srpski etnografski zbornik, knj. XX, Beograd.
39. R. Jeremić — Drinjaci kiridžije. Glasnik Srpskog geografskog društva, knj. 10, Beograd 1924.

ZUSAMMENFASSUNG

DER ZVORNIKERSEE UND SEINE UMGEBUNG

(Ein bedeutendes Beispiel einer geographischen Landschaftsmetamorphose unter den Bedingungen unseres sozialistischen Aufbaues)

MILICA V. VRANIĆ

Die Erscheinung künstlicher Flussstauseen hat für Jugoslawien eine besondere Bedeutung. Die hydrogenetischen Potenziale der gesammten energetischen Quellen betragen in Jugoslawien 63% (in der Welt nur insgesammt 10%) dank dem dynamischen Relief, feuchten Klima und verzweigten hydro-

graphischen Netz des Landes. Daher ist im Elektrifikationsprozess Jugoslawiens eine reichliche Ausbeutung dieses werten Naturgutes auch noch weiter zu erwarten und die Erfoschung dieser Art von Seen in der Richtung des künftigen Aufbaues bedeutend.

In diesem Artikel werden zuerst die Naturkennzeichen des Drinaflusslaufes behandelt, vor allem jenes Flussteiles, wo durch den Bau eines Dammes nahe Zvornik ein neuer See entstand.

Der zweite Teil bietet ausführlich Kennzeichen wie auch alle wichtigen Angaben über den neuen See dar (limnösmetrische Elemente, Elemente des Seebeckens, hydrographisches Regime Sees und seines Flussgebietes, Bewegung des Seewassers, Temperaturkennzeichen des Seewassers, seine Durchsichtigkeit und biologischen Merkmale).

Im dritten Teil it der See als umwandelnde Kraft des geographischen Antlitzes näherer und weiterer Gebiete dargestellt (als Gestalter des Klimas, als Erzeuger neuer morphologischer und neuer vegetativer Prozesse, als Faktor der ökonomischen und sozialen Seegebietsmetamorphose).

Zum Schluss wird die Bedeutung des Zvornikersees und seiner Wasserkraftwerke für die Wirtschaft Bosniens und Serbiens bzw. ganz Jugoslawiens hervorgehoben.

Die Erscheinung des neuen Sees rief ausgeprägte und unmittelbare Umwandlungen im regionalen Klima hervor, die noch weiter in den Vegetationsveränderungen in der Natur des unmittelbaren Seegebietes zurückstrahlen. In der Wirtschaft und der Kulturlandschaft der Seeumgebung spiegelte sich die Erscheinung des neuen Sees besonders in dem Wandel des Agrarbildes und der Agrarproduktion, im Verschwinden älterer und Entstehen neuer Ansiedlungen, in der insgesammt ausgewechselten Wirtschaftsstruktur und Produktion wieder.

Das Erforschen der Veränderungen, deren Anlass das Entstehen des Zvornikersees war, in der Kultur- und Naturlandschaft seines Gebietes kann als Beispiel dienen für ähnliche Erscheinungen, die auch im stromaufwärtigen Teil des Drinatales, wo bei Bajina Bašta ein grosses Sammelbecken im Bau eben befindlich ist und noch einige Stauseen zu selbem Zweck bereits entworfen, noch zu erwarten sind.

II

JASENICE I JASENIČANI

TVRTKO KANAET

UVOD

Jeseničani su jedna od tri grupe »Balija« u Hercegovini. Do sada su objavljeni rezultati istipitanja podveleških i ljubuških Balija (6, i Geografski pregled IV. Sarajevo 1960. Str. 43—66).

U ovom radu izneseni su rezultati ispitivanja i treće grupe »Balija«. Kako je time završeno ispitivanje sve tri grupe »Balija« to je na kraju izvršeno upoređenje i izneseni opšti zaključci do kojih je došao autor. Rad je rezultat dugih uporednih ispitivanja ovih etničkih grupa.

Položaj naselja

Naselje Jasenica nalazi se u donjoj Hercegovini, na površi dinarskog pravca SZ—JI u trouglu između Neretve, njene pritoke Trebižata i Prudske drage na JZ.

Površ je duga oko 5 km, a široka 2—5 km. Površina je 10,716 km^2. Nadmorska visina se kreće između 265 i 430 m.

Površ je ograničena sa SI Trebižatom do ušća u Strugama, sa JI Neretvom do Gabele, a sa JZ Prudskom dragom. U stvari radi se tu o dvije tektonske linije koje je ograničavaju: prva, Čapljina-Peć-Mlini sa SI i druga od Gabele preko Prudske drage, Jezerca, Rastoka i dalje. Između njih diže se Jasenička površ, u stvari dio Dubravsko-broćanske površi disecirane Neretvom i Trebižatom.

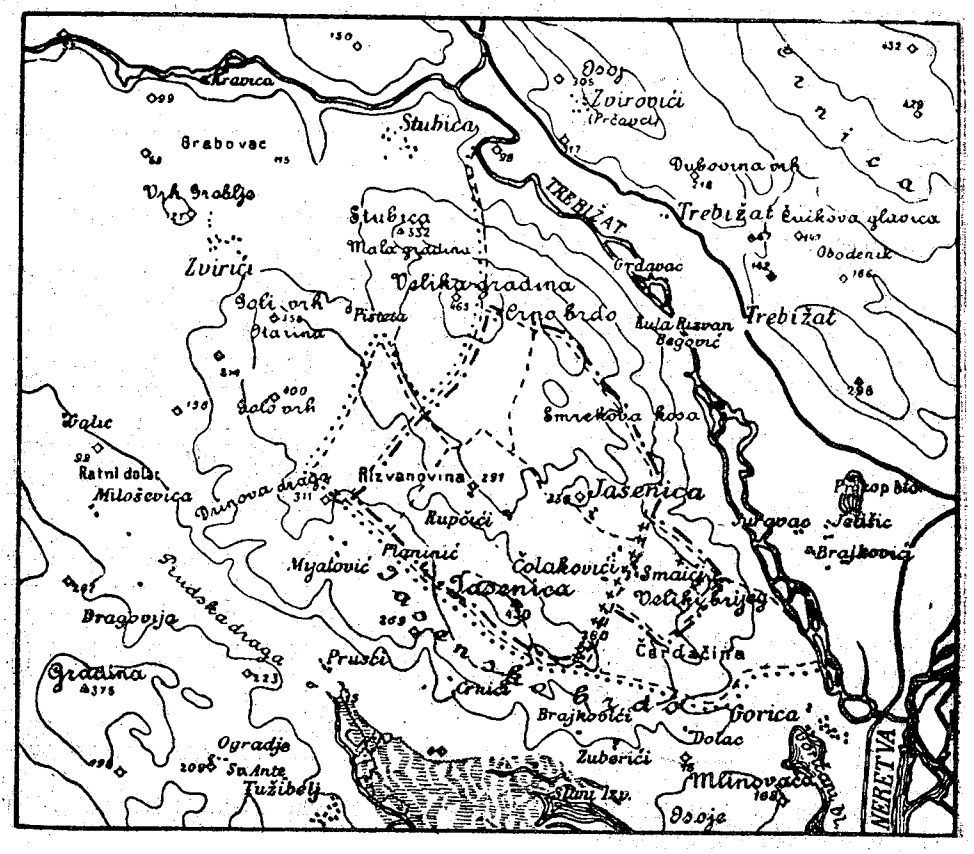
Prema SZ ona se produžuje u Hardomilsku površ s kojom je organski povezana. U tom dijelu veže se Jasenica s atarom naselja Stubica i Zvirići, bez vidljive granice. Tu je bila ranije granica posjeda Jeseničana. Ona se mijenjala u toku istorije, a i u najnovije vrijeme.

Granice prema JZ, JI i SI su jasno izražene, jer u tim pravcima padaju, mjestimično otsjecima, strme strane glavica koje se dižu sa površi. Prema SZ granica posjeda promijenjena je krajem XIX vijeka, kad je jedan dio Rizvanovine pripao Stubičanima ženidbom. Rizvan Jazvin oženio se, naime jednom »Latinkom« od Jeličića iz Stubice i tako je jedan dio Rizvanovine (koja je po njemu i prozvana) pripao Stubičanima.

Jeseničanima je pripadala na SI i JI čitava strana do ravni donje Neretve, dok nije Alipaša Rizvanbegović meliorisao Trebižat i naselio svoje kme-

Na terenu u Jasenici me pratio diplomirani student Alija Latić, koji mi je pomogao pri sakupljanju građe.

tove u Goricu. Tu su im bila pojilišta za stoku. Danas imaju na toj strani samo izlaz za napajanje stoke i konjsku stazu za Struge. To vrijedi i za SI granicu. Ona se spuštala do na Trebižat. Alipaša je dao svojim kmetovima dio Crnog Brda — koji im nije pripadao — i dio velikog Brijega. Granica je označena suhozidom i može se uočiti iz voza. Niži dio koji je pripao Gorici i Trebižatu je zelen, pošumljen, viši dio koji je pripao Jaseničanima je go, pust sa vrlo oskudnom vegetacijom i bez žbunja sem smreke i trna. Po predanju stanovnika Alipaša Rizvanbegović je sa »škutorima« prokopao kanal, »salio vodu u jednu 'kanicu' i naselio 13 kuća« (današnja Gorica). Kmetovi su tražili od paše »okrajka« da napasaju stoku, pa im je paša dao od Struge sve do ograda Jaseničana, cijelu padinu. Jaseničani su se žalili i paša je iza toga izvršio podjelu, »odvalio tretinu brda«. Granice su obilježili zidom. To predanje je tačno. Bilo je to 1846. Taj događaj opisao je Hoernes. On je naveo i način na koji je posao isušivanja Trebižata izvršen, kako je izvršeno naseljavanje i utvrđivanje granica (4, 25). To isto opisao je Patsch. On navodi da je Alipaša prisilio 6 čapljinskih aga koji su imali u posjedu čitav donji Trebižat da mu prodaju zemlju. Izvršio je melioracione radove i naseljenicima izgradio kuće, podigao zid, utvrdio obaveze i dr. (9, 175). Na taj način dobilo je naselje današnje svoje granice posjeda.

Naselje je podijeljeno na mahale. Dedijer navodi da je cio atar naselja podijeljen na 2 dijela: južni i sjeverni. Južni, kupljen pred okupaciju 1878. g., je opet podijeljen na dva dijela, dok je sjeverni pripadao begovima Gavran-Kapetanovićima iz Počitelja. Sjeverni su, kako veli Dedijer, age podijelile »prije 100 godina« na 6 manjih dijelova (3, 50) (vidi kartu).

Danas su mahale: Donje Selo — graniči Goricom (Čolakovići), dalje prema SZ mahala Gačev Do (Čolakovići), mahala Jazvini (Jazvini i Primorci), mahala Planinića na zapadu (Planinići) i mahala Rubičića i Rubala na istoku. Najsjevernija je mahala Razvala (Rebci, Pavlovići i Bakalari).

Mahale su između glavica koje se dižu sa visoravni. Čitavo je naselje podijeljeno na ograde pojedinih porodica u kojima se nalaze, pored vrtova i manjih obradivih površina na dnu vrtača, niske šume tako da je čitavo naselje u zelenilu i ne bi davalo utisak naselja u hercegovačkom kršu da nije očajno golih, pustih »ulica« (tako nazivaju progone za stoku ili gonike) i golih strana glavica iznad površi.

Naselje je stočarskog tipa. Mahale su udaljene 15 do 45 minuta jedna od druge i u mahalama su kuće razbijene, osim u mahalama doseljenika katolika. Oko kuća su ograde s ulicama između njih, što je karakteristično za sva stočarska naselja u donjoj Hercegovini. Ulice su »erar« i služe za prolaz i napasanje stoke.

Položaj naselja na granici Hercegovine i Dalmacije je veoma povoljan. Razvitak naselja uslovljen je također i povoljnim položajem na raskrsnici putova koji su vezani za doline rijeka i vodili ranije iznad njih. To su doline Neretve, Trebižata i Bregave. Iako sa JZ nema riječne doline preko Prudske drage, ona ima karakteri riječne doline, u stvari to je suha dolina, vezana nizom polja na SZ (Jezerac, Vrgoračko jezero, Rastok, Ljubuško-Vitinsko polje i dr.). Ceste su se baš tu sastajale. Dolinama tih rijeka vodile su ranije rimske ceste, a poslije turski drumovi. Tu je izbijala primorska cesta od Salone preko Ad Novas (Runovače) na Bigestu (Humac), Naronu i dalje primorjem na Cavtat, Risan i Budvu.

Dolinom Neretve išao je od Driva put prema sjeveru na Goricu, dvorac Novi i grad Kruševac. Tu je drum prelazio preko Neretve i vodio dalje lijevom obalom u Bišće pod zamkom Blagajem gdje je na Buni bila carinarnica (3, 111).

Iz Bišća polja vodili su dalje stari stočarski putovi. Dolinom Neretve put je vodio na Bijelo Polje ,otud na Porim, Zijemlje, Bahtijevicu i u župu Glavatičevo. Od Glavatičeva preko Boraka put je vodio prema Konjicu, gdje je bila carinarnica, a otud dalje na Ivan i dolinom Lepenice na Visoko ili dolinom Zujevine na Sarajevsko Polje. Od glavnog puta iz Blagaja je vodio put preko Visočice na Blaca, Korita, Tušila, Rakitnicu za Sarajevo ili za Trnovo preko Nevesinjskog Polja. Od Blagaja preko Podveležja vodio je put preko Zijemlja, a preko Nevesinjskog Polja, za turskog vremena, vodio je veoma živi karavanski put prema Konac Polju u Nevesinju, a odatle preko Nevesinjskog Polja za Glavatičevo ili dolinom Zalomke na Gatačko Polje za Onogošt i preko Spuža u Skadar. Ovaj put je dio uzdužnog puta koji je išao od Livna preko Duvna na Kočerin, Mostarsko Blato za Blagaj i dalje. Danas je taj put vezan sa Čapljinom preko Zvirovića, a preko Ljubuškog i Vitine sa putom koji predstavlja staru trasu Salona—Narona. Prudskom dragom vezana je za Napoleonov put.

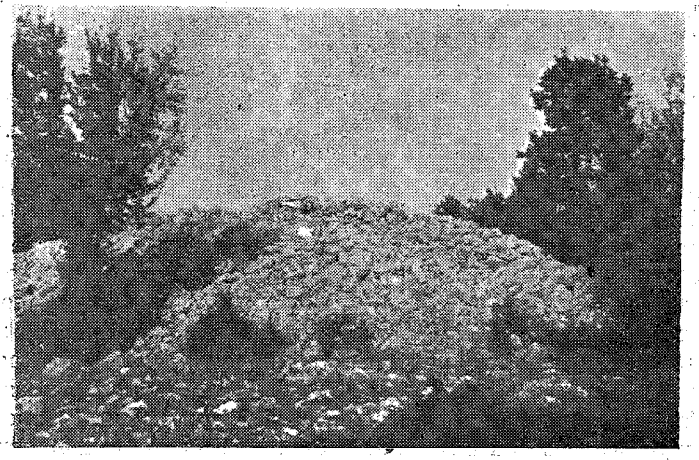
Kao što se vidi, visoravan jasenička opkoljena je mrežom putova. Jasenički stočari bili su kiridžije i kretali su se tim putevima, a položaj na površi, u blizini raskrsnice tih puteva, bio je za njih idealan. Kao stočari kretali su se tim putevima ljeti u planinu. Bio im je otvoren put i dolinom Bregave od Čapljine u Stolac, Popovo Polje, Ljubinje, Trebinje, Nikšić i dalje prema Skadru na jednu stranu, a Trebinju ,Dubrovniku, Herceg-Novom na drugu stranu. Danas je Jasenica spojena kolskim putem od Zvirovića preko Hardomilja i Humca sa Ljubuškim.

U samoj Jasenici nema nijednog izgrađenog kolskog puta i nijedno domaćinstvo nema kola. To je karakteristično za sva tipično stočarska naselja. Mahale su povezane konjskim stazama za glavne puteve. Svi pomenuti glavni putovi bili su im u neposrednoj blizini, a sama visoravan, nekad dobro pošumljena, ranije i obrađivana ,pružala je hranu stoci. Snabdijevanje naselja solju, žitom i ostalim potrepštinama obavljano je konjima.

Istorija naselja

Takav položaj za razvitak naselja bio je i ranije iskorištavan. Na brdu Mitruša (na spec. kartama 1 : 50.000 i 1 : 75.000 Jasenica) našao sam gradinu opasanu sa 3 koncentrična zida od nevezanog starog kamenja, sive patine sa škrapama. Nisam našao tragove nekih zgrada niti ma kakvih ostataka, kao ni u gradini u Gradskoj kod Ljubuškog. Tip je isti. Dominira s jedne strane Jasenicom i Rizvanovinom, a s druge strane prilazima kroz dragu.

U mahali Čolakovića našao sam 9 gromila sa po više grobova odijeljenih kamenim pločama. Grobovi u pločama su mali, niti 1 m dugi. U sjevernim krajevima starost takvog načina pokapanja je I stoljeće drugog milenija prije n. e., ali na jugu u ovim krajevima starost može biti i manja. Kraj je bio naseljen i u doba Rimljana. Da nisu stanovnici Jasenice mlađi, moglo bi se zaključiti da je kraj bio naseljen i u II vijeku po nazivu Mitruša (kult Mitrasa), ali će naziv prije poticati od ranijih pravoslavnih stanovnika Gaovaca koje spominje Dedijer (3, 277), a za koje se ne zna šta je od njih bilo. U ogradi Primorca na SI padinama nalaze se ostaci stare «grčke kuće« i loze, kao i »grč-

Gromila u Jasenici

ki bunar« uz nju, dokaz da je naselje postojalo i u srednjem vijeku. Kad se uzme u obzir uloga koju su igrale Gorica i Gabela odmah po dolasku Turaka i Mlečana u ove krajeve, jasno je da je postojalo i tada tamo naselje, iako nema o tome pisanih tragova sem predanja da im je sultan dao današnju zemlju na obrađivanje pa ih poslije age ukmetile. Sadašnji najstariji stanovnici, i to muslimani, došli su u ovaj kraj oko 200 godina ranije. Došli su nešto iza ponovnog zauzeća Gabele od strane Turaka čije su ruševine zauzeli Turci 1718 godine (7, 136). Kasnije, oko 150 godina unazad, doseljavaju se katoličke porodice Planinići, Rubčići i Bubale. Od dolaska na površ u stalnoj su prepirci sa selima u podnožju, iz doline Trebižata i Neretve. Dolazilo je i do borbe na puške zbog šume. Jaseničani tvrde da su šumu uništili »Latini«, naročito za vrijeme njihova boravka u planini. Po dolasku Austrije 1878, Jasenica je dva puta popaljena (4, 24). Otada se osjeća jača struja katolika u Jasenici.

Ime naselja

Naselje je dobilo ime po šumi u kojoj je jasen činio znatan sastavni dio. Stanovnike nazivaju danas Jaseničanima, rjeđe Balijama, a Travarima uopšte ne. Dedijer spominje ta sva tri naziva (3, 49/50). Dedijer, a po njemu i Ćorović, govore o tri grupe Balija: Podveležci, Ljubuški travari i Jaseničani. Dedijer i za njih navodi da ih ostali muslimani smatraju kao nešto nečisto, »kao milet zaruret«, pa neće s njima da stupaju u srodstvo (3, 51). Oni sami za sebe vele: »Nas zovu Jaseničanima«. Smatraju naziv balije uvredljivim. Porodice su im razgranate i toliko u srodstvu udaljene da se međusobno žene. Inače se žene iz ograničenog broja sela: Gradske, Podveležja, Hamzića, Grušče, Glavatičeva i Dubrava. Zbog teških ekonomskih uslova djevojke iz drugih sela se teško odlučuju da se udaju u Jasenicu. Još se nije dogodilo da se građanka udala u Jasenicu ili Jaseničanka u grad. Pored toga građani ih ne smatraju dovoljno muslimanima. Žene im se nisu krile ni prije Zakona o feredži kao ni Podveleške, i iz istih razloga.

Porijeklo stanovništva

Najstariji stanovnici Jasenice su:

Čolakovići. Gotovo u isto vrijeme došli su i Jazvini. Porodica Čolakovića nije jedinstvena. Dijele se na Č. Đilase (3 porodice), Č. Bebanoviće (12 por.), Č. Smajiće (5 por.), Č. Hrnjiće (2 por) i Č. Halilloviće (1 por.).

Najstariji su Č. Bebanovići. Drugo prezime dobili su po babi Bebani. oni ne znaju otkuda su došli. Dedijer za njih navodi da su, po pričanju, iz Dubrava, da su potomci Miloradovića, dok okolni seljaci za njih vele da su bili njihovi napoličari (3, 49 i 277). Međutim, on ih smatra Gabeocima (3, 393). Tačno je i jedno i drugo. Č. Smajići su došli iz Stanojevića na trave aga Krehe, Tolića i Lihaća. Otac se otkupio od aga. Oni vele da su došli prije 150 godina, ali kako ih je u Jasenici tek treća generacija, morali su kasnije doći. Na kmetstvo su došli iz Doca kod Žuberače, iznad Gorice, pa je vjerovatno da su ranije tamo došli. Kako su i Č. Hrnjići i Č. Halilovići »jedno pleme« sa Smajićima, to vrijedi i za njih. Međutim, Č. Bebanovići su prvi došli prije 200godina i to vjerovatno iz Gabele. Čolakovića ima još u Hrasnu — Bekija — selu Smokinje (3, 395), starinom su iz Opuzena i došli su tamo prije 300 godina (3, 396).

Čolakovići u Privalju (između Širokoga Brijega i Kočerina) starinom su iz Gabele, a došli su iz Grljevića gdje ima na karti unesena Čolakovića mahala (3, 295). U Radišiće Čolaković je došao s Ledinica, a ima ih još u Lipnu, Rakitnu (3, 314), Otoku (3, 315), Marasovcu (3, 293). Svi su oni porijeklom ili direktno iz donje Neretve Gabele i Opuzena, ili rođaci onih iz drugih sela koji su tamo došli iz Gabele. Za Čolakoviće iz Mostara Dedijer navodi da su prije 200 g o d i n a (podvukao Kanaet) pobjegli iz Knina kad su ga Turci osvojili. Živjeli su u Gabeli prije 60 godina, kupili su zemlju od muslimana u Drljevićima. Negda su se zvali Ivkovićima. Prije 26 godina slavili su Ilindan (3, 293). Po predanju su Čolakovići Bebanovići došli prije 200 godina i vrlo je vjerovatno da se jedan od njih naselio u Jasenici i primio islam. Kad su primili islam, nije se moglo ustanoviti. Čolakovića ima još u Dubravama (3, 267), Zjemljima (3, 240—245). Dedijer navodi da su iz Podveležja, međutim, oni su otselili u Bijelo Polje i u Zijemlju kupili zemlju, ali oni su direktno iz Jasenice iselili, kao i oni u Glavatičevo, a ne iz Podveležja, gdje ih nikad nije ni bilo. Č. Đilasi su Bebanovići.

Svih Čolakovića ima danas u Jasenici 25 porodica, te, iako — uglavnom — potiču iz jedne porodice, toliko su daleko u srodstvu da se međusobno i žene. Drugi po starini rod u Jasenici su J a z v i n i. Dedijer navodi da su Jazvini, Čolakovići i Koldže jedno bratstvo (3, 277). I po njihovom predanju su jedno bratstvo. Po kazivanju Jazvina Avde (78 godina) bila su 3 brata. Jedan je bio runjav kao jazavac i od njega su Jazvini, drugi čolav, od njega su Čolakovići, a treći gol i od njega Gološi. Došli su u Jasenicu u isto vrijeme kad i Čolakovići, nešto kasnije. Njegov dedo, kome je bilo 100 godina kad je umro, pričao im je da su došli iz Nevesinja, iz polja. On misli da je to u predjelu Nekudina — Rušta, Borovčića. Tu i danas ima potes koji se zove Jazvinovina. Ove dvije glavne porodice u Jasenici su muslimanske. Dedijer, a ni Daneš, ne spominju katolike naseljene u Jasenici. Članove ovih dvaju rodova i nazivaju Jaseničanima i Balijama.

Ostale porodice u Jasenici su katoličke. Do agrarne reforme koju je sprovela Austrija, katolici su imali gore samo štale. Prvi su došli Planinići. Danas ih ima 9 porodica. Po njihovom predanju, došli su kad je Omer-paša potukao čete Ali-paše Rizvanbegovića koje su mu se suprotstavile. Kako je Skenderbeg razbio te čete 1849/50. (4, 65), to znači da su došli prije 110 godina. Došli su iz Krehin-Graca, Brotnjo, na trave Gavran-Kapetanovića. I sad su im tamo stalne kuće i imanja. Do 1902. bila je samo 1 kuća Planinića u Jasenici, danas ih ima 8, a samo 2 su stalno naseljene. Iz 2 porodice se smjenjuju članovi nakon 5 do 7 godina, a iz ostalih 5 porodica stalno su samo čobani. Čobani dođu oko Nove godine i ostanu preko zime. Vraćaju se u maju. Starješina domaćinstva je vazda u Krehin Gracu i dolazi povremeno u Jasenicu. Preko ljeta nalazi se u svakoj kući bar po jedna čobanica. Radi se dakle o predvojnoj zadruzi specijalnog tipa. U Jasenici preko ljeta obrađuju zemlju. Iza Planinića došli su Rubčići na trave Gavran Kapetanovića iz Počitelja. Dobili su zemlju agrarom, stanuju u mahali Rubčića i Bubala. Porijeklom su iz Lovreča u Dalmaciji, odakle su došli u Hardomilje, odatle u Jasenicu. Došli su neposredno iza Planinića. Ja sam im nabrojao 5 generacija. U Jasenicu im je došao šukundjed Mijo. Danas ih ima 12 porodica. Od toga su samo 2 porodice stalno u Jasenici, ostalih 10 kuća povremeno naseljavaju preko zime čobani. U proljeće se vraćaju u Hardomilje na obradu zemlje. Nijedan muška-

rac ne živi stalno u Jasenici, svi se službeno popisuju u Hardomilju. Stalno u Jasenici živi 11 žena iz porodice Rubčića. Bubale su starinom iz Širokog Brijega. Otud su došli u Humac, pa u Hardomilje. Za Bubale veli Dedijer da su se iselili iz Radišića u Hardomilje (3, 313). Ovi u Jasenici su došli otuda. Ima ih 3 porodice, sve 3 su stalno naseljene. Došli su kao kmeti Gavran-Kapetanovića i agrarom dobili zemlju. Nabrojio sam ih 4 generacije. Došao im je pradjed Ivan. Planinići, Rubčići i Bubali došli su, dakle, prije 100 godina, oni su stariji doseljenici u Jasenici. Sve ostale katoličke porodice naselile su se kasnije. Rebci stanuju u mahali Razvale. Bila ih je 1 porodica. Došli su 1908/9. z Trebižata, kupili zemlju od Halilovića. Ima ih 3 kuće — 3 brata. To isto vrijedi i za porodicu Pavlovića, koji također stanuju u mahali Razvale, a zemlju su kupili od Č. Halilovića koji je otselio u Grušču. U Jasenici imaju staje. Iste godine došao je Ilija Primorac u mahalu Jazvina iz Trebižata. Kupio je zemlju. U Jasenici živi stalno, obrađuje zemlju. Zemlje ima i u Trebižatu, a po mirazu ženinom i u Gabeli. Seliće u Gabel u a imanje u Jasenici ostaviti djeci. Bakalar je 1926. došao iz Trebižata. Jedna porodica živi u mahali Razvala. Kupili su zemlju od Pavlovića. stalno su naseljeni.

Karakteristična je, kako se vidi, struja katoličkih porodica iz doline Trebižata. Treba napomenuti da je to poslije izvršenih velikih melioraconih zahvata u Trebižatu i poslije dolaska Austrije. Međutim, to strujanje je prestalo. Poslije Drugog svjetskog rata osjeća se obratna tendenca. Mediteranska klima, obilje vode za natapanje omogućuju intenzivnu obradu zemlje u Trebižatu i Gabeli, gajenje ranog i ostalog povrća, pa se već pojavilo zakupljivanie zemljišta u cilju gajenja povrća, što će imati za posljedicu i kupovinu zemlje. U vrlo kratkom vremenu od tridesetak godina stočari bez zemljoradnje preorijentisali su se na intenzivnu zemljoradnju.

Demografski podaci

Jesenica je slabo naseljen kraj. Danas na 1 km^2 živi 30 stanovnika, dok ih je 1871. god. živjelo samo 11. Brojčano kretanje stanovnika, kao i socijalna struktura vidi se iz priložene tabele 1. **(10, 11, 13, 14, 15 i 16).**

Iz analize kretanja stanovništva vidi se da je godišnji priraštaj uopšte malen. Između 1879. i 1885. iznosio je 7 godišnje. Cifra je prevelika, ali je poznato da prvi popis 1879. nije bio tačan. Od 1888. do 1910. priraštai je iznosio 3 stanovnika godišnje. Od 1910. do 1921. svega 1,3 zbog rata, a 1921. do 1948. iznosio je 3,6 godišnje. Između 1948. i 1958. broj stanovnika se smanjivao 1,1 godišnje. Stvarno, to opadanje nije postojalo. Broj stanovnika utvrđen je anketom i uneseni su samo oni članovi porodica katolika koji stvarno žive u Jasenici. Prema tome, priraštaj od 1885. do 1948. prosječno je 3 stanovnika godišnje. Kako nije po srijedi odliv stanovništva (svega su 2 porodice otselile za to vrijeme, niti se radi o bijeloj kugi, malen priraštaj govori o poljoprivrednoj zasićenosti u Jasenici i pored relativno rijetke naseljenosti. Iz analize dalje se vidi da je broj muškaraca veći od broja žena sve do 1941, kada se izjednačuje. Iza toga osjeća se prevaga u broju žena. To dolazi otuda što se svi muškarci katolici vode pri popisu stanovništva u Hardomilju, Trebižatu ili Krehinom Gradcu. Vrlo je mali broj muškaraca koji su stalno naseljeni u Jasenici. Domaćinstva nisu velika. Prosječan broj članova porodice iznosio je 5,9 u 1879 4,7; u 1885 6,6; u 1895 6,6; u 1910 5,9; u 1921 4,9; u 1948 godini.

Tabela 1

KRETANJE STANOVNIKA I IMOVINSKI ODNOSI

Godina	Kuća	Domaćina	Stanovnika		Ukupno	Na 1 km²	Po vjeri									Napomena
			m.	ž.			muslimani	katolici	Slobodni seljaci	Kmetovi i slobodni	Pretežno Kmetovi	Kmetovi	žene i djeca	Posjednici		
1879	36	21	66	56	122	11,0	118	4	—	—	—	—	—	—		Broj u zagradi znači broj članova domaćina i porodice
1885	35	35	86	77	163	15,2	163	—	47	—	—	4	111	1		
1895	31	29	109	85	194	18,0	166	28	19(119)	2(35)	—	7(33)	—	5(7)		
1910	36	33	135	103	238	22,2	200	38	27(125)	3(33)	7(64)	4(16)	—	—		
1921	—	38	112	113	225	21,0	—	—	—	—	—	—	—	—		
1931	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		Popis zajedno sa Čapljinom
1948	—	66	150	113	321	30,0	—	—	—	—	—	—	—	—		
1958	82	77 (2	—	—	310	29,3	250	60	—	—	—	—	—	—		Broj u zgradi: domaćina katolika

Stvarno, velikih zadruga nisam našao. Najveći broj članova imale su u 1958. porodice Omera Jazvina i Alije Č. Đilasa — 11. Na sniženje prosječnog broja članova porodica utiče i to što je mali broj stalno naseljenih katolika. I ranije, čini se, nisu bile velike zadruge, iako se ne dijele dok ne umre otac domaćin. Uzrok su teške materijalne prilike. Priliv katolika pojačan je već iza okupacije 1878. Prema anketi koju sam proveo u 1958. Jazvina je bilo 23 porodice sa 125 članova — 5,4 na jedno domaćinstvo.

Čolakovića — Đilasa bilo je 3 porodice sa 20 članova, Č. Bebanovića 12 sa 66 čl., Č. Smajića 5 sa 12 čl. Č. Hrnjića 3 sa 13 čl., Č. Halilovića 1 porodica sa 3 čl. Ukupno svih Čolakovića 23 porodice sa 114 članova, a u Jazvinovoj mahali 2 porodice sa 11 članova — svega 25 porodica sa 125 članova ili prosječno 5 na jedno domaćinstvo.

Katoličkih porodica bilo je: Planinića 8 porodica sa 32 člana, Rubčića 12 sa 90 članova, Bubala 3 sa 9 članova i Primoraca 1 sa 8 članova. Od toga stalno u Jasenici žive 20 Planinića, 11 Rubčića, 8 Primoraca, 9 Bubala. Ostali članovi porodice žive u matičnim selima. Tri porodice Rubčića, po 1 porodica Bakalara i Pavlovića iz Trebižata ne žive stalno u Jasenici, ali vazda je neko tamo, prosječno 2 člana, ostali su u Trebižatu. Članovi porodice se smjenjuju. Ukupno u Jasenici živi oko 60 katolika.

Kuće

Dedijer navodi da u selu — u naselju razbijenog tipa, ima 30 kuća mahom niskih slamnica koje nemaju krila na vratima, pa za vrijeme kiše zatva-

Tabela 2 **BROJ I VRSTE KUĆA**

Porodice — mahale	Broj porodica	Broj kuća	Od toga				% dom. sa krovarom
			pod crijepom	pločara	crijep i krovara	Samo krovara	
Čolakovići	25	34	2	—	11	10	45
Jazvini	23	25	11	1	4	5	21,7
Rupčići - mahala	15	17	7	—	4	—	—
Planinići - mahala	8	8	—	—	8	—	—
Razvale - mahala	5	3	3	—	—	—	—
Primorac	1	1	1	—	—	—	—
Ukupno	77		24	1	27	15	19,5

raju vrata ćebetom, da nemaju staja za stoku ni čatrnja (3, 277 i 51). Danas su prilike drukčije. To se vidi iz tabele 2.

Broj kuća se povećao sa 30 na 82. U slamnici — krovari živi još samo 15 porodica (19,5%), od toga gotovo polovina Čolakovića. Ciglaru i krovaru ima 27 porodica. Kako kod katolika tako i kod muslimana krovara služi kao štala, a kad je stoka na planini u nju unose duvan za nevremena.

Koliba na Jasenici

Kuće nisu grupisane. Orijentisane su prema JI. Krovare su od ražove slame (krova), ali su pokrivene šašom (»šturom«) koju nabavljaju u Vidu kod Metkovića. »Krov« mlate zbog slame, kojom pune sedla. Zbog toga siju raž. Pločare su vrlo rijetke, za njih treba jako drvo »strševina« za grede i krovnu konstrukciju, a u Jasenici ga nema. Ciglare su se pojavile prije 60 godina; prvu je sazidao Salko Jazvin. U selu su 4 čardaka. Kad grade kuće kupuju staklo, crijep i japiju. Sve ostalo: pržinu, kreč, kamen, itd. sami nabavljaju i proizvode. Štale krovare se razlikuju od kuća samo po tome što nisu iznutra malterisane. Tahtara nema uopšte. Tipovi kuća su isti kao u Podveležju, kao i način izgradnje (6, 128, 172, 186). Ognjište je uza zid na strani koja je izložena vjetru. Tu se kuva i oko njega stariji spavaju. Svi ostali spavaju u sobi koja služi i kao ostava. Soba ima drvene prozore i ponekad dimnjak. U sobi je furuna i pod od daske. Čardak je na prvom spratu ne razlikuje se od sobe, služi za iste svrhe. Ima i jednoćelnih ciglara. Pod je nabijen zemljom. U kući ispod sobe u zemlji nalazi se ponekad izba, služi za ostavu.

Gospodarske zgrade. Oko kuće je obično dvorište (avlija) sa dudom ili orahom, ograđeno suvozidom. Štala krovara, obično je u produženju kuće. U novije vrijeme štalu pokrivaju crijepom. Tri domaćina nemaju štalu, stoku drže u dvorištu, a kad je jaka zima iil nevrijeme, sprate je u jedan ugao kuće. U uglu dvorišta je jàra, sklonište za ovce, suvozida sa zidovima na 3 strane, a četvrta je otvorena. Krov je gotovo vodoravan, ranije su tu držali koze i jarad, otud joj ime. U dvorištu su redovno stogovi lisnika 1 do 2 m nad

zemljom. Neka domaćinstva imaju posebnu sušnicu za duvan (Planinići). Duvan suše na serđenima (račvasti koci visoki 1 m), a preko njih stavljaju »sprulje« za koje vješaju nizove duvana. Mljekara nemaju jer u selu ne sire. Kao što se vidi, sve su gospodarske zgrade vezane za stočarstvo ili obradu duvana koji im donosi glavne prihode. Po tome se određuje i gospodarska snaga domaćinstva.

Namještaj se ne razlikuje od namještaja okolnih sela, jedino je više suđa koje se upotrebljava za preradu mlijeka. Isti je, pa i nazivi su mu isti, kao u Podveležju (6, 186—192). Ipak su Jaseničani više u tom pogledu napredovali nego Podvelešći iz dva rzloga: prelaskom na zemljoradiju, naročito sadiju duvana, pojačali su novčana sredstva za nabavku namještaja, a drugo, zbog poslova oko duvana odlazi u planinu mnogo manje članova porodice. Veći dio ostaje stalno kod kuće. Ranije, dok se odlazilo u planinu s čitavom porodicom, a kolibe ostajale prazne, otvorene i bez vrata, nije, naravno, moglo biti govora o nabavci krupnijeg i brojnijeg namještaja, naročito visokih kreveta, stolova, ormara, stolica i dr., jer se to ne bi moglo prenositi. U 1957. godini 25 domaćinstava imalo je visoke krevete, stolove i stolice, a 25 šporete. Velika je to stvar na selu preći sa ognjišta na šporet. U tome se očituje glavni napredak. Što se ostalog namještaja tiče, ostalo je sve po starome.

Kulturne prilike

Sijela su im jedina razonoda. Kulturni i sportski život je na vrlo niskom stepenu. Nemaju doma kulture, zadruge u selu, niti ma kakve druge prostorije, čitaonice, kafane, gdje bi se eventualno mogli sastajati, a da se i ne govori o kinu. Ima 5 guslara, pjevaju na sijelima. I oni imaju svoje narodne pjesne u 2 stiha, muške i ženske. Za njih vrijedi isto što i za one iz Podveležja ili Gradske. Mekteb je otvoren 1936, a 1947. je u bivšem mektebu otvorena škola. U osmoljetku odlaze u Čapljinu pješice 1 do 1 1/2 sat, toliko i natrag. U mektebu nisu učili čitati i pisati. Prije otvaranja škole u Jasenici, djeca su išla u školu u Trebižat. Za starije su bili organizovani analfabetski tečajevi. Prije 60 godina u selu niko nije znao čitati i pisati. Danas ima nepismenih 10 muškaraca, žena više. Od 1947. godine svršilo je osmoljetku njih šest, za gimnazije i srednje stručne škole tek sada dospijevaju.

Higijenske prilike nisu na visini. Nedostatak vode je glavni uzrok. Rublje peru na državnoj čatrnji, kad nestane vode odlaze na Trebižat. Čistoća je bolja nego u Podveležju, kod doseljenika katolika veća. Muslimanske porodice troše 3 do 4 kg sapuna, a katolici 6 kg godišnje. Ni jedno ni drugo nije dovoljno. Pod od zemlje, stoka u dvorištu, nedostatak vode doprinose slabim higijenskim prilikama. Vatra s ognjišta je jedino osvjetljenje, pored petrolejke koja se rijetko pali zbog štednje. Stari spavaju kod ognjišta, ostali u sobama ponekad sedmero do osmero čeljadi. U Omera Jazvina u prostoriji 3 sa 4 m spava devetero čeljadi, od toga petero djece ispod 10 godina.

Nošnja

Radno odijelo je mahom vuneno, jače je, teže se dere, otpornije prema dráči. Nema razlike u nošnji muslimanki i katolkinja u Jasenici, samo su suknje kod muslimanki kraće i šarene, a kod katolkinja duže i u jednoj boji.

Materijal danas kupuju u gradu, čak i svile. Stariji muškarci nose kaputе od raše, šalvare i čarape od vune. Košulja i gaće su kupovni. Mlađi nose sve kupovno osim čarapa i džempera. Radna obuća su opanci, kod starsijih pravljeni ili kupovni od gume. Mlađi nose cipele.

PRIRODNI USLOVI

Reljef. Naselje je smješteno na površi. Po Daneševom mišljenju, izgrađio ju je Trebižat kao i površ Brotnjo. Ona predstavlja nastavak površi Lovreč—Brotnjo prema J i JZ. Povezana je sa Grabovinama—Bijača. Po njegovom mišljenju radi se o nekoliko erozivnih površi koje su bile podvrgnute dugotrajnoj denudaciji i hemijskoj eroziji moćnog djelovanja. Pod sjevernom padnom našao je nivoe: I — 140 m, II — 127 m, III — 118 m, prilično jasno izražene i dalje još dva: 100 m i 85 m. Trećem nivou na lijevoj obali odgovarao bi nivo Zvirovića (2, 26). O tome sam pisao u Hidrografskim prilikama sistema Tihaljina—Mlade—Trebižat. Od svih nižih nivoa na desnoj strani najbolje je razvijen nivo Gorice (45 m) i Kule Rizvanbegovića na donjem Trebižatu, Grabovine na kome se nalazi selo Trebižat, te nivo 65 m nad Trebižatom. Na SI strani, jaseničkoj, V. Brijega samo je razvijen nivo Grabovina, drugih nema. Zbog intenzivne denudacije ta strana je strma, nivoi, ukoliko ih je i bilo, razoreni su. Ponegdje se teško odlučiti radi li se o ostatku zaravni ili je to korozivni oblik, razorena vrtača i dr. Nivo 230 m na padinama ipak je najrazvijeniji na obje strane. Površ je opkoljena grebenima koji imaju približno adekvatne visine onima na lijevoj strani Trebižata. Reljef današnjega naselja Jasenice izrađen je korozijom potpomognutom jakom degradacijom okolnih grebena i glavica i erozijom povremenih tokova kroz suvodoline.

Pri formiranju površi nesumnjivo važnu ulogu odigrala je tektonika. Bilo je govora o dvije glavne tektonske linije. Prva je na kontaktu eocena i krede, a druga je obilježena spuštanjem desnog krila antiklinale ispod Osoja. Linija se produžuje u Prudsku Dragu koja je zbog denudacije dovedena u niži položaj. Međutim, postoje i lokalne manje paralelne disklokacione linije. Od lokve Trnovače u Rizvanovini ,od koje zimi teče slabiji vodeni tok, polazi uvala koju narod tako i zove, pored naziva Duboka Draga, (isto se tako zove i draga između Planinića i Crnića u nesena u topografsku kartu 1 : 50.000) koja je tektonski predisponirana. Lijeva strana drage je strma, otsječena. Iznad otsjeka su kuće Čolakovića. U uvali se nalazi debeo sloj nanesene crvenice, oko 20 cm, a ispod nje glina svjetlo žuta i pjeskovita. U njoj kopaju bunareve i hvataju atmosfersku vodu. Uvala ima izgled doline erozivnog tipa, ali je po mom mišljenju tektonski predisponirana. Vodeni tok je suviše slab da bi mogao izgraditi ovaku duboku dolinu, tim više što na površi nisam našao flišnih, eocenskih iili neogenih tvorevina, ni drugih nepropusnih stijena. Nije ih našao ni Daneš (2, 35). Tektonski je predisponirana i duboka draga od Planinića do Crniča. To zaključujem po kontaktu eocenskih i krednih vapnenaca, kao i padu slojeva. Zaleđe obadvjema dragama čine Rizvanovine, zaravan prekrivena debelim naslagama nanesene crvenice, tako da tu ima lokava koje drže atmosfersku vodu i imaju oblik ljevkastih vrtača. Sav taj teren ipak je propusan za atmosfersku vodu, jer je izgrađen od krednih vapnenaca, tektonski izlomljen. Sve njive, sva obradiva zemlja u Jasenici snesena je s okolnih uzvišenja i u osnovi je crvenica ili su to degradirane crnice sa nešto pjesko-

vito-glinastog tla u uvalama i ume. Crvenice i uma su jedino makar i djelomično vododržljivo zemljište u Jasenici. Zemlja je otuda plodna, a strane oko Jasenice gole, gotovo bez vegetacije. Jaseničke kuće jedva se vide iz zelenila u ogradama oko kuća. Jasnica ima izgled uvale između uzvišenja. Nije ravna, puna je vrtača. Ima karakter površi, jer slojevi imaju velike padove, glave su im otsječene, a korozija je duboko napredovala. Udubljeni dijelovi zasuti su crvenicom, a površine krečnjaka, zahvaćene škarpama, strše visoko nad površinom. Kod kuća Č. Smajića našao sam pad koji se kretao od 60 do 80°, pravac pružanja dinarski, a pad S 125 W. Površ siječe glave kristalizovanih, fino zrnatih jako karstificiranih krečnjaka. Osnovne stijene su kredni krečnjaci. Daneš je našao rudiste. Već 125 m nad Goricom javljaju se iznad krečnjaka sa Nerineama donje-kredni krečnjaci, zatim krečnjaci sa rudistima, a iznad njih krupnozrnasti vapnenci i subkristalični krečnjaci kredne starosti. Eocenske numulitne krečnjake našao je Daneš u Dubokoj Dragi prema Prudu i Točilu JZ od Jasenice. (2, 35, 36). Prema SZ površ se produžuje u Lovrečku i površ Grabovine. Zbog takvoga sastava došlo je do potpune karstifikacije čitavog područja. Osim krečnjaka i diluvijalnih naplavina nema drugih stijena.

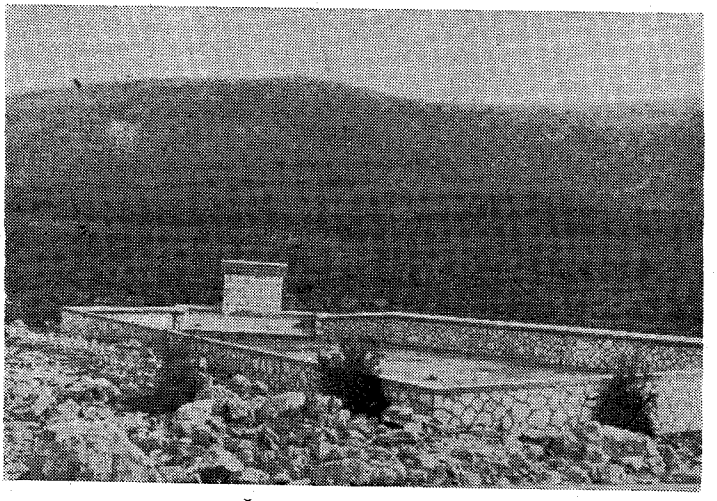
Hidrografija. U Jasenici ne postoji nijedan stalan površinski tok. Ima više suvodolina i vododerina; nekad su to točila kojim otiče voda za vrijeme kiša. Suvodoline zovu dragama. Najveće drage su u JZ dijelu: Prudska Draga, Jablanička (Duboka) Draga, Slana Draga koja polazi od Čardačine (279 m — u karti Čavdačina) koja se spušta strmo u Slanu Dragu, Duboka Draga (Uvala).

Od Velike Gromile (Milanovače 169 m) vodi suvopotočina prema nivou na kome leži Gabela. Na SI dijelu sa V. Brijega i Crnoga Brda vodi niz suvopotočina i točila od kojih je najveća Slavija Draga. Inače je površina tih strana kao zbrisana, šut poravnava rupe i otvore među slojevima, pa ni vododerina nema mnogo. Od Pišteta prema SZ vodi najveća draga između Stubice i Otarine prema Trebižatu. Draga je u stvari duboko točilo, po karakteru je produženje Duboke Drage (Uvale), ali pada na suprotnu stranu. Od Golog Vrha prema SZ vodi draga kojom teče bujica za kiša.

Od svih tih bujičkih potoka Jaseničani nemaju koristi. Stoku napajaju na lokvama Trnovači i Gačevoj Lokvi u Rizvaniovini. Podloga im je uma. Trnovača ima stalno vodu. Kad u tim lokvama nestane vode, gone stoku na Trebižat i Struge, a Čolakovići na Torine — Trebižat. Pišteta je slabo vrelo, pištalina, i ljeti presuši. Podloga je glina. U 1957. godini iskopali su u Uvali lokvu Šipovaču, koja nema žicu vode. U selu postoje dva »grčka« bunara, jedan je u ogradi Primorca, a drugi Ridica u mahali Č. Smajića. Imaju nekoliko bunareva, a ostalo su čatrnje. Najveća je državna čatrnja iznad škole u mahali Jazvina, građena između dva rata. I čatrnja nema dovoljno, svi Jazvini imaju 11, Čolakovići 10, Bubale 3 (njima se služe i Rubčići), svi Planinići imaju 3 čatrnje, a u mahali Razvale su 3 kojima se služe svi Rebci, Pavlovići i Bakalari. Svega ima 31 privatna i 1 državna čatrnja. Oni koji nemaju svojih čatrnja, služe se vodom iz čatrnja drugih ili iz državne dok traje, zatim iz privatnih bunareva, a za sušnih godina idu ne samo sa stokom na Trebižat, nego odatle donose i vodu na konjima. Sve je to posljedica kraškog karaktera terena i to ne toliko zbog velike propustnosti krečnjaka, jer je on kompaktan i kristalizovan i kao takav teže propustan, nego zbog izlomljenosti, raznih puko-

tina koje su posljedica tektonskih pokreta. Stanovnici se zlopate bez vode, kako za stoku tako i za piće, održavanje čistoće, pranje rublja, podova i dr. Nedostatak vode znatno je uticao na karakter vegetacije.

Klima. Geografskim položajem (43°5' do 43°8' s. š.), otvorenosti prema moru dolinom Neretve i Trebižata (30 km od mora) određen je i tip klime. Iako nema meteoroloških podataka, ipak se može zaključiti da je klima mediteranska, izmijenjena nešto kontinentalnim uticajima iz zaleđa. Režim padavina je mediteranski. Najviše ih je u jesen i zimi, dok su ljetni mjeseci sušni. Količina padavina je velika. Padavine su rijetko čvrste. U januaru ili februaru nekih godina padne snijeg i zadrži se 3 do 5 dana, rijetko duže. Bude godina bez snijega. Dugo pamte godine kad se snijeg zadržao duže vremena. Glavna karakteristika je neravnomjeran raspored padavina.

Čatrnja u Jasenici

Za Jaseničane najvažniji su vjetrovi: nanose im štetu, u proljeće omlate voće. Zbog vjetrova ne mogu kajsije i breskve da donesu rod. U Primorca i Planinića ima preko 30 stabala badema, ali ne donose plod zbog mraza. Osim toga vjetrovi donose kišu, odnose zemlju, naročito za oranja. Sa zapada donosi kišu »provijenca« ili »ljubušak«, SZ vjetar donosi kišu u jesen i proljeće. Dugotrajne kiše donosi jugovina, dolazi s mora. Smatraju je najopasnijim vjetrom. Krupu i grad donosi »stočanin«, istočnjak (kontinentalne kiše). U Jasenici ljeti od 11 sati do 16 sati osjeća se mistral koji dopire dolinom Neretve. Lijepo i vedro vrijeme donosi sjeverac, ali je zimi hladan i oštar — bura. Od ostalih vjetrova spominju »krivac« — »Ne znaš mu otkud dolazi«, mijenja pravac. Najčešće dolazi s istoka i jugoistoka.

Zime su blage i kišovite, a ljeta žarka i sušna. Ona su nesnosna zbog nedostatka vode. Stijene okolnih glavica se zagriju, po noći otpuštaju toplotu, pa tek pred zoru malo zahladi. Jesen je toplija od proljeća. U poređenju sa Čapljinom i Gabelom, koje su oko 200 m niže, srednje godišnje temperature su vjerovatno niže, ali su u Jasenici ekstremne vrijednosti veće zbog obilja

vode u neretvanskim blatima. Ljetnu žegu ublažuje mistral i zelenilo u ogradama. Radi hlada, po pravilu, su u dvorištima zasađeni dudovi ili orasi.

Klima je, dakle, mediteranska. Bura zimi snizuje jako temperaturu, zbog toga je klima izmijenjena kontinentalnim uticajima. To se osjeća i na vegetaciji.

Biljni svijet. U ataru Jasenice uspijevaju mnoge mediteranske biljke, kako gajene tako i prirodne. Već je Daneš primijetio da flora u donjoj Hercegovini čini prelaz od mediteranske kraškoj biljnoj zoni do visine od 300 m. Pored žbunja makija i flore močvarnih predjela na ušću Neretve gaje se naročito korisne biljke koje pokrivaju prostrane pruge obrađene zemlje, dok na golim izgorelim obroncima i stjenovitim površinama bori se oskudna vegetacija kraških pustinja za svoj opstanak (**2**, 24). Daneš navodi predstavnike koji su karakteristični za krašku zonu. To su predstavnici šikara koje prelaze u nisku mladu šumu koja je karakteristična i za Jasenicu. Sastav vidi (**2**, 25).

Ja sam u ogradama Jasenice našao osim onih koje spominje Daneš: smrdljiku (Pistatia terabinthus), rušt (Ailanthus altissima), drijen (Cornus mas), zeleniku (Phillyrea latifolia), bijeli jasen (Fraxinus oxycarpa, zovu ga i vodeni jasen), svibovinu (Cornus sanguinea), šipak (Punica garantum), košćelu (Celtis australis) tilovinu (Petteria ramentacea), koja je prilično iskorijenjena, a nekad je moralo biti više. Potes gradine na vrhu Mitruše nazivaju Tilovine, što znači da je bilo tamo mnogo, a danas je glavica gotovo gola, jer je stoka rado jede.

U ogradama, ulicama, na eraru preovlađuje grmlje i džbunje: smreka (Juniperus communis i J. oxycedrus), kukrica (Carpinus arientalis), trn (Crategus monogyna) i dr.

Kao karakteristične za utvrđivanje izvora, lokava ili blizine vode iznad korita i poplavnih područja navodim: pucalinu (Solutea arborescens), karakterističnu za širi mediteran, bijeli (vodeni) jasen-eksklava slavonske šume i svibovina. I na Jasenici javljaju se na vlažnim mjestima u dolinama. Odredio ih je prof. Živko Slavnić. Vitex agnus castus se javlja uz Trebižat, ali ga nema ni uz vodene tokove na mjestima gdje je paša slobodna, jer ga stoka uništi. Od kulturnih biljaka najkarakterističniji je duhan. Ima vinove loze podivljale i odrine. Samo Primorac gaji lozu.

Životinjski svijet. Za Jaseničane je važna životinja vuk. Od 1943. do 1951. bilo je vukova, ali su ih uništili. Jaseničani se ne bave lovom, iako ima dosta divljači. U lov dolaze lovci iz Čapljine, Gabele i drugih naselja u Blatiji. Ima zečeva (Lepus europeus), lisica (Vulpes vulpes), kunica (Mustela foina). Ima čitava jata jarebica (Caccabis saxatilis), divljih golubova (Columba livia), kobaca (Accipiter nisus), jastrebova (Astur palumbarius), dolazi iz stubičkog atara, dok orlova nema. Za Jaseničane kao stočare važni su gmizavci poskok (Vipera amodytes), i šarka (V. berus). Stoka strada i od krpelja (Ixodes ricinus) i metilja. Zbog njega nisu nikad tjerali stoku na pašu u dolini Trebižata i Neretve i zato dole nemaju svojih posjeda. Najveći im je prijatelj pas ovčar. Za dobrog ovčarskog psa daće najboljeg ovna.

PRIVREDNI ODNOSI

Dedijer navodi pričanje Jaseničana da im je sultan dao selo za življenje ali im je zabranio da oru zemlju. Docnije su ih ukmetile age (**3**, 277). Bili su,

dakle, u početku slobodni seljaci. Nisu svi ni bili ukmećeni. Jazvini, sem Muje Jazvina koji je imao trave nekog Šunje iz Mostara (u Mostaru je porodica Šunjića katolička), nisu bili kmetovi. Čolakovići takođe nisu svi bili kmetovi. Čolakovići Smajići i Hrnjići bili su kmetovi Kreha, Tolića i Lihaća. Djed im je došao na trave, a otac se otkupio. Čolakovići Bebanovići bili su kmetovi Gavran-Kapetanovića, Raljevića i Bišćevića. Sve katoličke porodice došle su na aginske zemlje. Na Lakišića trave došli su Rubčići i Bubale. Imali su trave i Šunje. Planinići, Rubčići, Bubale te Čolakovići plaćali su Gavran-Kapetanoviću za Mitrušu svi »đuture« 100 oka masla, 100 oka sira, 4 ovna, 4 janjca i davali mu 4 gunja. Pola Mitruše imale su age Krehe (Krehovina). Odavica (Otarina-Goli vrh) bila je Gavranova. Dedijer navodi da su Gavran Kapetanovićima plaćali 130 oka masla (3, 50) i da su agama plaćali u maslu, siru, parama i gunjevima (3, 277). Prema tome, imali su ukupno 8 aga od kojih su najvažniji GavranKapetanovići i Krehe. Ostali su postali age kupovanom od prve dvojice. Dedijer spominje podjelu Jasenice koju su izvršile age i navodi da je u južnom dijelu (za koji su, prema pričanju, dali 2 oke dukata) bilo 2 dijela, a u sjevernom šest (3, 50). To bi odgovaralo i broju aga. Godine 1885. bilo je slobodnih seljaka 30 (85,7%), 1895. — 19 (65,5%), a 1910. — 27 (65,6%). Broj porodica se srazmjerno povećavao, a kmetski odnos porodica ostao je isti. Agrarnom reformom od 1921. dobili su u posjed svu zemlju. Kao što se vidi, oni su u početku dolazili na trave aga i nisu se uopšte bavili zemljoradnjom. Još Dedijer govori o njima kao štočarima bez zemljoradnje (3, 50), spominje da u selu ima dosta iskrčena zemljišta i da je selo bolje obrađeno što zaključuje po finim pitomim lozama koje su se održale uprkos tome što se ne obrezuju i ne obrađuju (3, 277).

Zemljoradnja. Međutim, prvi počeci zemljoradnje padaju prije 60 godina. Njom su se počeli prvi baviti Hadže Čolakovići i Jozo Bubalo. Planinići su donijeli u selo plug. Prvi su počeli raditi o duvanu, a o žitu malo ranije.

Tabela 3 **ODNOS POVRŠINA POD KULTURAMA**

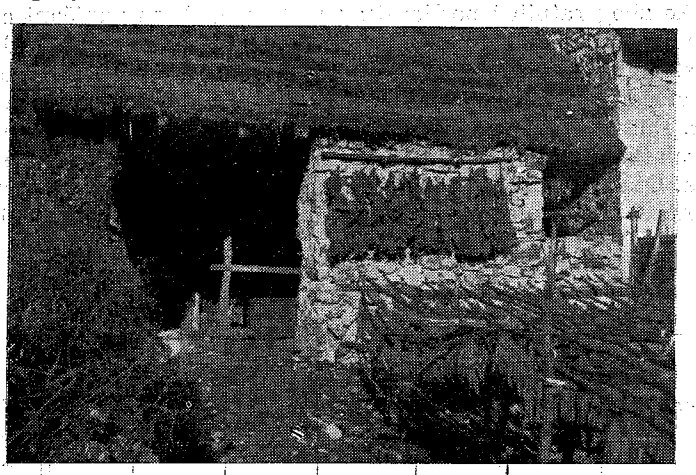
Vrsta	Površina u ha	Procenat	Dunuma na jedno domaćinstvo
Oranice i bašte	30	2,8	4,9
Livade	4	0,4	0,65
Pašnjaci	886,6	82,7	145,3
Šumsko zemljište	151,0	14,1	24,7
Ukupno	1041,6	100	—

Duvan je glavna kultura i donosi najveći prihod, ali »bez hajvana ne bi bilo ni duvana« zbog đubra. Sve ostale kulturne biljke malo se siju: ozimi i jari ječam, koji siju naročito zbog slame za stoku, vrlo malo pšenice, nešto luka, krompira, koji kupuju i u gradu, malo graha i malo raštana. Sve u malome. To je i razumljivo. Odnos površina po kulturama bio je 1958. (vidi tabelu 3):

Kao što se iz pregleda vidi, ne otpada ni pola hektara oranica i vrtova na jedno domaćinstvo. U stvari radi se o baštama u ogradama. Oranice ima samo malo u Uvali. Parcele su male i razbacane — po pravilu dna vrtača. Na domaćinstvo otpada 145,3 dunuma pašnjaka, najveći dio je gola površina. Poredprivatnih pašnjaka iskorištavaju i zajedničke, »erar«. Karakteristično je da nema livada. Dedijer govori o ranijem pretvaranju oranica u livade (3, 50); i one su dakle zabačene i pretvorene u pašnjake.

Zemlja se obrađuje motikom, lopatom, krasnom i dikelima. Plugova imade 5, od toga 2 Planinići. Prije 16 g. bilo je i rala. Ostalo oruđe je kosa koju ima svako domaćinstvo. Travu kose na okrajcima vrtača i rubovima šuma. Uz kosu imaju grablje i vile, srp za žetvu i vile za izbacivanje đubra.

Crvenica je pogodna za gajenje duvana. U 1957. godini radilo je oko duvana 51 domaćinstvo. Sađen je na površini od 10,5 ha, dakle trećina površine pod oranicama. Predali su 15.879 kg, a prosječan prihod na domaćinstvo iznosio je 107.000.— dinara. Duvan je bolji nego u Trebižatu gdje je vlažnije. Pri sadnji duvana primjenjuju i terasastu kulturu. Šest porodica ima i zemlje na Visočici. Tamo siju ječam koji troše na planini a višak nose kući. Katolici imaju glavni posjed u svojim selima, a Primorac i u Gabeli.

Sušnica duhana u Jasenici

Prihod od zemljoradnje danas, 60 godina otkako su se počeli baviti zemljoradnjom, premašio je onaj od stočarstva koji je bio jedini. Dva domaćinstva u 1958. godini sijala su papriku i ostalo povrće u dolini Trebižata. Stočarstvo ipak ne napuštaju zbog prihoda iz pobravičarskih odnosa. Šumu iskorištavaju za gorivo a i za hranu stoci. Ranije dok je bilo koza, iskorištavanje šume bilo je intenzivnije, ali i danas se šuma iskorištava za pašu, a i krešu je za zimsku hranu stoci. Ranije je bilo više šume. Mitruša i Donje Gla-

više bile su pod šumom. Spominjao sam prepirke sa seljacima iz podnožja površi, ali šumu su uništavali i mještani. Poznato je da stočari ne trpe šumu, krče ju i pretvaraju u pašnjake. Zbog nedostatka puteva više im se isplati paša. To je opšta pojava. Mihailo Dinić navodi da su Mlečani krajem XIV vijeka sjekli drvo u Jasenicama. Danas su strane i vrhovi goli. Nekad su bili pod šumom, to pokazuju i nazivi pojedinih potesa: Garišta, Krčevine, Tilovina, itd. Na nekim mjestima nakon zabrane držanja koza, razvila se mlada šuma (Rizvanovina). Šuma je, međutim, samo u ogradama.

Iza ovih grana poljoprivrede daleko zaostaju prihodi od voćarstva i vinogradarstva. Vinovu hozu gaje samo kao odrinu u dvorištu. Ona je dobre kvalitete. Bolja nego u dolini. Ali oni su bili stočari, nisu marili, ne zbog toga što im vjera brani piće, nego zato što su najveći dio godine bili u planini. Ranije je bila gajena. O tome govori Dedijer (3, 277). Loza Primorca (oko 100 čokota) je stara »grčka«, nakalemljena. Žali se da ne može ostati plod od pčela, pasa i osa.

Kraj je pogodan i za voćarstvo, ali voćnjaka nema. U ogradama i oko kuće zasađena je poneka voćka. Orah odlično uspijeva. Gaji se smokva, a uspijeva i košćela. Trešnje stradaju od žilogriza. Badema ima ali ne donose plod. Vjetar obije kajsije i breskve. Voće kupuju. Kao stočari ranije se nisu bavili voćarstvom, počeli su saditi voćke tek kad su prešli na zemljoradnju, ali ne u mjeri koliko bi to bilo moguće. Osim od duvana, prihod od svih grana poljoprivrede je neznatan u poređenju sa prihodom od stočarstva.

Stočarstvo. I pored prelaska na zemljoradnju, i pored radikalnog smanjenja stoke zbog ratnih i poslјeratnih prilika, ipak su Janičani ostali stočari. Takvim ih i danas smatraju drugi, a i oni sami sebe. Treba podvući razliku u načinu stočarenja ranije i danas. I Dedijer (3, 49, 50 i 277) i Patsch (8, 135) govore o stočarstvu bez zemljoradnje. Detaljniji opis stočarstva u selu dao je Dedijer. Danas se ono unekoliko razlikuje zbog radikalnog smanjenja broja stoke i prelaska na zemljoradnju. Za Zuka Č. Bebanovića tvrde da je imao 2000 ovaca. Otac A. Jazivna imao je 70 goveda, 32 teoca, 30 konja, 600 ovaca. Bile su samo 4 kuće Čolakovića i Jazvina pa su mogli držati po hiljadu ovaca.

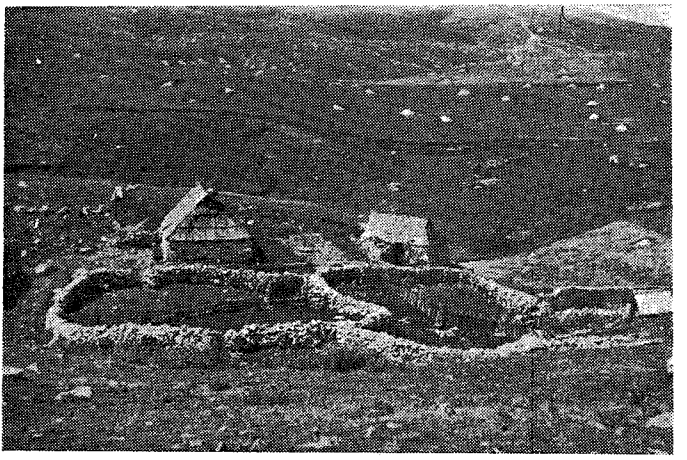
Tabela 4 **KRETANJE BROJNOG STANJA STOKE**

Godina	Posjednika stoke	Konja	Goveda	Ovaca	Svinja	magar.	kokoši	pčele
1895	32	159	257	3143	2	3	—	1 (2)
1910	26	164	64	697	6	5	44	7 (20)
1958	46	45	105	930	—	—	—	—

Danas ima u selu 50 muslimanskih domaćinstava i niko nema ni 100 ovaca. Ranije su prodavali po 100 ovnova i jaraca odjednom. A i danas prema broju stoke računaju bogatstvo. Najveći broj stoke ima D. Čolaković-Bebanović, ima 8 goveda, 7 konja, 80 brava. Rođak mu ima zemlje tri puta više, a ne smatraju ga »zgodnim«. Prije rata su Čolakovići bili jači od Podveležaca. Pored prelaska sa naturalne na robno-novčanu privredu i prelaska na zemljoradnju, na opadanje broja stoke uticao je rat, ali i dioba, a naročito zabrana držanja koza. Šuma je tamo glavni izvor hrane, smanjivanjem šume morao se smanjiti i broj stoke. Liješnjak krešu i danas. Kretanje broja stoke vidi se iz tabele 4.

Iz tabele se vidi da je broj konja od 6 na domaćinstvo u 1895 pao na samo 1 u 1948. godini, a od 8 goveda na 2 u 1948. g. Od 98 ovaca na domaćinstvo u 1895. broj pada na 20 u 1948. Ranije je stoka pasla u selu slobodno. Nije bilo njiva. Tek kad su se počeli baviti zemljoradnjom, noćivali su uz stoku. Dedijer navodi da u selu nije bilo staja (3, 50), a danas imaju štale za krupnu stoku. To su ranije suvozidé krovare, a za ovce imaju natstrešnice. Oni nisu gonili stoku u polje Trebižata zbog močvarnoga zemljišta, a nije ni bilo mosta na Trebižatu. U Čapljinu su išli preko Struge, tamo su napajali stoku. Samo su ponekada išli sa sitnom stokom preko jazova u Nova Sela (Trebižat). Most je izgrađen između dva svjetska rata. Jaseničani nisu tim oduševljeni jer sad seljaci iz Trebižata preko mosta zatjeraju goveda u Crno Brdo bez nadzora. I ranije su se sporili oko toga.

Goveda drže zbog mlijeka a bikove za priplod. Zimi im polažu sijeno koje djelomično kupuju u Gabeli. Govedima i konjima daju zimi zob, kukuruz, raž i ječam. Ovcama polažu samo kad je snijeg (par dana) inače pasu u ogradama i eraru. Daju im i žito.

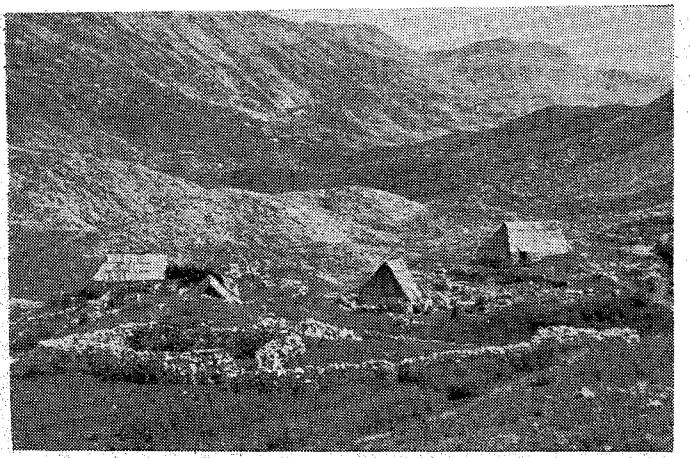

Staje i torovi na Visočici

Stoka ostaje u selu uglavnom do kraja oktobra, oko pola godine, kad polazi u planinu. Planina im je Grušča na Visočici u Čolakovićevm dolovima. Ranije su išli u planinu svi članovi porodice. Danas ne idu ni sve porodice. Katolici doseljenici uopšte ne tjeraju stoku u planinu. U 1958. godini išla su

u planinu 23 domaćina: 12 iz porodice Čolakovića i 11 iz porodice Jazvina. U 1933. godini išlo je samo 10 domaćina. To su preci sadašnjih. Pravo izgona se stiče nasljedstvom, pa se diobom povećava broj domaćina. Neki od njih imaju mali broj stoke, prešli su uglavnom na zemljoradnju. Stoku zadrže u selu ili je kao pobravičari daju onima koji odlaze u planinu. U 1958. godini istjerali su 5575 ovaca, 1902 jaganjca, 25 goveda, 7 konja — prosječno 246 ovaca, 86 janjaca i po 1 goveče i konj. Goveda ostaju u selu a konji su stalno na putu. Kad se broj stoke istjerane na planinu uporedi sa brojem stoke u selu, opaža se velika razlika. Višak stoke potiče od pobravičara. Od njih imaju i glavni prihod. Ne bi im se uopšte isplatilo ići u planinu samo sa svojom stokom. Pobravičarske ovce kupe iz sela: Neuma, Gabele, Grabovine, Trebižata, Vida, Dračeva, a kad krenu u planinu i iz sela usput: Glavatičeva, Doljana, Grušče i dr.

Pobravičarski odnosi su, uglavnom, isti kao i u drugim selima. Planinštak dobiva kilogram soli po ovci i 2 kg žita, za janje se ne daje ništa. Pobravičar plaća pašarinu, a dobiva po mlječnoj ovci kilo sira, a na 8 ovaca kilo masla. Ranije su davali oku soli i oku žita, a dobivali oku sira i oku masla na 8 ovaca. Danas plaćaju za konja 800, za kravu 600, ovcu 60 i 40 dinara za janje. Planinići daju ovce Nevesinjcima i plate im u vinu i u novcu. Dobiju samo kilo sira, a daju 15 l vina na 20 mlječnih ovaca ili prema pogodbi. Planinštara rijetko mijenjaju.

Čolakovića dolina na Visočici

Jaseničani su obično polazili u planinu treće ili četvrte nedjelje po Đurđevdanu i ostajali do Tomina dana. Neki su se vraćali ranije i ostajali na jaseništima u Grušči, Bjelimiću, a nekad 10 do 15 dana u Bišću kraj Mostara (3, 50). Na Bišću su ostajali pri polasku 5 do 6 dana, a i u Bijelom Polju toliko. Danas je odlazak na planinu regulisan i kreću oko 10. do 12. juna. Na putu imaju svoja odmarališta i konačišta: 1) Sretnice — na Kravicu, Stubicu, Zviroviće, Međugorje, Čitluk, Sretnice, 2) Bišće, 3) Bijelo Polje, 4) Zijemlje — na Bahtijevici, 5) Glavatičevo ili Ražići, 6) Čolakovića Dolina. Tako je bilo prije. Danas stoka ide preko Mostara na Struge, Domanoviće i dalje cestom za Mostar. Konak je na Pržinama pred Mostarom ili Bijelo Polje, drugi konak je na

Bahtijevici — Vojno, Porim, Zijemlje, Bahtijevica — neki prelaze i u Glavatičevo. Treći konak je u Čolakovića dolovima — preko Glavatičeva, Razića, Blaca, Gostinjače, Krstaca. Međutim, posljednjih godina šalju teže stvari: namještaj, so, žito, suđe i dr., vozom od Čapljine do Konjica, a zatim od Konjica preko Boraka i Glavatičeva u Gornju Mahalu istim putem. U planini ostaju sa janjcima do početka septembra kad ih vraćaju pobravičarima. Tad već u planini zahladi i okiša se. U blizini je planina Grušča u koju izgone seljaci iz sela Grušče na Bjelašnici. Oni stjeraju svoju stoku u selo čim požanju žito, ranije nego Humnjaci. Jaseničani usele tada u njihove kolibe koje su bolje od koliba Jaseničana, a i paša je bolja. S njima se nagode, daju im đubar. U oktobru, kad zahladi i okiša se, vraćaju se istim putevima u Jasenicu. Šest domaćina se zadrži u Grušči na jeseništu. Konaci pri povratku su isti. I pri povratku najčešće natovare suđe i mrs na voz u Konjicu do Čapljine, a otuda prenose u selo konjima.

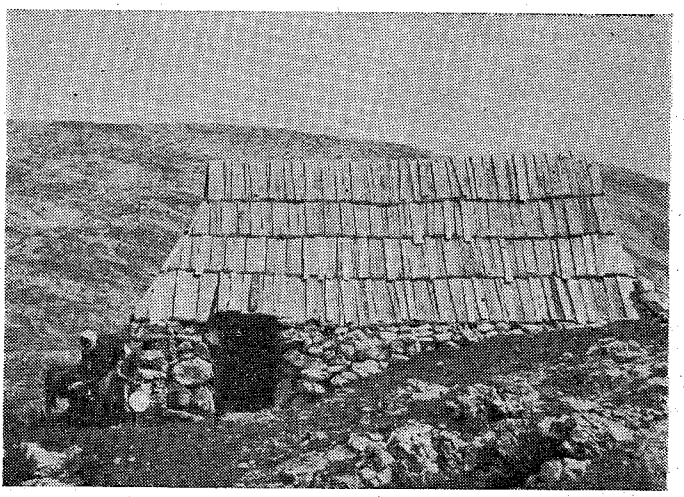
Za vrijeme boravka u planini često odlaze u Jasenicu. Saobraćaj između mahale i sela je vrlo živ, vezda putuje neko gore, neko dole, zbog obrade zemlje, kosidbe, duvana i dr. Ubrzano kretanje poslije rata rđavo djeluje na stoku. Stručnjaci Poljoprivrednog fakulteta mjerili su 40 ovaca pred polazak i po dolasku u planinu. Našli su da su ovce do planine izgubile 2 do 2,5 kg na težini.

Jaseničani se ne kreću na zimsku pašu u primorje. Već u XIV vijeku zabilježeno je da je primorje između Stona i Dubrovnika služilo Vlasima kao zimska paša (5, 116, 118). Toj teritoriji je kasnije pripojen i Pelješac. Takva kretanja spominju i Patsch (9, 50) i Dedijer (3, 51). Međutim, stočari Gradske počeli su ponovo s kretanjem u te krajeve.

Mahala im se nalazi u Grušči ispod SZ strane Ljeljena, na planini Visočici. Zove se Čolakovića dolovi. To je u stvari glacijalni valov, na visini od 1470 m, koji završava Velikim Barama, dinarskog je pravca pružanja. Planina je pitoma, s dobrim travama. Tome pridonosi obilje izvora koji spadaju među najhladnije u ovim planinama. Izvori su na kontaktu dolomita i krečnjaka ili verfena i krečnjaka. Sredinom mahale teče potok koji dolazi s najjačega izvora. Točak, oko 3/4 sata daleko od mahale. Presuši preko ljeta, ali nekih godina ima stalno vode. Oko 1/2 sata od mahale nalazi se manji izvor Hotanj (na topografskoj karti Murisova voda, zovu ga i tako). Na vrhu Toholja izvire vrelo iz dolomita. U okolini mahale ima pedesetak izvora, ali u mahali nijednog. Murisova voda nikad ne presuši, iako se čitava mahala njome služi. Stoku napajaju uglavnom na izvoru Točak. Osim koliba Čolakovića i Jazvina u mahali nema drugih kolibara.

Prava ispaše na Visočici stekli su kad i Husići iz Podveležja (vidi o tome 6, 93, 94). Sve su kolibe kamene suhozide pokrivene daskom na šavove sa podlačicom. Koliba je istog tipa kao i kod Podveležaca na Visočici. Uz kolibe se nalaze torovi, suvozidom ograđeni, okrugli. Tor je sredinom pregrađen drvenom ogradom (čestokolica). Ovce muzu na strugi i tako odvajaju pomuzene u pregradu. Imaju manje torove za janjad, zovu ih kotac. Uz tor je kućera od daske, u njoj spava čobanin. Uz kućeru je ovčarski pas. Planine na Visočici smatraju vrlo dobrim zbog obilja vode i dobre paše. Unutrašnjost kolibe, namještaj, ognjište, krevet, polica (odar za škipove), sve je isto kao u Podveležju. To vrijedi i za način sirenja, spravljanje masla, prenose ga kao i Podveležci u mješinama (vidi o tome 6, 137—140). Kajmak iz škipa skupljaju u kacu sve

dok ne stignu u Gruščansko polje. Tamo ga miješaju rukom sa snijegom, stavljaju u mijehove, tope ga u Jasenici. Mlijeko je glavna hrana u mahali. Se-Strugama stupaju rašu i klašanj.

Koliba na Visočici

rute i drugo. Zanatlija nema u selu. Nema nijedne radnje, trgovačke ni zaljaci iz Grušče siju u selu žito, u planinu istjeraju svoje i pobravičarske ovce ranije i u prednosti su prema Jaseničanima. Čim dignu »irad«, vraćaju se na strništa, ali Jaseničane ne puštaju na strništa, puste ih jedino u kolibe na planini Grušča. Stalno su u sporu sa Bjelimićanima zbog paše. Sijeno ne prenose u mahalu kao Ljubuški travari.

Ostale grane privrede. Iz svega ranije iznesenog može se zaključiti da je standard života Jaseničana nizak, da je smanjenjem broja stoke i povećanjem broja stanovništva na istom prostoru postao i niži. Na standard života Jaseničana imala je jak uticaj izrada puteva i željeznice. Kiridžiluk je bio ranije važna grana njihove privrede. Sa izgradnjom željeznice dolinom Neretve prelaze na zemljoradnju. Za vrijeme turske vladavine prevozili su sô, šećer, kafu i ostali kolonijal za Sarajevo i Visoko. U Kreševo, Fojnicu i Visoko su izvozili rujevinu koja kod njih dobro uspijeva i otud dovozili kose i metalne proizvode Kreševa, te žito. Put za Visoko vodio je između Vrana i Čvrsnice ispod Bitovnje u Visoko i Kreševo. Nakon izgradnje puta Mostar—Konjic i željeznice nestalo je zarade od kiridžiluka. Prevozili su poslije u gradu pržinu, crijep i ostali građevinski materijal. Poslije Drugog svjetskog rata, osnivanjem automobilskih prevoznih preduzeća prestalo je i to. Konje bi iznajmljivali, ali nemaju posla. Jedina zarada je od oranja u Gabeli i Trebižatu, ali to je sezonski. Đubar ne prodaju, a ni drvo. Kola nema niko.

Sve ostale privredne grane su sporedne, daju neznatne i povremene prihode. Pale krečane za sebe, a višak prodaju. Neki iznajmljuju bikove za priplod. Iako ima uslova za pčelarenje, jedino Avdo Jazvin ima jednu košnicu. Svega dvojica katolika drže pčele. U čitavom selu imaju 2 tkačka stana. Tkaju

druge. Ima ih koji su završili zanat, ali nisu u selu, neki rade u gradu ili su sasvim otselili. I za zidarske poslove dovode majstore sa strane. U svakoj kući poneko zna da pravi opanke, ali najviše kupuju gotove gumene. Za domaću potrebu proizvode rašu, gunjeve, bičalje i rute. Boje sami. Od jasena dobivaju kara boju, inače nose vunu u Čapljinu na bojenje. Djevojke pletu čarape i džempere. To su uglavnom sva sporedna zanimanja. Rezultat svega toga je poljoprivredna prenaseljenost, traženje zarade na drugoj strani i odliv stanovništva, što sve donosi dopunske prihode. Izmjena sa Čapljinom je živa.

U gradu kupuju sve od soli do bibera, a prodaju sir iz mijeha, neki maslo, višak stoke i duvan. Vunu uglavnom iskorištavaju za svoje potrebe, i to je sve. Do novca vrlo teško dolaze. Nekad je pojedinac prodavao i po 500 kg vune. Arare nabavljaju u Gornjem Vakufu. Na Brsteniku tkaju, a u Kravici i u

U cilju dopunske zarade svaki dan odlazi 12 muškaraca na rad kod željeznice. Rade u »partiji«, petorica rade u preduzećima i odlaze svaki dan u Čapljinu. Dvojica rade u štampariji, a 4 učenika odlaze u osmoljetku. Na povremene radove odlazi ih i više. Sedam žena za vrijeme sezone odlazi u »doganu« (otkupna duvanska stanica) u Čapljinu. Svaki dan se vraćaju kući, jedna stalno radi u dogani. (Od katolika doseljenika ne ide niko na rad u grad). Dobri su kopači. Svoje njive obrade brzo, zatim odlaze u Gabelu i Trebižat na zemlje i rade kao nadničari. Ako rade 1 dan, vraćaju se kući, ako rade više dana, tamo i noćivaju. U 1958. bilo je takvih 12. Odlaze u Gabelu i na kosidbu. Preko zime kopaju rupe za sadnice u državnoj ekonomiji u Višićima kod Čapljine. Poneki ode u Vojvodinu u branje kukuruza, ali bude godina da ne ide niko. Dobar broj ih je sasvim otselilo iz Jasenice: na izgradnju luke Ploče, najviše ih je otišlo u miliciju, ili ostalo u armiji, na željeznicu, i dr. Porodicama u Jasenici pomažu, šalju novac, neki podižu kuće od tih novaca (Čolaković). U najnovije vrijeme zakupljuju zemlju u Trebižatu radi gajenja povrća. To objašnjava zašto priraštaj stanovništva nije velik, prosječno 3 godišnje, ali iseljavanje govori i o poljoprivrednoj zasićenosti i pored male gustoće stanovništva. »Da nije toga ne bi bilo mjesta za sve. Bile 4 porodice, sad ih 50. Polja nema, jedino su dolovi obrađeni, zemlje nema, a ni stoke za diobu«.

Mnoge poslove obrađuju zajednički: češljanje vune, listanje duvana, i to najviše na sijelima, redom po kućama i kod katolika i kod muslimana, ali odvojeno. Naravno da se tu zabave, zametne se pjesma, kola i dr.

Mahale katolika doseljenika

Što je dosad izneseno odnosi se pretežno na muslimanski dio Jasenice. Potrebno je iznijeti u kratkim crtama nešto o mahalama Jasenice u kojima stanuju katolici. Iz poglavlja o porijeklu se vidi da su katolici u Jasenici stari gotovo kao i muslimani. Za problem porijekla, srodnosti i povezanosti triju grupa »balija« možda to nije značajno. Jedino da se podvuče razlika Jasenice i dva naselja u Gradskoj i Podveležju. U Gradskoj nije bilo katolika u selu. Oni su opkoljeni katoličkim naseljima i čine oazu u katoličkom moru. To vrijedi i za Drljajice — mahalu Hamzića. U Podveležju ih je ranije bilo 60 porodica (**6**, 170), danas je tamo vrlo mali procenat katolika doseljenika, pa i pravoslavnih, većina ih se nije mogla održati i iselili su ponovo. Oni koji su ostali poprimili su običaje i način života Podveležaca (noćivanje vani sa stokom i dr.). U Jasenici žive već 150 godina katolici i muslimani jedni kraj drugih

na otstojanju od 20 minuta „ali su i jedni i drugi zadržali svoje karakteristike kako u govoru tako i u svemu ostalom. Zabilježen je dosada svega 1 slučaj mješovitog braka, a to je vrlo važno. Tako su mogli da zadrže svoj govor i jedni i drugi. Muslimani su ijekavci, a katolici ikavci. Zadržali su svoje vjerske i narodne običaje. Kao komšije se paze, ali ipak održavaju odvojena sijela i zabave. Oni žive ustvari jedni pored drugih, a ne zajedno. Tako, su katoličke mahale više odvojena naselja, iako se administrativno vode kao jedno selo. Do dolaska Austrije oni su imali samo štale u Jasenici, a tek tada počinje stalno naseljavanje, pa i do danas većina stanovnika nije stalna. Članovi porodice se smjenjuju, dolaze i odlaze, povremeno dolaze. Redovno je neko gore, ali niko stalno. Od 8 kuća Planinića dva Planinića su duže u Jasenici: Ivan 8, a Jakov 9 godina. U ostalih 6 kuća stalno je po jedna čobanica od svake porodice. Kod Rubčića je to još drastičnije izraženo. Od 12 porodica u Lovreču koje po anketi imaju 94 člana, živi stalno u Jasenicama samo 11 čobanica iz 11 porodica. Nijedan muškarac nije stalno naseljen. Jedino 3 porodice Bubala žive stalno u Jasenici. Sva tri glavna roda — Planinići, Bubale i Rubčići — imaju svoje stalno stanište: Planinići u Krehinom Gradcu, ostali u Hardomilju. Tamo im je glavno imanje. U Jasenicu su došli zbog stoke, ali danas nije samo zbog toga. Oni gore imaju i njive, pa siju žito i gaje duvan, krompir, djetelinu, luk i dr., drže svinje i magarad. Oni su donijeli plug u Jasenicu, ali zbog prirode zemljišta, zemlju obrađuju motikom, naročito za duvan. U mahali gaje i voće. Iz Gabele dobivaju kukruuz, pšenicu, sijeno. Rodi im i uspijeva sve kao i u njihovim selima, samo što ne gaje lozu, ali zato im je naselje pogodno za držanje stoke. Prednost njihovih stalnih naselja je u tome što su ona povezana kolskim putevima sa glavnim prometnim arterijama. Vele da bi im bolje bilo nego u stalnim naseljima da ima kolski put. Kod njih se osjeća odliv mladeži u gradska, a naročito industrijska naselja. Ne odlaze više u planinu, sad su svi do jednoga pobravičani. Planinići su imali planinu u Dragajicama na vrh Dugog Polja, između Kravice i Čvrsnice. Rubčići i Bubale su odlazili sa stokom u Ljubušu (bunari) preko Hardomilja, Posušja, i Žabe. Išlo ih je svega 4, imali su tamo i zemlje. Od 1943. godine ne izgone na planinu. Tamo su radili o zemlji, dobivali su i po 40 mtc žita. Svi su danas pobravičarir. Ostale katoličke porodice su odlazile pojedinačno, pa se formiraia mahala Razvala sa tri porodice. Svi su doseljenici iz Trebižata i tamo su im glavni posjedi. Gore su im štale, ali uvijek je neko u kući, obično dvoje, ali se smjenjuju. Kuće su pod crijepom, krovare služe kao štale. Kad se dođe u njihove mahale dobiva se utisak sela sa stalnim stanovnicima. U grad niko od njih ne odlazi na posao. Stanove nemaju i ne tkaju. Svega u dvije kuće ima šporet, u ostalim je ognjište.

Iz toga razloga može se reći da se iz administrativnog atara Jasenice formiraju nova sela. Odvajaju se naseljenici katolici, a ostaje isključivo muslimansko naselje, kao što je i ranije bilo, samo sa smanjenim atarom.

ZAKLJUČAK

S obradom Jasenica završena su ispitivanja triju grupa Balija. Na kraju se mogu izvući za sve tri grupe izvjesni zaključci:

1) Jaseničani su naseljeni u Jasenicama oko 200 godina, dakle su mlađi od Podveležaca i Ljubuških travara.

2) Jaseničani su došli u Jasenice kao kmetovi Gavran-Kapetanovića. Oni su, dakle, stariji doseljenici, a ne starinci. U Gradskoj i u Podveležju starinci čine jezgro stanovništva.

3) Čolakovići su porijeklom iz Gabele ili iz Opuzena. Svi Čolakovići u okolnim selima su došli iz tih sela, a ne iz Jasenica. Jedna porodica Čolakovića pobjegla je pred Turcima iz Knina u Gabelu. Druga porodica u Jasenicama, Jazvini došli su iz Nevesinja. Po predanju su Čolakovići. Ako je tako, onda su ranije iselili u Nevesinje pa se vratili ili nisu isti rod. Dakle, sasvim drugačije nego u Gradskoj i Podveležju.

4) Katoličke porodice su se doselile 50 g. kasnije, a neke su se stalno naselile poslije 1878. g. One su kao i u Podveležju doseljenici, dok ih u Gradskoj nema.

5) Balije u Jasenicama nisu istog porijekla sa Podveležcima i Ljubuškim travarima. Oni se žene često iz Podveležja i Gradske, ali je razvijena i endogamija kao i kod druge dvije grupe. Ljubuški travari su djelomično emigrirali u Podveležje, ali nisu istog porijekla. Podveležje ima svoje starince, a i imigracija u Podveležju je znatnija i sa raznih strana.

6) Balije nisu jedno pleme muslimana. Ne mogu se odvojiti od ostalih muslimana Hercegovine. Mogli su se zadržati u selima zapadne Hercegovine zahvaljujući svojim nomadskim kretanjima. Oni su se nalazili u planinama, kad je Janković Stojan u XVII vijeku protjerao sve muslimanske porodice na lijevu stranu Neretve.

7) Jaseničani kao i Ljubuški travari su, dakle, potomci nomadskih stočara, koji su se kretali s Turcima u Dalmaciju i vraćali se s njima. To vrijedi i za starince Podvelešce. Iskorištavali su prednosti naseljenika na granici, pa su se tu i zadržali. Oni su međusobno slični, kako u pogledu duhovne, tako i materijalne kulture. Običaji su im isti kao kod svih muslimana Hercegovine, narodna nošnja tipično hercegovačka. Manje razlike među njima su rezultat specifičnih prirodnih i društvenih odnosa.

8) Sve tri grupe se danas nalaze u fazi radikalnih izmjena u materijalnoj i duhovnoj kulturi. Stočari bez zemljoradnje postaju odgajivači žita, duvana, loze, povrća i industrijski radnici. Prinos od zemljoradnje imao je uticaja na izbor materijala za izgradnju kuća, namještaja, kao i na cjelokupan njihov način života, kako u selu, tako i u planinama. Po oslobođenju preobražaj se vrši velikom brzinom.

9) Što se tiče načina stočarenja, autor misli da je takav način iskorištavanja trava i ekonomskog povezivanja planinskih regija u unutrašnjosti i mediteranskih regija u Primorju potreban i koristan za obe regije. Treba ga samo modernizovati.

LITERATURA

1. Ballif Ph.: Römische Strassen in Bosnien und der Hercegoina. Sarajevo 1913;
2. Daneš J.: Uvodi dolni Neretvy. Sbornik české společnosti zemlevidne. Prag 1905;
3. Dedijer J.: Hercegovina. Antropogeografske studije. Etn. zbornik, knjiga XII. Beograd 1909;
4. Hoernes M.: Dinarische Wanderungen. Cultur u. Landschaftbilder aus Bosnien und Hercegovina. C. Graeser. Wien 1888;

5. Jireček K.: Die Wlachen und Maurowlachen. Sitzung der Kön. böhm. Gesel. d. Wiss. Prag 1879;
6. Kanaet T.: Podveležje i Podvelešci. Naučno društvo NRBiH. Djela VI. Sarajevo 1955;
7. Kreševljaković H.: Kapetanije. Naučno društvo NRBiH. Djela V. Sarajevo 1954;
8. Patsch C.: Südostauropaeische Skizzen und Studien. I Aus Hercegovinas letzter Feudalzeit. Mitt. d. geogr. Ges. Wien 1921 H. 10/11.;
9. Patsch C.: Zur Geschichte und Topographie von Narona. Wien 1907;
10. Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. III 1931. Državna štamparija. Beograd 1937—1940.;
11. Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hecegovini od 22. IV 1895. Sarajevo 1896;
12. Konačni rezultati popisa stanovništva 15. III 1948. Knj. I;
13. Prethodni rezultati popisa stanovništva od 31. I 1921. Državna štamparija. Sarajevo 1924;
14. Resultaten der Viehzählungen in B. u. H. Sarajevo 1896 u. 1910;
15. Rezultati popisa žiteljstva od 27. X 1910. Drž. štamp. Sarajevo 1911;
16. Statistika miesta i pučanstva B. i H. od 16. VI 1879. Sarajevo 1880;
17. Katzer F.: Geologische Übersichtskarte v. B. u H. 1 : 200.000 List Ljubuški;
18. Tumač pregledne karte BiH 1 : 200.000 Geološki zavod. Sarajevo 1929;
19. Topografska karta — sekcija Mostar 1 : 75.000;
20. Topografska karta — sekcija Mostar 1 : 50.000.

RÉSUMÉ

JASENICE ET JASENIČANI

TVRTKO KANAET

La petite contrée, nommée Jasenice est située dans l'Herzegovina basse. C'est un plateau dans le triangle Neretva — Trebižat — Prudska Draga (une valée fosile) près de Čapljina.

A travers l'histoire le village Jasenice a eu diverses frontières. Jaseničani — les bergers transhumants musulmans sont le troisième groupe de Balije (Balyé). L'auteur a déjà publié deux ouvrages: Podveležje i Podvelešci (6) et Ljubuški travari (Geografski pregled IV — Sarajevo 1960) dans lesquels il a décrit deux groupes de Balije. Dans cet ouvrage il donne les résultats de ses recherches sur le dernier groupe et à la fin le résumé avec les conclusions relatives aux trois groupes.

Tandis que la vie économique de Jaseničani était longtemps presque identique à celle de Podvelešci et de Ljubuški travari, d'après des recherches de l'auteur le groupe de Jaseničani diffère maintenant beaucoup des deux autres, surtout par son origine et par sa parenté. Les autres différences ne sont pas importantes.

L'auteur a constaté chez les Jaseničani le changement radical survenu dans la culture matérielle et spirituelle sous l'influence de l'évolution sociale au cours des quelques dernières dizaines d'années. Il n'y a que 60 ans qu'ils ont commencé à s'occuper de l'agriculture, en particulier de la culture du tabac et du blé.

Maintenant les revenus de l'agriculture, grâce à la culture du tabac, sont plus grands que ceux de l'élevage.

Le résultat de l'acroissment du revenu de l'agriculture était la diminution de la quantité de bétail. Malgré cela ils déplacent leur bétail à Čolakovića Dolovi dans la montagne de Bjelašnica où ils ont leurs huttes de même type que celles des Podvelešci et des Ljubuški travari. Ils continuent ce genre de vie parce qu'ils tirent de considérables revenus de l'agriculture qu'ils pratiquent dans la montagne, et des moutons qu'ils reçoivent en macaires des paysans des alentours. Du même type qu'à Podveležje et à Gradska sont aussi les maisons et les autres bâtiments.

Jaseničani, sont d'après l'avis de l'auteur, de l'origine de bergers nomades qui suivaient les Turcs en Dalmatie et retournèrent avec eux. Ils se sont établis aussi au croissement des routes longitudinales et transversales du bassin de la Neretva. Ils tiraient prosit du service qu'ils rendaient en transportant les marchandises entre Gabela d'un côté, de Sarajevo, de Visoko et de Kreševo de l'autre côté. A côté de leurs occupations régulières ils faisaient aussi de la Neretva. Ils tiroient profit du service qu'ils rendaient en transportant les trouvé que la contrée était habitée avant notre ère. Plusieurs tumuli, une grande gradina (la fortresse illyrienne) s'y trouvent, mais les habitants d'aujourd'hui n'y sont que depuis 200 ans. A Jasenice il n'y a pas d'autochtones. Dans Jasenice ant immigré des musulmans de Gabela ou d'Opuzen et les Croates, de réligion catholique, de Široki Brijeg, d'Opuzen et de Gabela, presque en meme temps, les catholiques 50 ans après. Les uns et les autres se sont installés sur les herbages des propriétaires féodaux it ils étaient par contrat à des agas de Počitelj, de Čapljina et de Mostar.

Mais ils vivaient, et ils vives même aujourd'hui, presque parfaitement séparés. Le mariage entre les musulmans et les catholiques était exclu. Les veilles aussi se passent séparément.

Seulement sept familles croates restent à Jasenica toute l'année. Les membres de deux familles restent 5—7 ans et alors ils retournent dans leurs villages et les autres membres de la famille déménagent avec eux. Les membres de 15 familles ne restent qu'en été, pendant l'hiver ne reste qu'une bergère de chaque famille à Jasenice.

Les Croates n'appartiennent pas aux groupes de Balije et les musulmans et les catholiques vivent les uns à côté des autres. Dans le village ils ont leurs mahalas (Quartiers) séparés de ceux de musulmans. Une fois les mahales des catholiques deviendront un village séparé de celui de Jasenice.

A la fin l'auteur a donné un résumé de ses recherches sur les trois groupes de Balije:

1) Les habitants du village Jasenice habitent à J. 200 ans, il sont donc plus jeuns que ceux de Gradska et de Podveležje.

2) Les habitants de Jasenice étaient en contrat avec Gavran — Kapetanović. Ils sont alors immigrés anciens, mais pas autochtones, à Podveležje et à Gradska les autochtones forment le noyau de la population.

3) Le clan Čolakovići est d'origine du Gabela ou de l'Opuzen. Toutes les familles de Čolakovići dans les autres villages des alentours ont émigré de Gabela, pas une de Jasenice. Une famille de Čolakovići a fui devant les Turcs de Knin à Gabela. Jazvini, autre clan musulman de Jasenice, sont venus de Nevesinje. Ils sont aussi Čolakovići. Peut être ils sont allés à Nevesinje d'où

ils se sont retournés ou ils ne sont pas de même clan que Čolakovići. Alors tout diffèrent qu'à Gradska et à Podveležje.

4) Les familles catholiques se sont domiciliées après 1878. de manière définitive, elles sont donc immigrées comme à Podveležje. A Gradska il n'y a pas de familles catholiques. Elles n'appartiennent pas au groupe de Balije.

5) Les Balije de Jasenice n'appartiennent aux mêmes clans que le Podvelešci et Ljubuški travari. Ils se marient souvent entre Gradska et Podvelešci, mais partiellement il s'agit d'endogamie comme à Gradska. Ljubuški travari ont émigré partiellement à Podveležje, mais ils ne sont pas de mêmes clans. L'immigration à Podveležje était plus forte et de contrées différentes qu'à Gradska ou qu'à Jasenice.

6) Jaseničani, comme les Ljubuški travari, sont les restes des ces berger nomades qui suivaient les Turcs en Dalmatie et qui retournèrent avec eux. Ça vaut aussi pour les Podvelešci autochtones.

7) Tous les trois groupes sont les descendants d'anciens bergers transhumants qui se déplaçaient en été dans les montagnes dinariques et en automne, en hiver et au printemps vers Primorje, au bord de l'Adria, dans les régions méditerranéennes. Ils ne sont pas une tribu des musulmans. On ne peut pas les séparer des autres musulmans de l'Herzegovina. Dans l'Herzegovina d'ouest ils pouvaient se domicilier grâce à leurs déplacements de transhumants. Ils étalent dans les montagnes quand Janković Stojan au XVII siècle a chassé toutes les familles musulmanes du côté gauche de la Neretva. Les traits spéciaux sont le résultat des conditions spéciales dans lesquelles ils vivaieint, mais aussi des relations sociales qui se sont developpées entre eux. Les moeurs sont communes à tous musulmans en Herzegovina. Les costumes sont typiques pour toute l'Herzegovina.

8) Tous les trois groupes se trouvent maintenant dans une phase d'un changement radical survenu dans la culture matérielle et spirituelle. Les bergers sans agriculture se transforment en cultivateurs de blé, de tabac, de légumes et en ouvriers industriels. Les révenus de l'agriculture ont eu une grande influence sur le choix de matériaux pour la construction des maisons et l'ameublement ainsi que sur leur mode de vie d'une manière générale dans leurs villages ou dans les montagnes.

9) Quant à ce type de pâturage l'auteur est d'avis qu'un tel rapport économique établi entre les régions alpines, et l'arrière pays et les régions méditerranéennes soit nécessaire et d'un grand intérêt pour les deux régions. On doit le moderniser.

ПРИЈАТЕЉСТВО НА ОСНОВИ РАЗМЕНЕ ДОБАРА И УСЛУГА

(Прилог проучавању живота у карсту)

МИЛЕНКО С. ФИЛИПОВИЋ

I

Вршећи испитивања народног живота у карсним пределима Југославије наишао сам, пре неколико година, на једну особиту установу, која је промакла ранијим испитивачима а која је таква да би могла и требала да буде предмет посебног проучавања. Ради се о једном особитом облику пријатељства заснованог на уређеној сталној размени добара и разним узајамним услугама економског карактера између два домаћинства у различитим појасима, поглавито у првом приморском и прелазном или субмедитеранском. Ту установу запазио сам најпре у Попову, у доњој Херцеговини, и приказао сам је у делу „Попово у Херцеговини".[1]) На својим доцнијим путовањима по Херцеговини и западној Босни лично сам прикупљао грађу о тој установи и у другим крајевима, у чему су ми свесрдно помогли моји ученици и млађи сарадници: Војин Мишељић и Љубо Михић, сада професори, Саво Албијанић, земљорадник, Симо Албијанић, учитељ и студент географије. Лука Шешум, студент географије, Петар Пуцар, професор, и Здравко Кнежевић, студент географије, којима и овом приликом изражавам своју искрену захвалност.

Према мом садашњем знању установа о којој је реч распрострањена је од околине Задра до у подручје источно од Требиња. Врло је вероватно да ње има и даље на северозапад од Задра као и даље на југоисток од Требиња и Никшића.[2]) У ширину та установа не иде свугде подједнако: распрострањена је у пределима приморским и субмедитеранским који с њима граниче, идући ретко где и дубље у унутрашњост, али ипак нигде тако да би прешла развође јадранског и црноморског слива: распрострањење установе у ширини зависи у многоме од рељефа као климатогеног фактора, јер се размена врши између крајева са различитом аграрном производњом, што је условљено првенствено разликама у клими: између медитеранске на једном и субмедитеранске на другој страни, као и између субмедитеранске на једној а планинске на другој страни.

Нисам имао могућности да посетим и друге крајеве осим оних које ћу поменути у овом списку и нема изгледа да ћу и доцније имати могућности за то да своја истраживања о пријатељима или ортацима проширим у употпуним. Стога ћу овом приликом изнети своја запажања о тој установи као прва обавештења, утолико пре што се ради о установи која, као и

многе друге установе и појаве у народном животу, очигледно слаби и ишчезава у новим условима живота, производње и размене добара. Можда ће ова запажања послужити некоме и као потстицај и основа за даље шире и дубље проучавање ове занимљиве и сложене установе, а исто тако и сличних облика размене и пријатељства у другим областима. Наиме, сложене по томе што су њен опстанак и одржавање условљени разликама у особинама географске средине а у себи садржи преплетене елементе још од етнолошког, социолошког и политичко-економског значаја.

Пошто се ради о установи о којој се први пут говори као о народној установи и пошто у њој има знатних локалних варијација, потребно је изнети приказ установе по појединим пределима.

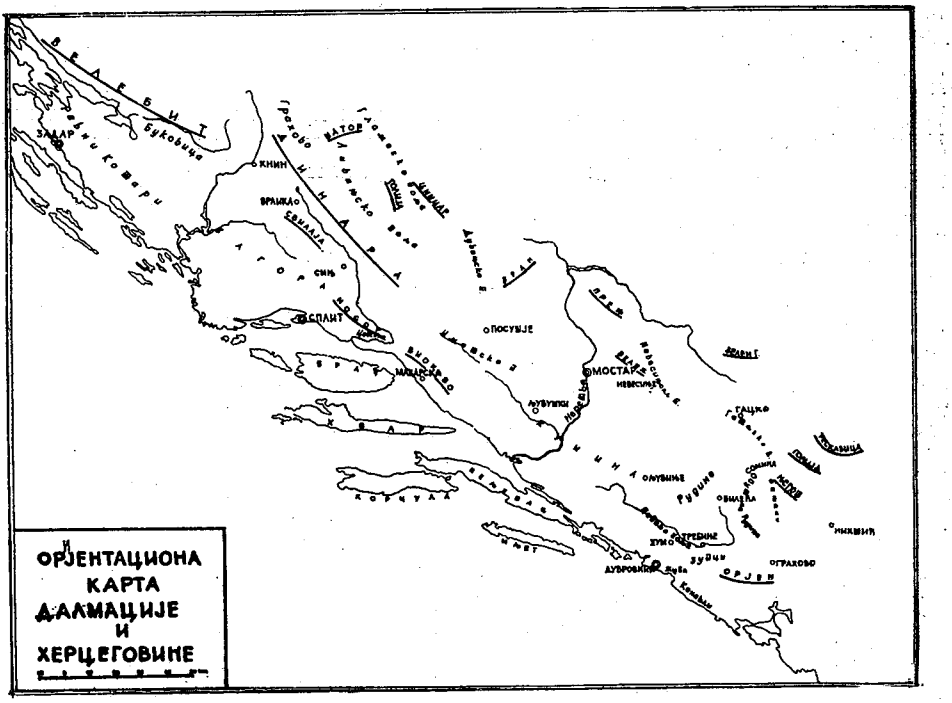
II

Полазећи са северозапада, с установом „пријатеља" сусрећемо се, према сада расположивим подацима, најпре у околини Задра, где је становништво предела Буковице и Равних Котара живело све до скора као у некој врсти економске симбиозе. Котари су ниско и равно приморско подручје, а упоредо с њима се протеже знатно виша (до 674 м) и брдовита Буковица.

Према опису који ми је дао Здравко Кнежевић, особито је жива размена добара између села Доње Буковице (Крушево, Горњи и Доњи Карин, Поповићи, Бргуди, Радаљица, Добропољци и др.) и котарских села: Ислам грчки, Кашићи, Биљане Горње, Смилчић, Корлат, Кула Атлагића, Лишане Острвичке, Брибир итд. Све доскора су људи из Буковице одлазили у Котаре и тамо радили у време сезонских радова: окопавали кукуруз, винову лозу, обављали и друге пољопривредне послове и за тај рад добијали награду у кукурузу и пшеници, ређе у вину и ракији. Обично су ишли годинама код истих домаћина. Зими, кад сазрева купус, Буковичани силазе у Котаре и од својих пријатеља се снабдевају купусом у замену за овце и козе (раније), ређе куповином за новац. Има односно било је и тога да су Котарани Буковичанима давали жито и купус у замену за огревно дрво. Тако исто у замену за стоку или дрво Буковичани су узимали и сено, сламу, кукурузну трску за исхрану стоке. Поред тога што на тај начин врше размену добара, на исти начин „пријатељи" се помажу зајмовима и послуживањем оруђима и радном стоком. Задруге које су одржавале такве односе узајамно су се помагале у тешким ситуацијама.

Такве међусобне сарадње и узајамне економске повезаности између Буковичана и Котарана било је све до скора, али се понегде одржавају и сада, иако већ у незнатној мери: само између особито добрих пријатеља. Нестаје тога стога што су многе сиромашне породице из Буковице после ослобођења напустиле Буковицу и колонизовале по Војводини и Славонији и што многи мушкарци, па и девојке, из Буковице одлазе на „државне радове". Одржавању пак тих економско-пријатељских веза између Буковичана и Котарана доприносиле су у многоме и живе и тесне сродничке везе, пошто у селима Равних Котара има много досељеника из Буковице и много жена родом из Буковице.[3])

Срби сељаци из карсног поља Грахова имају своје „пријатеље" у Далмацији у околини Врлике и Книна. Две су врсте таквог пријатељства:

пријатељи који одржавају пријатељство међу собом чинећи услуге и вршећи размену добара не служећи се новцем и пријатељи који се међусобно снабдевају својим производима али за новац.

Пред празнике (Божић, слава) и пред свадбу Граховци су одлазили својим „пријатељима" у Далмацију да се код њих снабдеју вином и ракијом у првом реду, а затим и уљем, смоквама и грожђем. У замену су носили пријатељима сир, суво месо и др. Пријатељ у Далмацији се труди да свог пријатеља Граховца снабде што бољим пићем. Сем тога, пријатељ из Далмације дотерао би своје волове да преко лета буду на паши код пријатеља у Грахову, а у време орања у Грахову долазали би пријатељи из Далмације у припомоћ и радном снагом пријатељима у Грахову. Међу собом су се чељад из таквих пријатељских кућа посећивали о славама и другим свечаним приликама.

Права пријатељства се одржавају годинама и деценијама. Тако нпр. Пуцари (Срби) из села Кесића су у таквом пријатељству већ одавна са Курбалијама (Хрвати) у једном селу код Книна.

Пошто су свечаности за које треба имати више пића по правилу у зими, по пиће се ишло у групама: скупе се људи из више кућа (5-6), па са колима иду у групи. У групи иду због зиме, па да један другом буду у помоћи и да лакше путују. Када дођу у село, сваки иде свом пријатељу, а вратиће се опет заједно у каравану. Ако је лепо време, иду колима. Јаче куће доносиле су по 50-60 л вина и око 10-20 л ракије. (Сиромашнији су набављали мање количине на тај начин да их се удружи неколико па

пође један или да се појединац прикључи неком имућнијем па му обави потребну количину).

Становници Гламочког поља имају своје пријатеље око Сиња, Имотског и Врљике са којима и данас одржавају размену: годинама једна кућа из Гламочког поља одржава такве везе са једном кућом у субмедитеранској Далмацији. Они тамо нарочито одлазе пред славу да се код пријатеља снабдеју пићем, а иначе од њих добивају и уље и смокве; одавде пак носе њима сено, дрво, кромпир и бели мрс. Не дају живу стоку. Размена се врши уз обрачун према пијачној цени односних производа.

Један писац помиње како се из бившег ливањског среза гоне у Далмацију пшеница и кромпир, а у замену доносе вино, ракија, уље и смокве.[4]) Тај писац се ограничио само на то саопштење, не увиђајући да се ради о особитој размени, јер је очигледно да се ради о пријатељству.

Такве везе биле су раније живе и између становника Ливањског поља и сусједних крајева Далмације али се сада одавде више не носе кромпир, жито и сено да се мењају за уље и пиће него се продају за новац. И муслимани из Ливна и околине имали су „пријатеље" у Далмацији, али међу трговцима у Сплиту: таквом пријатељу трговцу продавали су сир, сено, говеда и др,. а од њега узимали у замену робу (кафа и др.) или новац. Помагли су се међусобно и у кријумчарењу.

Више обавештења о тој врсти пријатељства и размене сакупио сам у Дувањском Пољу где су таква „пријатељства" између појединих домаћинстава у Дувањском Пољу и појединих домаћинстава у Приморју била жива све до последњег рата, од када се губе. Такве односе у овом крају зову „замјена" или „пријатељство" односно „пријатељи" (што се обично изговара као „претељи"). Нема тога свако домаћинство али имају многа. Дувњаци одржавају те везе и са правим приморјем. Тако нпр. „Андријашевића кућа" (кат.) из Еминова села имала је пријатеља у Башкој Води код Макарске. Други пак са домаћинствима у околини Имотског (субмедитеранска Далмација) на нпр. Кришће (кат.) из истога села који иду код Шаролића у Костање, Драго Ковачевић (прав.) из Срђана има „претеље" Богдановиће у Руновићима код Имотског, православни Здилари из Еминова села и сада сваке године иду код Луке Јоњића (кат.) у Видовића село код Имотског: они су тај однос засновали од 1945, а раније су Здилари такве везе одржавали са својим рођацима Здиларима, али су прекинули јер се рођаци нису држали обавеза. (Кад се Нико Здилар, предак Здилара у Еминову Селу, иселио из Небрижеваца, уговорио је са онима који су остали да не деле имање него да они који остају у Небрижевцима стално дају сваке године отсељеним толико пића колико им је потребно. Тако су радили све до посљедњег рата, када су они из Небрижеваца престали то да раде. Иако нису морали, њима су рођаци из Еминова Села слали сена, кромпира и др.).

Домаћин из Дувањског Поља иде свом „пријатељу" у приморје уочи Божића (ако је католик) односно уочи славе (православни) и на колима му донесе сена, кромпира, пшенице, белог мрса, купуса, а од њега ће се снабдети уљем, вином и ракијом. Ако тај пријатељ нема у свом подруму пића, он ће га прикупити од својих суседа да би подмирио пријатеља. Обрачунаће се према пијачној цени производа. Евентуална разлика измириће се у новцу или ће остати за обрачун следеће године. Пријатељ који је

дошао по пиће остаће код свога пријатеља у гостима два—три дана. Ако пријатељ из Дувна иде на пазар у Имотски свратиће код свог тамошњег пријатеља, ако пролази кроз његово село. Пријатељ из приморја доћи ће пак свом пријатељу у Дувно у госте о „дернеку" (сеоској слави); сада они долазе аутом у те посете. Приликом таквих годишњих посета пријатељ пријатељу доноси дарове, а и добива дарове од њега.

Таква пријатељства доводила су и до орођавања, до брачних веза између таква два домаћинства. Тако нпр. Зелени из Цебаре у Дувањском Пољу су се и женили од Здилара у Небрижевцима са којима су вршили размену.

И данас многа домаћинства из места и предела Посушја одржавају „размену" са пријатељима у приморју (нпр. Јукићи из Посушја са Јакирима у Брелима). Редовно се једанпут иде у приморје ради пића, и то пред Божић, а изванредно и за свадбу.

Као што сам поменуо, Попово у Херцеговини је крај у ком сам први пут сазнао за установу пријатељства на основу размене. Мало где у нашим земљама да се разменом обавља толики и тако разноврстан промет добара као у Попову. Тај промет са суседним пределима односно са селима на североистоку и југозападу од Попова толико је значајан да становници Попова и суседних предела, особито приморских села, живе у посебној врсти симбиозе а те везе су нашле и свог израза и у појавама друштвеног живота.

Различите су те везе између Поповаца и њихових суседа. Наиме, има разних облика размене добара и услуга економског карактера које се врше сезонски или од случаја до случаја и немају у себи ничега трајнијег, па су чак често и сасвим анонимне: изврши се размена или обави неки рад код лица на које се наишло и само за ту прилику. Крупније узајамне услуге, размена и привредна сарадња између истих личности или домаћинства кроз дуже времена довеле су до установе особитог „пријатељства".

Такве куће у првом реду шаљу једна другој стоку на чување и пашу. Тако нпр. „племе" Кораћа у Завали је у пријатељству са кућом Домаћина у Маљковима (у Далмацији) већ од пре како ми је тврдио Владо Кораћ — 150 година. Поред других веза и односа, они заједнички хране стоку, говеда, овце и др. и то тако да преко зиме стока Кораћа буде у Маљковима а преко лета стока из Маљкова у Завали. И у зиму 1955/1956, када сам ја био у Попову, Владо Кораћ је имао волове у Маљковима, а Домаћин лета 1955. у Завали. Тога има и у другим селима. Волове користи за рад домаћин код кога су. Ти односи се губе, јер се смањује број радних волова у Далмацији. Чарићи и Градац су насеља у уском појасу приморја које припада управно Херцеговини. Људи из тих насеља имају имања и у Попову, али мало. Ради помоћи у чувању и обради тих земаља и усева, које су им далеко од кућа, они се са Поповцима „пријатеље" женидбама и кумствима па на тим везама заснивају међусобну помоћ. У замену за то, они пријатељима Поповцима дају вина и ракије. Међусобно испомагање воловима у току више година могло је довести до пријатељства. Нпр. Далматинац да вола на изор Поповцу, па је во лети у Попову а зими у Жупи. Ако је во Жупљанинов, онда Поповац њему даје 1 q кукуруза или кукуруза и пшенице, а он Поповцу 1—2 л уља. Ако им је во својина попола, онда један другом не дају ништа обавезно него дарове из пријатељства. За време

1875/1876. многи Поповци су били с породицама избегли у приморска села. Како су се били сместили код кога домаћина, тако су се и спријатељили, и та пријатељства трају и данас (1954—1956), па се међу собом помажу: ако Поповцу треба уља, оде код пријатеља па купи за готово или на вересију; ако Далматинцу треба жита, тражи га на исти начин од пријатеља Поповца. Тако се помажу и у свачему другом. Понашају се као да су најбољи род и „слазе се", тј. међусобно посећују. Међу собом се посећују у свечаним приликама (о слави, свадби и сл.) и даривају се. Часте се и по неколико дана. При томе конфесионалне односно националне разлике не играју никакву улогу.

До сличних односа дошло је и између Поповца и њихових планинштара на другој страни: Поповци који немају толико стоке да би имали могућности и рачуна да је сами преко лета изгоне на планину давали су стоку „планинштарима" од Љубиња који су поред своје узимали и туђу стоку и терали на Зеленгору, Трескавицу и др.Такви домаћини, тј. домаћин из Попова и његов планинштар, одлазе један другом о дернецима (саборима) и њихове куће ступају међусобно у женидбене везе.[5])

Упоредо са Поповим протеже се мање а више карсно поље Љубињско, у ком је континенталност више изражена. Многи из Љубиња узимају као планинштари годинама стоку од истих домаћина у Попову. Тако нпр. Гојко Новокмет из Дубочице је у „пријатељству" са Јовом и Даницом Чиорић из Чваљине и Ћетком, Миладином и Рајком Росићем из Дврснице у Попову, Милан Шијаковић из Дубочице са Илијом Бајалом из Котеза у Попову. Таквих пријатељстава има не само између Љубинаца и Поповаца, него и између Љубинаца и Далматинаца: нпр. Борисхав Јањић са Вардуше одржава такве пријатељске везе које потичу од раније са неким Далматинцима из Чепикуће.[6])

И становници околине Требиња, Билеће и Гацка имају таква пријатељства са становницима суседног дела Далмације. У наше дане, особито од посљедњег рата, те везе ишчезавају.

Обично свако домаћинство у пределу Љубомиру код Требиња има по једног „ортака" или „пријатеља" у Конавлима у ког имају потпуно поверење и ког они снабдевају кромпиром, месом и свињама а од ког добивају у замену вино и ракију, смокве и маслиново уље. Та размена се врши највише за време крсних слава, када сваки Љубомирац за славу доноси пиће, уље и смокве из Конавала; ако је слава у посту, онда се у тој размени највише истиче уље. Размена се врши на врло пријатељски начин.[7]) Не само да су домаћинства из Љубомира него и из села у непосредној околини Требиња, па и из самог Требиња, одржавала су и одржавају такве ортачке или пријатељске односе са Конављанима. Тако су са Кисићима у селу Чибари у Жупи код Дубровника били „пријатељи" и Дучићи из Херцеговине. Приликом једне истовремене посете Кисићима о Божићу, Марко Дучић из Требиња испросио је у кући Кисића ћер војводе Зимоњића из Гацка за свог сина.

Свака кућа, како су ме уверавали, у Билећким Рудинама, има „ортака" у Далмацији: у Конавлима или у Жупи. Те везе између појединих кућа, по једном обавештењу,трају још из турског времена (пре 1878), када су Херцеговини одлазили по со у Приморје и тада хватали везе, па после прешло и снабдевање пићем. Албијанићи из Бањака (око 20 дом.), као и

они са црногорске стране, су ортаци од старине са кућом Кукуљица (кат.) у Чилипима чији је сада домаћин Нико. Рачунају да њихов ортаклук траје већ више од 150 година. Ортаци из села у Билећким Рудинама снабдевају своје ортаке у Конавлима месом и бравима и младом прасади у јесен а од њих се снабдевају вином, ракијом, уљем, ловоровим листом и смоквама. Уље су доносили особито они којима је слава падала у постан дан, али су и други доносили по мало уља „ради лијека" чељади и стоци. Ловорика је употребљавана као зачин за упаљено суво месо па да се смањи тежак укус.

Без пића се није могла обавити никаква свечаност и, пошто га у њиховим селима није било никако или није било довољно од домаће производње, морало се набавити са стране. Нарочито за славу. Морало се набавити без обзира на време, па се ишло и по рђаву времену, ради чега се ишло у групама.

Веома богати људи, задруге, из Билећких Рудина (а тако исто и из Опутне Рудине у Црној Гори) набављали су од ортака по 2—3 товара пића, средње имућни обично товар или би се две куће удружиле да дотерају три товара. Сиромашнији су доносили по 40—50 л. Ни најсиромашнији нису изостајали: њима би неки од имућнијих добавио петнаестак литара, а они би му се за то одужити радом.

Куће којима су славе временски биле блиске са Божићем или Ускрсом дотерали би пића за 1/2 или 1/3 више од обичне количине.

Пиће се раније доносило у мешинама, па има да се тако доноси и сада. Сваки је домаћим добављао и вина и ракије, више вина него ракије. Код имућнијих је тај однос обично 3:1 а код мање имућних 4:1.

За „одлазак у пиће" (и повратак) би се удруживали па би их ишло заједно по неколико, обично сви из истог рода или сусједства. Најмање би их ишло заједно 4—5, да би се узајамно могли помоћи у случају потребе, јер је пут био далек, а време није увек било добро. Кад дођу у Конавле, онда сваки иде свом ортаку. Али, обична је ствар била да би читав караван дошао у исту кућу, јер је један Конављанин могао да има и већи број таквих ортака. Ортак Конављанин већ унапред очекује своје ортаке из Рудина па је спремио не само пиће које ће они да носе него је спремио и и чиме ће их у своме дому почастити. И сада се препричавају шале и анегдоте које су причане на тим гозбама.

Рудињани су ортаку Конављанину носили сира, кајмака и сувог меса. Често се нису ни обрачунавали ни мерили: дотера колико може, а ортак му наточи пића колико му треба. Уопште, неког тачног мерења нема него се производи међусобно дају „ђутуре" и углавном ниже од пијачне цене.

Ако Рудињанин иде по пиће у време кад нема сира, нпр. ако му је слава Ђурђевдан, он ће поћи ортаку без ишта и узети потребно пиће, па ће ортаку на јесен донети меса, сира и кајмака. Један кг сувог меса давао би се за 5 л вина или 1 1/2 л лозове ракије. Многи су се уопште обрачунавали за оно што су дали један другом у току зиме тек до године, и то према ценама у месту производње. Године 1960. Конављани су давали вино по 70—100, а ракију по 180—200 динара литар.

На тим везама, а ради њихова учвршћења, настала су многа кумства, и то узајамна између ортачких кућа, и ако су различите вере: католичке у

Жупи и Конавлима а православне у Рудинама. Узајамно кумују код венчања и првог шишања детета. Кад се Ристо Мишељић из Мируша женио пре неких 75 година, кумовао му је на венчању Влахо Кисић из Жупе; отада се те две куће међусобно посећују, иду једни другима у посете. У кући Кисића у Чибачи чува се „Илинкин санац", бакрени сахан, који је код њих давно остао од Илинке Мишељића из Мируша, која је била дошла у посету. Кад је 1960. умро један од Кисића, телеграфски је обавештен и позван на сахрану Крсто Мишељић (Ристин син). Други Мишељићи из Мируша били су ортаци око 70 година, све до 1959, са „ Кукуљичином кућом" у селу Комању. Уопште, ни слава ни свадба се не обавља у кући а да се не обавести ортак. Ортаци се међусобно „силазе". Рудињани су често узимали своје ортаке Конављане за кумове, Конављани мање Рудињане због противљења католичке цркве таквим међуверским кумствима. Било је и тога, али ретко, да су ортаци одлазили једни другима и на помагање у разним радовима: за копање винограда у Конавлима а за клање стоке у јесен у Рудинама. Онај ко би дошао у такву помоћ добио би нешто од ортака.

Иако многи ортаклуци трају деценијама, ипак има и тога да се ортаци мењају, кад један другог изневери. С друге стране, такви односи се учвршћују стварањем кумства и ортаци онда постају кумови, па се размена између тих кућа повећава, јер долази и до размене у виду узајамних дарова.

Обичај је да ортак из Приморја, поред онога што даје у размену, кад иде у госте доноси на дар деци свог ортака у Херцеговини смокве и рогаче, а домаћину вина и ракије, и то од најбољег што има. Такви ортаци су један другоме давали и новац на зајам, и то на поверење, у четири ока. Нарочито кад би један од њих хтео да купи њиву, волове и сл.

Католици у Жупи одржавају обичај кућне или родовске славе. Занимљиво је да они одржавање тог веома старог обичаја сада објашњавају установом описаног пријатељства или ортаклука. Пошто су Жупљани одлазили на славе пријатељима или ортацима по Херцеговини, узели су и сами да славе, да би им Херцеговци могли да узвраћају те посете, па су узели да славе на дан кад им и црква у селу слави. Тако у Чибачи славе св. Луку, јер је у селу црква св. Луке, у Петрачи св. Недељу.

У наше време ти ортаклуци или пријатељства између Билећана и Конављана више немају значај као раније, али се ипак установа још одржава: уопште мање се троши пиће, а многи га купују за готов новац. Сада већ има тога да појединац из Конавала дотера пиће у Рудине па га он крчми или да појединац Рудињанин купи и дотера већу количину па га он у свом селу крчми за новац.

Најзад, и у околини Гацка, као што сам поменуо, било је домаћинстава која су имала пријатеље или ортаке у дубровачкој Жупи. Исто тако и многа домаћинства у Опутним Рудинама, Пиви и Голији, мање у Бањанима и Грахову (данас у границама НР Црне Горе) имају своје ортаке у Конавлима. Граховци имју тога мање, јер имају своје винограде, а Бањани се снабдевају пићем поглавито у трговинама у Никшићу.

III

Иако веома распрострањена и од значаја у животу становника сразмерно великог дела динарске области, описана установа економског пријатељства нема у народу подесан општи назив. То није ништа необично. Треба се подсетити само на чињеницу да у народу не постоје ни један општи и јасан назив ни за установу и појам кућне задруге, која је била једна од најзначајнијих одлика нашег народног живота све до најновијих времена.

Највише је распрострањен назив пријатељство односно пријатељи, који је познат и у употреби, сам или поред синонима на читавој територији на којој постоји установа, па је засада најбоље употребљавати та назив и у науци, и поред тога што није сасвим подесан. Наиме, пријатељи и пријатељство су називи који се употребљавају у народу у првом реду за означавање сродства између родитеља једног брачног пара и чланова кућа или породица из којих су чланови једног брачног пара. Ти називи се, затим, употребљавају и у односу на лица која нису у сродству али их везују дуготрајно познанство и интимно другарство. У случајевима када је дошло и до брачних веза између домаћинстава која одржавају узајамну размену, називи пријатељи и пријатељство добијају пуно оправдање, јер су онда чланови те две куће „пријатељи", сродници по женидби односно удадби.

Назив страног порекла ортаци односно ортаклук сусреће се само, колико ми је засада познато, у источној Херцеговини, у околини Билеће и Требиња. И тај назив је пренет на описану установу са других односа: ортацима и ортаклуком се зову уговорни односи у имовини или у раду за добит између два или више лица, нпр. ортаци у поседовању и коришћењу воденице, ортаци у трговини итд., а описана размена није ипак такав ортаклук.

Ни назив размјена, констатован као синоним у западној Босни, није подесан, јер и он има различито значење и у њему је акценат на размени добара.

Особито је карактеристичан назив кумови, којим се замењују остали у неким случајевима у источној Херцеговини: да би описано пријатељство било трајније и јаче, два домаћинства се окумљују и тиме тој вези дају и мистичну санкцију, а кумство је онда основа за још присније економске и друштвене везе између њих.

Значајнији су други аспекти пријатељства на основи размене добара и узајамних услуга. Као што сам већ на почетку истакао, установа је настала на основи разлика у производњи између суседних области: у Приморју се производе вино и ракија од грожђа, маслиново уље и јужно воће, артикли којих нема у суседним субмедитеранским и континенталним пределима, чијим су становницима, особито хришћанским, потребни и ти производи, као што су приморцима потребни сир, месо, жива стока, сено, кромпир, жито, дрво и др. Нарочито је велика потреба континенталаца за алкохолним пићем, које се троши у великим количинама о славама и свадбама. У позну јесен године 1960, пред период слава, имао сам прилике да у околини Требиња посматрам велике караване који су на коњима носили пиће из Конавала у крајеве црногорске Херцеговине.

Пошто муслимани троше мање алкохолних пића и пошто је њих у поменутим крајевима мало или их нема никако, њихово учешће у „пријатељству" не би очекивали. Међутим, има, као што сам истакао, да и муслимани из Ливна и околине имају своје „пријатеље" у Далмацији.

Крајеви о којима је реч су у економској сфери приморских градова, који већ од средњег века врше јак утицај на своје залеђе. Стога је веома значајно да се у тим крајевима где се робноновчани односи већ од старине развијају путем обичне трговине и учешћа становника тих крајева у каравanском транспорту, и имају знатан утицај, да баш у тим крајевима имамо тако знатну натуралну размену добара, у којој новац има сасвим споредну улогу и то само утолико што пијачне цене служе као мерило за обрачун за један део размене, док један део иде у виду дарова. Мање више свугде код нас, па и у економски најнапреднијим крајевима, као нпр. у Војводини, има ситне размене добара (продаје грнаца за жито, жита за воће и сл.), али та размена нема већи значај и нема никаквих обележја личног пријатељства и узајамности.

С економског гледишта значај ове размене је врло велик. Нажалост, ја засада нисам у могућности да тај значај представим и бројкама. Али, извесна представа о том значају може се стећи када се узме у обзир да у тој размени с обе стране учествују хиљаде домаћинстава. Ако свако домаћинство средњег имовног стања набави путем размене товар, тј. 70—80 литара, вина и ракије (а то је најмања количина која долази у обзир), у вредности од 8000 дин. (1961), јасно је да та размена обухвата хиљаде тона робе и вишемилионске вредности. Само по селима на територији Билећке општине било је 1953. год. 1538 домаћинстава: нека су последњих година само две трећине, тј. око 1000, учествовале у таквој размени, то значи да је обављен промет од око 8 милиона динара годишње. А на читавој територији на којој је распрострањена установа ортака или пријатеља биће око двадесет комуна чије се становништво на тај начин снабдева пићем и уљем. Што је такође од особитог значаја и што такође треба нарочито нагласити је чињеница да се тај велики промет робе обавља мимо тржишта и не улази ни у какву евиденцију, тако да статистички подаци о кретању робе из тих крајева не дају ни верну слику економских прилика у једном крају и економских веза између суседних крајева различите производње.

Разноврсни економски интереси су у основи економског пријатељства и они чине да таква пријатељства између два домаћинства у различитим крајевима могу да трају не деценијама него и столећима. А многобројна таква индивидуална пријатељства између становника суседних или блиских крајева су израз тесних економских и географских веза између тих крајева. Несумњиво да се тим живим саобраћајем (посете ради размене, разна гошћења и сл.) преносе и културне тековине и идеје да и у томе треба тражити узроке постојању и одржавању заједничких црта и особина код становника тако различитих крајева. Оно пак што је, са економско-социолошког, па и национално-политичког, становишта особито значајно је чињеница да то пријатељство, засновано на економским интересима па развијено до интимних друштвених веза и моралног помагања, не зна ни за конфесионално-националну поделу нити за административно-државне границе.

Становништво приморја је у великој већини католичко; у средњој Далмацији има и православних. У унутрашњости има хришћана од обе цркве и муслимана. Међутим, пријатељство на основи размене добара не одржавају само католици са католицима или православни са православнима него многи православни из западне Босне и Херцеговине одржавају таква пријатељства са католицима. Као што сам раније напоменуо, има и тога да и муслимани имају такве пријатеље међу далматинским католицима. Та пријатељства између разноверних и разнонационалних људи нису само пословног карактера: они одржавају присне друштвене везе, па склапају и вештачко сродство, које је у тим крајевима исто толико поштено као и крвно сродство.

Границе између Босне и Херцеговине на једној и данашње Далмације на другој страни устаљене су од прве половине 19. века. Та граница је током времена имала различит карактер: била је граница између разних држава, разних покрајина, разних срезова и од 1945. између разних југословенских република. Па ипак, та граница ни раније ни данас није сметња стварању и одржавању пријатељства на основи размене производа између домаћинстава с једне и с друге стране границе.

Ново државно и друштвено уређење ФНРЈ после револуције доводи до крупних промена у односима производње и потрошње добара и у тим карсним областима и резултат тих промена као и других промена (знатне нове миграције, интензиван моторни саобраћај уз ширење робно-новчаних односа, нестајање великих свечаних гозби и др.) доводе и до слабљења установе описаног пријатељства, јер оно у том облику а у новим приликама постаје сувишно.

НАПОМЕНЕ

1. Мил. С. Филиповић и Љубо Мићевић: Попово у Херцеговини. (Сарајево 1959) 127, 136 — 137.
2. Према неким али недовољно одређеним сазнањима те установе треба да има или је било и код становника континенталне и приморске стране Велебита.
3. Здравко Кнежевић: Економска размјена између Буковице и Котара. (рукопис, 1960) 20 — 21
4. О. Томо Марковић: Етнографска истраживања и грађа II (Загреб, 1940) 10.
5. Мил. С. Филиповић и Љ. Мићевић: на озн. мјесту.
6. Љубомир Михић: Љубушко поље (рукопис, 1960) 54.
7. Војин Мишељић: Љубомир (рукопис, 1952) 22.

SUMMARY

FREINDSHIP BASED ON EXCHANGE OF ECONOMIC GOODS AND SERVICES

MILENKO S. FILIPOVIČ

There exists, in a considerable part of the Dinaric area (in Yugoslavia), a peculiar form of friendship based on a regular exchange both of commodities and various economic services between households in the proper Mediterranean

and in the transitive or Submediterranean zone. According to the available data so far, the insitution is spread from the environment of the city of Zadar to the area in the East of the town of Trebinje. It is probably to be found also further to the NW from Zadar and to the SE from Trebinje. The geographic area of the institution has not the same width everywhere, but id does not go beyond the watershed of the Adriatic Sea.

The two mentioned zones are distinct by their agricultural production, and due to this diversity there exists an active exchange of products between these two zones, a considerable part of that exchange being bartered in a friendly way: individual households keep such ties for decades, even for centuries. The friend from the coastland supplies his friend from the interior with wine, olive oil, brandy, and fruist, and receives in turn from him cheese, smoked meat, hay, potatoes, wood, etc. Such seasonal visits are at the same time an opportunity for friendly entertainment; the friends visit one another also on big holidays or family feasts. The friends bring and exchange gifts on these visits too. The friends help one another by lending money, by giving assistance in men or animal labor, by taking the friend's cattle and sheep for grazing, etc. These friendship ties are often fastened through godfatherhood (and that is the reason that the institution is called, in Hercegovina *kumovi,* i. e. godfathers), even through marriages.

It is a significant fact that the regions having this kind of friendship are in the economic sphere of the coastal cities influencing the rural economic life in that way that money-barter became very common already in the Middle Ages. In spite of this fact the money has a quite subordinate role in the described friendly exchange and this only so far as the market prices serve as a basis for settling of accounts for bartered goods; gifts are mutually exchanged regardless their price or value.

The economic importance of this barter is considerable, since many thousands of households participate in it and large quantities of commodities and of considerable value come in circulation avoiding regular markets and passing unnoticed by any statistical evidence. Mention should be made that these friendship ties based on economic relations ignore all the distinction in creed or nationality as well as the political boundaries: they exist between Orthodox and Catholic or between Serbian and Croatian families. Such friendship ties existed even in times when the two zones were separated by state frontiers (Turkey on one side and Republics of Ragusa and Venice, later Austria, on the other); in more recent time republic and county boundaries divided friends from two zones.

The new social and state organization of the FPR of Yugoslavia after the Revolution resulted in considerable changes in the production and consumption of goods even in the karstic area. Due to these and other changes (as e. g. new migrationis, intensified motor traffic, vanishing of old ceremonial festivities requiring large quantities of alchoolic beverages, etc.) the described institution of friendship is now decreasing and loosing its vitality and significance, since it became superflouous.

„БОШЊАЦИ“ У МАКЕДОНИЈИ

(Прилог проучавању послератних миграција становништва у ФНРЈ)

ЈОВАН Ф. ТРИФУНОСКИ

Путујући по НР Македонији ради антропогеографских проучавања (1955—1961 г.), наишао сам на знатан број насеља у којима су се после другог светског рата населили муслимани из бившег Ново-пазарског санџака, затим из Босне и Херцеговине — свега око 1.100 домаћинстава[1]). Ове досељенике остали становници Македоније зову именом »Бошњаци«. Поменути досељеници чине карактеристичне оазе, са динарским одликама, у новој географској средини и у конгломерату различитог становништва. Зато, њих сам посебно проучио.

I

Санџачко-босанско-херцеговачки муслимани основали су у Македонији три веће оазе: једна је у Скопљу и његовој околини (Скопска котлина), друга је у околини Титовог Велеса, трећа је у околини Прилепа. У околини Скопља „Бошњаци“ су сконцентрисани у једанаест сеоских насеља. У околини Титовог Велеса сконцентрисани су у пет сеоских насеља. У околини Прилепа сконцентрисани су у девет сеоских насеља. Свега их има у двадесет и пет сеоских насеља и у једном граду — Скопљу (види сл. 1).

Поменутих »Бошњака« у Скопљу и његовој околини има око 412 домаћинстава. По селима су овако распоређени: Доње Коњаре (42 дом.), Орланце (34 дом.), Батинце (33 дом.), Средње Коњаре (30 дом.), Ћојлија (18 дом.), Љубош (15 дом.), Круша (11 дом.), Страхојадица (11 дом.), Кондево (8 дом.), Чифлик (8 дом.) и Катлаиово (2 дом.). У самом Скопљу има око 200 »бошњачких« домаћинстава.

У околини Титовог Велеса поменутих насељеника има око 442 домаћинства. Налазе се у селима: Горњем Оризару (170 дом.), Милину (90 дом), Вини ану (71 дом.), Црквину (61 дом.) и Водоврату (50 дом). Горње Оризаре после Скопља је највеће имиграционо насеље.

У околини Прилепа ових становника има око 251 домаћинство. Налазе се у селима: Десову (70 дом), Лажану (40 дом.), Горњем Житошу (30 дом.), Борину (30 дом.), Дебрешту (30 дом.), Канатларцу 21 дом.), Јакренову (15 дом.), Саждеву (10 дом.) и Пештањеву (5 дом.).

Села у којима има „Бошњака“ највише — дванаест, леже на косама састављеним од језерских седимената. Ту спадају: Круша, Чифлик, Љу-

бош, Страхојадица, Орланце, Виничане, Водоврат, Горње Оризаре, Црквино, Борино, Јакреново и Саждево. Осам села леже на додиру поља и котлинског обода. Таква села су: Катлаиово, Ћојлија, Кондево, Милино, Горње Житоше, Дебреште, Десово и Канатларце. Три села леже у долинама. То су: Батинце, Доње Коњаре и Средње Коњаре. И најзад два села по положају су изразито пољска насеља. Таква су: Лажане и Пештаљево.

Најнижа села са „бошњачким" становништвом спуштају се до висине од око 224 метара (Ћојлија и Катлаиово), док је највише село Круша на висини од око 660 метара. Најјужнија села ове врсте су: Канатларци у Битољско-прилепској котлини, затим Виничани и Водоврат у околини Титовог Велеса (у Тиквешу).

Насељеници, о којима је овде реч, у Македонију су дошли већим делом из бившег Ново-пазарског санџака, а мањим делом из НР Босне и Херцеговине. Насељеници из Санџака потичу из околине Иванграда (раније Берана), Бијелог Поља и Плевља у НР Црној Гори; затим из околине Новог Пазара, Сјенице и Прибоја у НР Србији. Досељеници из НР Босне и Херцеговине потичу из околине Вишеграда, Горажда, Фоче и Билеће (види сл. 2). Али санџачки досељеници нису сви стари становници поменутих предела: код једног њиховог дела порекло је од мухаџира из Босне и Херцеговине који су прешли у Санџак у два маха: после окупације 1878 и анексије 1908 године (2). Одмах после анексије Босне и Херцеговине највише је муслимана-мухаџира било насељено у околини Плевља, а мање источно од ње (3).

Из околине Иванграда муслимани су већином насељени у селима: Виничану, Доњем Коњару, Средњем Коњару, Чифлику, Црквину. Из околине Бијелог Поља муслимани су већином насељени у селима Орланцу, Црквину и Десову. Из околине Плевља муслимани су насељени у селима: Милину, Водоврату и Виничану.

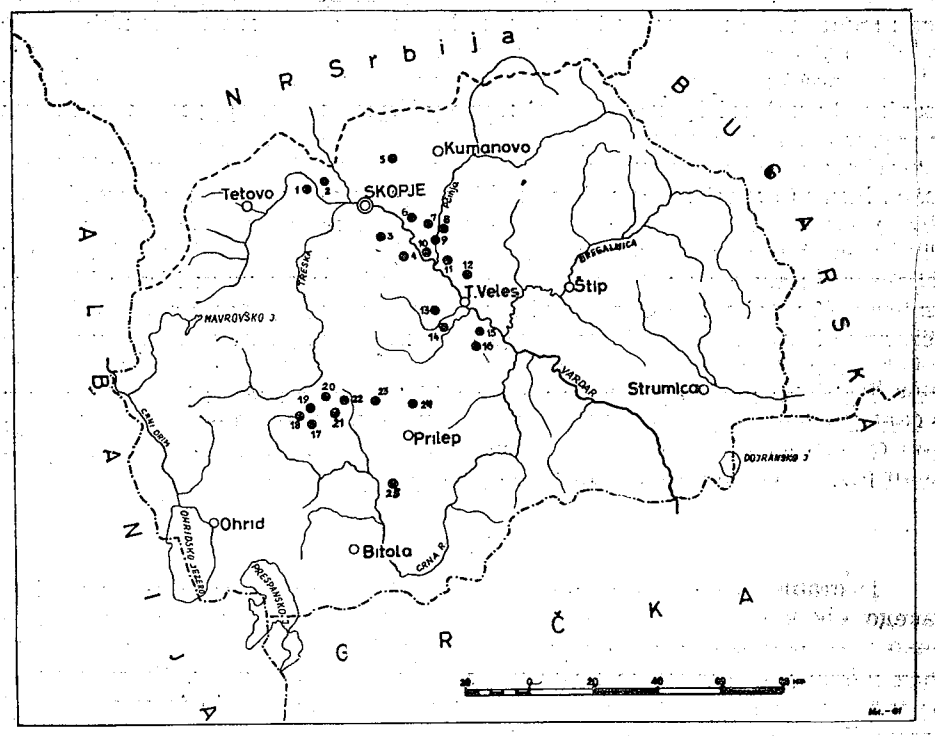
Из околине Новог Пазара муслимани су насељени у селима: Љубошу, Круши, Страхојадици, Средњем Коњару, Чифлику, Ћојлији, Горњем Оризару, Лажану, Десову, Горњем Житову. Из околине Сјенице муслимани су насељени у селима: Борину, Горњем Оризару, Водоврату. Из околине Пријепоља муслимани су насељени у селима: Борину, Ћојлији, Средњем Коњару, Доњем Коњару.

Више је досељеника из оног дела Санџака који припада НР Црној Гори, а мањи је број досељеника из оног дела Санџака који припада НР Србији. У појединим селима, као што су Десово, Канатларци, Дебреште, Лажане, досељеници су доста мешовитог порекла.

Међу муслиманима у Скопљу знатан је број не само санџачких, већ и босанско-херцеговачких досељеника. Босанско-херцеговачких муслимана има још у селима: Горњем Оризару (из околине Вишеграда), Милину (из околине Фоче), Виничану (из Горажде) и још неким другим.

Муслимани из околине Иванграда доселили су се из тамошњих села: Буковице, Врбице, Вршева, Врха, Годивја, Годуше, Доброг Поља, Јоховице, Калача, Калеице, Крушице, Лагатора, Радманца. Паучине, Сеочице, Средњег Влаја, Трпезе, Туцања, Ћосовице, Црхаља. Муслимани из околине Бијелог Поља доселили су се из тамошњих села: Бродарева, Годивја, Корита, Кукуља, Зминица, Жупање, Негобратине, Папе, Рсова, Сипање. Муслимани

из околине Плевља доселили су се из тамошњих села: Бољанића, Брвенице, Буковице, Дуртовића, Жупе, Комарана, Мељака.

Сл. 1. — Географски распоред досељеног „бошњачког" становништва у НР Македонији

Села у околини Скопља: 1. Љубин, 2. Кондево, 3. Батинце, 4. Страхојадица, 5. Орланце, 6. Ћојлија, 7. Ћифлик, 8. Средње Коњаре, 9. Доње Коњаре, 10. Катлановo и 11. Круша.

Села у околини Титовог Велеса: 12. Милино, 13. Горње Оризаре, 14. Црквино, 15. Виничане и 16. Водоврат.

Села у околини Прилепа: 17. Горње Житоше, 18, Борино, 19 Саждево, 20. Јакреново, 21. Лажане, 22. Дебреште, 23. Пештаљево, 24. Десово и 25. Каналтарци.

Муслимани из околине Новог Пазара доселили су се из тамошњих села: Бороштице, Браћака, Веле Поља, Вучје Локве, Годова, Доброг Дола, Дунишића, Загуљаче, Ервенице, Мојстира, Набоја, Нове Пољане, Паралова, Плужана, Пеленбабе, Пожеге, Покрвеника, Рамошева, Себичева, Трнаве, Тузиња, Тутина, Хрватске, Шкријења. Муслимани из околине Сјенице доселили су се из тамоњих села: Аливеровића, Бобута, Бољара, Брезе, Долича, Дуге Пољане, Дујке, Жабјана, Каменице, Карауле, Кладнице, Козника, Корита, Набоја, Рашковића, Сувог Дола, Тријебина, Храсна, Шара, Читлука, Уга, Фијуље, Црчева. Муслимани из околине Прибоја доселили су се из тамошњих села: Врела, Забрђа, Забрнице, Застања, Застрога,

Љубовића, Мецаљева, Милијаша, Потока, Читлука, Црновића.

Муслимани из Босне и Херцеговине потичу из села: Слатине у околини Фоче, из села Стрмице у околини Вишеграда итд (3а).

Родови „бошњачког" становништва у Македонији су различите јачине: највише се крећу од 1 до 3 домаћинства, а има и таквих који броје по 7,8 до 11 домаћинства. Поменућу само неке разгранатије радове. Бољанићи (11 дом.) живе у Виничану; тамо су дошли из околине Плевља. Јусуфовићи (8 дом.), и Маслаци (8дом.) живе у Горњем Оризару; први су дошли из села Плужана у околини Тутина, други су дошли из Сјенице. Дупљани (8 дом.) живе у Орланцу; тамо су дошли из села Папе у околини Бијелог Поља. Кочи (6 дом.) живе у Доњем Коњару; тамо су дошли из села Ћосавице у околини Иванграда. Борочићи (6 дом.) живе у Црквину; тамо су дошли из села Сипња у околини Бијелог Поља. Козићи (5 дом.) живе у Канатларцу; тамо су дошли из села Дунишића у околини Новог Пазара. Бишевци (4 дом.) живе Средњем Коњару; тамо су дошли из села Себичева у околини Новог Пазара. Дупљаци (4 дом.) живе у Црквину; тамо су дошли из села Храсна у околини Сјенице. Ајдаровићи (4 дом.) и Ћосовићи (3 дом.) живе Ћојлији; први су дошли из села Потока у околини Прибоја, други из села Браћака у околини Новог Пазара. Хасићи (3 дом.) живе у Чифлуку; тамо су дошли из села Набоја у околини Сјенице итд. Босанско-херцеговачки родови обично имају по једно или два домаћинства.

II

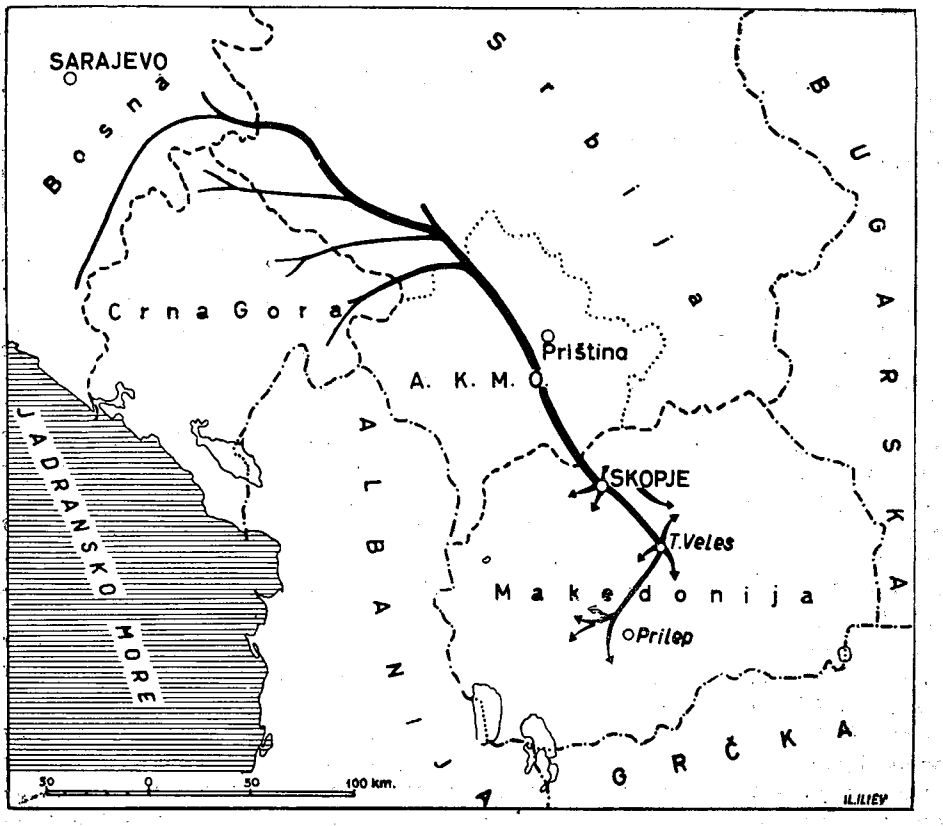
Поставља се питање: зашто су се „Бошњаци" насељавали по НР Македонији и чиме се то може објаснити? Санџачко и босанско-херцеговачко становништво у планинским крајевима се толико намножава да се један његов део с времена на време мора некуда отселити. Са исељењем Турака и муслимана турског осећања из Македоније, које је почело 1953 године (4), створени су услови за њихову сеобу и према поменутој нашој Републици. Турски исељеници из Македоније продавали су јевтино своја имања, кад-када у бесцење (5). Из неких мањих санџачких села преселило се у Македонију скоро целокупно муслиманско становништво. Према томе поменута миграција у првом реду представља спуштање брђана из сиромашних планина Санџака, Босне и Херцеговине у питомије котлине Македоније, чија су поједина села остала празна услед исељавања Турака (6).

Али неки „Бошњаци" нису прелазили у Македонију само због поменутог узрока: један део оних исељеника у Македонију се не насељава са намером да се ту стално задржи, него да као „Турци" стекну право на даљу сеобу у Турску где имају рођака отсељених од 1922 до 1928 године (7). Има случајева да су поједина пресељавања изазвали и други мотиви. Нека домаћинства из делова Санџака у НР Црној Гори напуштала су завичај због крвне заваде. Таквих завада било је поглавито у другом светском рату када су у Санџаку и Босни пламтеле пушке, падале главе, уништаване куће и стока. Све је то тамо ометало процес устаљивања становништва (8).

Како је речено, насељавање „Бошњака" по Македонији почело је 1953 године. Највећи број домаћинстава населио се 1954, 1955, 1956 и 1957 године (9). Тада се просечно годишње досељавало по око 200 домаћинстава.

То досељавање траје и данас: сада обично рођаци „повлаче" рођаке. Из Босне, Херцеговине и Санџака идући преко Косова насељеници су најпре долазили у Скопље. Одатле су одлазили у села где су куповали куће и земљу.

Насељавање „Бошњака" редовно је извођено по старим насељима, која су напуштали Турци. У погледу избора насеља опажа се да су одлучну улогу играле природне прилике места и здрава вода за пиће. Стога нека насеља на сасвим сувом земљишту, каквих има у средишном и источном делу НР Македоније (10), су избегавана. Ради лакшег саобраћаја бирана су и насеља којима је згодан прилаз са главног пута или железничке пруге. У овом погледу неповољно је једино село Круша на југоисточном ободу Скопске котлине.

Сл. 2. — Правци најновијег „бошњачког" миграционог кретања у Македонију.

Насељавали су се већим делом млађи људи. Ређе су долазили старији, родитељи са ожењеним синовима. Млађим људима је било лакше

напустити стари крај, поднети тешкоће и пре се прилагодити новим условима.

III

Привикавање у новој средини са измењеним условима живота је доста важно питање. Животни услови у бившем Ново-пазарском санџаку и НР Босни и Херцеговини су различити од услова у Македонији. Досељеници су живели на планинама и брдима често високим око 1.000 и више метара надморске висине, док су у Македонији, како смо видели, распоређени по ниским котлинама. У матичним крајевима досељеници су пили изворску воду, у Македонији претежно пију бунарску. И климатски услови се разликују од оних у старом крају: док је лето у старом крају релативно кратко, дотле је оно у Македонији знатно дуже и суво, итд.

Услед свега тога одмах по досељењу било је извесног побољевања појединих „Бошњака" (у Канатларцу, Горњем Оризару, Доњем Коњару, итд). Срећом то дуго није трајало: људи су се брзо навикли у новој средини изузев у овчепољском селу Милину и у тиквешком селу Виничану (Титовелешки срез). Иначе становници у околини Скопља и Прилепа брзо су савладали све оно што им је потребно у новој средини. Село Горње Житоше у околини Прилепа, по казивању свих, данас је најугледније насељеничко село. Добро су се снашли и сви „Бошњаци" у Скопљу. Њихов опстанак није толико зависио од географске средине колико од добрих привредних и културних прилика.

Према томе може се узети: да се већи део досељеника лако свикнуо природи земљишта и околини села у којима су се населили. Али код једног мањег броја „Бошњака" почела је извесна одисеја: увидевши да могу да нађу друга села са бољом земљом они су прелазили у њих. Тако је око 20 „бошњачких" домаћинстава из села Доњег Коњара у долини Пчиње 1958 године прешло у село Батинце близу Скопља и у село Борино у околини Прилепа. Два домаћинства из Средњег Коњара 1956 године прешла су у Катланово. Нека домаћинства из Милина прешла су у Ђојлију. Нека домаћинства из села Црквина код Титовог Велеса и из других села сада желе да се преселе у Скопље. Тамо их највише привлачи тежња за школовањем деце.

Насељеници повремено одржавају везу са својим старим крајевима. Обично домаћини породица одлазе у Санџак, Босну и Херцеговину одакле су досељени. А и њима у Македонију долазе у посету рођаци. Насељеници дуго времена неће заборавити стари крај. Зато ће одржавање родбинских веза и надаље трајати.

Досељени „Бошњаци" у селима у којима сада живе најчешће су измешани са другим становницима: Шиптарима и Македонцима. И поред тога они су до данас у потпуности очували све своје одлике. То је свакако због тога што за кратко време колико живе у Македонији нису били дуго изложени утицајима нове етничке средине. Затим досељеници су се насељавали редовно у групама, живе заједно, и тако су били под мањим утицајем околног становништва. Жене се девојкама из истог или из других „бошњачких" села. Понекад се жене и девојкама из старог краја. Поме-

нуте везе, које се одржавају са матичним крајевима, такође доприносе да ће се досељеници у Македонији као „Бошњаци" одржати дуже.

Доносећи своје особине и свој менталитет „Бошњаци" нису свуда били у вољи затеченим становницима. Будући уз то енергични они су већином доста брзо успевали у својим домаћинствима. У погледу уређења кућа и „сналажљивости" они се знатно разликују од осталих. Затим негде досељеници „стешњавају" затечене становнике. Неки нису увек били ни беспрекорног владања. Због свега тога појавио се известан антагонизам између Шиптара и „Бошњака" и између Македонаца и „Бошњака". У појединим селима он избија у виду размирица и свађа. О овоме сам слушао у селима Ћојлији и Орланцу у околини Скопља, и у селу Виничану у околини Титовог Велеса. У Виничану власти су морале да регулишу ове несугласице.

„Бошњаци", већином досељени из наших најбољих племена, су здрави, крепки и плодни. Међу собом се поштују и скоро свуда иступају сложно. Родбинске везе и „својатања" поштују се у великој мери. Пијачних дана у Скопљу највише се скупљају у такозваном Бојали Хану код Бит Пазара. Очували су и велику међусобну солидарност. Спремни су да се жртвују за човека своје групе. Породична задруга, међутим, као економска јединица патријахалног режима, брже ишчезава откако су прешли у Македонију. Ожењени синови где год сам видео данас се лако деле од родитеља.

IV

Економски живот насељеника у Македонији знатно се разликује од живота у Санџаку и Босни. Те разлике су последица природно-географских чиниоца. И живот под друкчијим друштвеним условима допринео је са своје стране такође развијеним разликама. Уколико су код досељеника и заступани исти облици привређивања, није исти начин рада као у њиховим матичним крајевима.

Приликом насељавања досељеници су од Турака куповали не само кућу већ и сву земљу. Доста је домаћинстава која су купила од 2 до 4 хектара, а има и таквих која су куповала по 10 хектара радне земље. Због тога земљорадња главно занимање. Али посебан проблем представљају врсте култура у Македонији и начин обрађивања. Земљиште је подесно за успевање жита, дувана, винове лозе, кукуруза, негде памука (Милино, Водоврат, Виничане) и пиринча (Горње Оризане, Батинце) (11). Тако су досељеници у новим насељима били упућени не само да се претежно преоријентишу на ратарско занимање, већ да се упознају и са неким биљним културама које не постоје у њиховом завичају. Стога прве две-три године било је „невичности" досељеника неким пољопривредним пословима.

Ипак у земљорадњи нису постигнути исти резултати у свима насељеничким селима. Највише успеха несумњиво имају досељеници у околини Прилепа. Њихова је земља добра. За прилепска села Горње Житоше, Борино, Десово, Дебреште и друга њима околна насеља каже да су то „напредна бошњачка села". Тако је и село Црквино у околини Титовог Велеса (12). Поменуто Горње Житоше је свакако економски најразвијеније имиграционо „бошњачко" насеље.

Мање успеха у земљорадњи постигла су села у околини Титовог Велеса и Скопља. То је случај са селима Виничанем и Милином у околини Титовог Велеса; и са селима Доњим и Средњим Коњарима и Ђојлијом у околини Скопља.

Као што су се измењали оруђа, навике и начин рада у земљорадњи, тако је било и у сточарству. Сада сточарство по сеоским насељима долази на друго место. Сточарством се нису могли много бавити као у старом крају, јер стоку у већем броју нису имали где држати нити је чиме хранити. Нарочито су опали овчарство и коњарство, док се говедарство донекле прилагођава новим приликама не само по броју него и по квалитету.

Села Ђојлија, Љубин, Кондево у околини Скопља, као и село Горње Оризаре код Титовог Велеса су углавном приградска насеља. Зато се њихово становништво последње две-три године све више запошљава у оближњим градовима. Управо за њихова домаћинства карактеристична је комбинована економска делатност. Наиме, један или два члана запошљава се у Скопљу и Титовом Велесу (махом као грађевински и фабрички радници, док се остали баве привредном делатношћу у селу. У тим селима гледао сам како жене и девојке носе важан терет обраде земље.

Бројни „Бошњаци" насељени у Скопљу имају различита занимања: раде са колима, грађевински су и фабрички радници (у фабрици за израду стакла), неки су занатлије, службеници, итд. Раде и по неке њихове млађе жене. Код ових насељеника доста је изразита тежња за школовањем.

Са овим кратким излагањем и примедбама приказали смо најновије насељавање динараца — „Бошњака" у НР Македонији и процес адаптације у новој средини. Свакако тиме није исцрпљена сва проблематика у њиховом животу.

НАПОМЕНЕ

1. На овом месту најсрдачније се захваљујем свима онима који су ме помогли приликом проучавања на терену. — До укупног броја „бошњачког" становништва дошао сам на основу распитивања на терену. Али се тај број стално мења: у неким селима пристижу нови насељеници, док из појединих села „Бошњаци" прелазе у друга насеља, по неко домаћинство отпутује у Турску итд.

2. М. Косанчић: Ново-пазарски санџак и његов етнички проблем. Београд 1912, стр. 63—66.

3. Исто, стр. 64.

3а. Називи села записивани су онако како су ми их изговарали појединци „Бошњаци". По њиховом казивању одређивао сам и области — крајеве у којима та села леже.

4. Ј. Ф. Трифуноски: Пресељавање санџачких муслимана у Македонију. Гласник Српског географског друштва, св. XXXVI, бр. 1, Београд 1956, стр. 61.

5. У селу Канатларцу у околини Прилепа једна турска кућа са око 3 ха земље купљена је са 150.000 динара (1955 г.). У селу Круши у околини Скопља једна турска кућа са 2 хектара земље купљена је за 50.000 динара.

— На имања исељених бројних Турака, осим „Бошњака", насељавали су се и други становници: Македонци из планинских области НР Македоније, косовско-метохијски Шиптари и још неки други.

6. Године 1957. у Санџаку је била сушна и слаба година. Тада су у неким селима у околини Бијелог Поља поједини представници власти савјетовали сељацима да се отсељавају у друге југословенске области. То је окуражило на исељавање у Македонију неке сељаке (казивање забележено код »Бошњака" насељених сељака у Орлеанцу у околини Скопља).

7. Упореди М. Лутовац: Миграције и колонизације у Југославији у прошлости и садашњости. Гласник Етнографског института САН, књ. VII. Београд 1958, стр. 19.

8. О крвној завади причали су ми досељеници из околине Ивангрaда сада насељени у Виничану, затим досељеници из Тутина насељени у Чифлуку и други.

9. Од 1954. до 1957. године било је највеће послератно исељавање Турака из НР Македоније.

10. У околини Штипа и Радовишта у источном делу НР Македоније „Бошњаци" се нису насељавали иако је одатле било веће исељавање Турака.

11. Ј. Ф. Трифуноски: пом. рад, стр. 61

12. У селу Црквину у околини Титовог Велеса досељеник Хако Адровић 1960. године имао је 10 хектара земље, 30 оваца, 15 говеда, 2 коња и 1 магаре. У селу Брбици у околини Ивангрaда, одакле се доселио, он је био најсиромашнији сељак. Има и других сличних примера.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE »BOSNIAKEN« IN MAZEDONIEN

JOVAN F. TRIFUNOSKI

Nach dem zweiten Weltkreig gruündeten die aus dem Sandžak, Bosnien und der Herzegowina kommenden Moslims im jugoslawischen Teil Mazedoniens drei grössere Oazen: die erste befindet sich in der Umgebung Skopjes, die zweite in der Gegend von Titov Veles und die dritte in der Umgebung Prileps. Insgesammt leben diese Einwanderer in fünfundzwanzig Dorfansiedlungen und nur in einer Stadt-Skopje. In Skopje und seiner Umgebung gibt es ungefähr 412 der genannten »Bosniaken«, in der Gegend von Titov Veles etwa 442 und in der Umgebung Prileps etwa 251 solcher Familien.

Die an der Studie behandelten Ansiedler kamen nach Mazedonien grössterenteils aus dem einstigen Novo-pazarischen Sandžak und nur minderenteils aus der Volksrepublik Bosnien und Herzegowina. Die Einwanderer aus dem Sandžak stammen aus der Umgebung Ivangrads, Bijelo Poljes und Plevljes in Sjenica, Prijepolje und Priboj in der Voksrepublik Serbien Die Einvanderer aus der Volksrepublik Bosnien und der Herzegowina sind aus den Umgebungen von Višegrad, Goražde, Foča und Bileća gebürtig.

1953. begann sich in Mazedonien die Ansiedlung der »Bosniaken« zu vollziehen. Die Einwanderung, die in den Jahren 1954, 1955, 1956, und 1957. die grösste Zahl solcher Familien mit sich brachte, dauert noch heute an: gegenwärtig werden Verwandte von anderen Verwandten »mitgeschleppt«. Die »Bosniaken« besiedeln hauptsächlichst die alten, von den Türken verlassenen

Ansiedlungen, während die neuen Einwanderer grösstenteils aus jüngeren Leuten bestehen. Ältere, wie Eltern mit verheirateten Söhnen, gibt es seltener.

Die zugewanderten »Bosniaken« haben sich in den Dörfen in denen sie heute leben mit der übrigen Einwohnerschaft häufigst vermengt: mit den Schipetaren und den Mazedoniern. Trotzdem haben sie ihre Charaktereigenschaften bis auf den heutigen Tag gänzlich bewahrt und auch den Kontakt mit den Mutterländern nicht aufgegeben. Letzteres trägt dazu bei, dass solche Ansiedler in Mazedonien länger als »Bosniaken« erhalten bleiben.

Im Laufe dieser Abhandlung wird noch der Assimilationsprozess der Einwanderer in dem neuen Ambient und ihr ökonomisches Leben dargestellt.

PŠENICA U SVJETSKOJ PRIVREDI

RADOVAN PAVIĆ

MJESTO PŠENICE U SVJETSKOJ PRIVREDI[1])

Svrha je ovog napisa da dade sintetski prikaz pšenice u svjetskoj privredi tj. prirodne osnove, razvoj svjetskog tržišta i, glavna proizvodna područja pšenice u svijetu. Složenost i opseg ove materije, u odnosu na raspoloživi prostor, uvjetuju općenitost prikaza, koji može poslužiti kao opća baza za lakše razumijevanje ostalih detaljnijih analitičkih prikaza sa tog područja.

Ako promatramo svjetsku poljoprivredu u cjelini ta se djelatnost ističe sa nekoliko specifičnosti: zapošljava ponegdje i do 90% stanovništva (monsunske zemlje), služi kao izvor hrane ili kao sirovinska baza industrije, utječe na svjetsko tržište, utječe nadalje na svjetski, pogotovo pomorski transport. Jedna od najvažnijih geografskih osobina poljoprivrede u svijetu je činjenica da je širenje obradivog tla kroz historiju ostavilo do sada na prirodni izgled pejzaža najveće tragove. Ta se osobina odnosi najviše na uništenje šumskog pokrova i općenito na pretvaranje prirodnog u kulturni pejzaž.

Važna je nadalje relativna stabilnost u rasporedu glavnih proizvodnih područja. Kod proizvodnje osnovne hrane nema takvih fluktuacija kao kod kaučuka, kave, kakaoa ili kod eksploatacije rudnog blaga, gdje se mogu navesti primjeri bitnih promjena u lokaciji. Važna je isto tako njezina relativna stabilnost u pogledu količina proizvodnje. Ovdje nisu mogući primjeri kao u industrijama, gdje jedan nov tehnološki proces, nova sirovina ili nov proizvod mogu jako smanjiti ili posve potisnuti staru proizvodnju.

Jedna od negativnih osobina poljoprivredne proizvodnje je njena ovisnost o prirodnim, naročito pedološkim i klimatskim faktorima.

Među različitim proizvodima osnovne hrane najznačajniji su pšenica i riža. Uzimajući u obzir četiri najvažnije ekonomsko-geografske osobine važne za jedan proizvod tj. količinu svjetske proizvodnje, ukupnu zasijanu površinu, svjetsku trgovinu (izvoz) i prostorni raspored potrošnje uočavamo slijedeće:

Vidljivo je da pšenica dolazi na prvo mjesto. Međutim, uzimajući u obzir dvije ostale osobine tj. svjetski izvoz, zasijane površine, kao i broj ljudi koji troše taj proizvod, vidi se da pšenica i riža imaju u svijetu podjednako značenje. Riža je hrana koja se konzumira na velikim kontinuiranim prostorima jugoistočne Azije, sa gustim stanovništvom i jednoličnom ishranom. Za raz-

[1]) Sudjelovanje Jugoslavije na svjetskom tržištu pšenice nije ovdje obrađivano, budući da je to predmet posebne rasprave (V. Bahat: »Ekonomski problemi i razlozi uvoza-izvoza pšenice«. — Ekonomski pregled 6 — 1957.)

liku od toga upotreba je pšenice jače dislocirana, stanovništvo na njenim prostorima rijeđe i njegova ishrana raznolikija.

U prostornom se rasporedu uzgoj pšenice odlikuje u odnosu na rižu i kukuruz, velikom dislociranošću, dok glavninu svjetske proizvodnje kukuruza daje sjeverno-američki »Corn Belt«, a riže monsunska Azija. Za razliku od toga pšenica se u ekonomskim količinama uzgaja na svim kontinentima (osim Antarktika), dok je njezino učešće u svjetskoj trgovini za oko 5 puta veće nego kod riže, odnosno, za oko 3 5,puta veće nego kod kukuruza. Rašireno st pšenice i njezina današnja upotreba rezultiraju iz činjenice da se ona kao hrana odlikuje obiljem i uravnoteženošću ugljikohidrata i bjelančevina, kao i velikom kaloričnom vrijednošću.

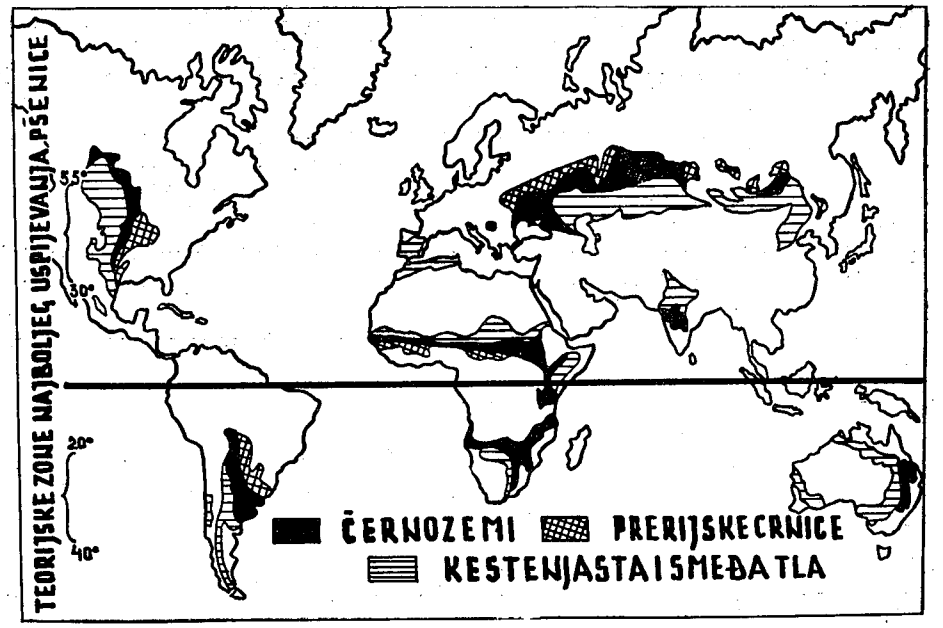
PRIRODNI UVJETI UZGAJANJA PŠENICE

Izvorno, pšenica je biljka koja potječe iz stepe (Etiopija, Avganistan, Iran, Turska). Velika prilagodljivost raširila ju je u različite dijelove Svijeta. To potvrđuju primjeri iz Sjeverne Amerike i Evroazije, gdje su sjeverno-američke »Great Plains« komercijalno najvažniji, a ruske stepe od Karpata do Bajkala prostorno najveći pšenični pojasevi Svijeta.

Za uspješan rast pšenica zahtijeva svježe i relativno vlažno, a za zrenje suho vrijeme. Prilagodljivost temperaturnim prilikama je velika, što je i razumljivo zbog kontinentalnosti stepskih prilika. Uzgajanje pšenice u zimi hladnoj Mandžuriji i Sibiru, ili u toplom Egiptu, tumači se njezinom sposobnošću da izdrži temperaturu i od 14° C do 43° C. Međutim, za ocjenu prilagodljivosti zimskim temperaturama naročito su značajni podaci o temperaturnim prilikama u vezi sa sniježnim pokrovom budući su poznate velike razlike temperature zraka i tla pod snijegom.[1]) Pšenica je jedna od najvažnijih »dry farming« kultura[3]) zbog čega su važni podaci o količinama padalina. Količina od oko 500 mm granična je vrijednost semiaridnih i subhumidnih krajeva, a ujedno je i granična vrijednost za uspješno uzgajanje pšenice.

Tu je osobinu moguće dobro ilustrirati na primjeru sjevero-američke »mrtve linije« (»Dead line«). Duž približno 100° zapadne dužine prolazi u Velikim ravnicama izohijeta od oko 500 mm. Vegetacijski i pedološki ona približno dijeli zonu pedalfer tala i prerije (»tall grass«) na istoku, od pedokal tala i stepe (»short grass«) na zapadu. Izohijeta od 500 mm nije stalna i pomiče se od istoka prema zapadu u pojasu koji je mjestimično širok kao država Nebraska. Uzgajanje pšenice tj. dobivanje ili nedobivanje žetve i visina prinosa u ovakvim graničnim klimatskim prilikama, direktno ovise o količinama padalina i primjeni ugara.

Budući je pšenica stepska biljka izvorno tlo njenog rasta su černozemi i kestenjesta tla. Ruski naziv černozem označava zonalnu crnicu sa obiljem humusa, rahle strukture, nastalu na osnovi pleistocenog lesa u uslovima semiaridne klime. To je jedno od najplodnijih tala na Svijetu. Jedini mu je nedostatak relativno mali sadržaj fosfora, budući je i les kao matični supstrat siromašan tom sastojinom. Vrstu tla sličnu černozemu nalazimo u Sjevernoj Americi (»prerijske crnice«), ali u nešto vlažnijim klimatskim prilikama. Najvećim prostorima černozema na svijetu raspolaže SSSR, gdje oni zauzimaju oko 1,9 mil. km^2 tj. oko 8,6% državnog teritorija i 48,4% rasprostiranja svih černozema na Svijetu uopće. Za sve plodne vrste stepskih

tala zajednička je osobina da su pokrivena relativno oskudnom travnom vegetacijom i galerijskim šumama. Kontinentalnost klime uvjetuje pojavu jakih vjetrova, koji ispuhuju površinsko tlo (»dust bowl« u Sjevernoj Americi 1930-tih godina), a kontinentalni režim padalina izražen jakim pljuskovima uzrokuje stvaranje vododerina (»ovragi« u Ukrajinskoj stepi).

Tako na pr. u središnjim dijelovima pojasa ozime pšenice u SAD, (Kansas), od 223 različitih vrsta i podvrsta tla 46 ih je podvrgnuto eroziji, od čega je na 32 vrste tla erozija jako uznapredovala. Ta je činjenica zanimljiva i zbog toga što su nagibi padina ovdje mali — svega oko 11°.

Iako se pšenica danas uzgaja u vrlo različitim uvjetima, glavninu proizvodnje, koja ulazi u svjetsku trgovinu, daju zemlje koje pšenicu uzgajaju uglavnom u stepskoj sredini (SAD, Kanada, Australija i Argentina). Tačne granice uzgajanja pšenice dosta je teško odrediti. Prostiranje na sjever i jug određeno je prvenstveno klimatskim uslovima. Faktor ograničavanja uspijevanja pšenice prema sjeveru je temperatura. Za uspješan rad i zrenje potreban je vegetacioni period od bar 100 dana. Nepovoljne klimatske prilike mogu znatno biti kompenzirane dužom insolacijom, koja se počinje jače osjećati sjevernije od 50° sjeverne širine. Faktor ograničavanja prema jugu je suviše stalna i velika vlažnost zraka. Takve klimatske prilike više odgovaraju riži. Uzimajući u obzir navedene osobine glavnina proizvodnje pšenice dobiva se na sjevernoj hemisferi između 30 i 50° sjeverne širine, a na južnoj između 20 i 40° južne širine.

RAZVOJ SVJETSKOG TRŽIŠTA PŠENICE

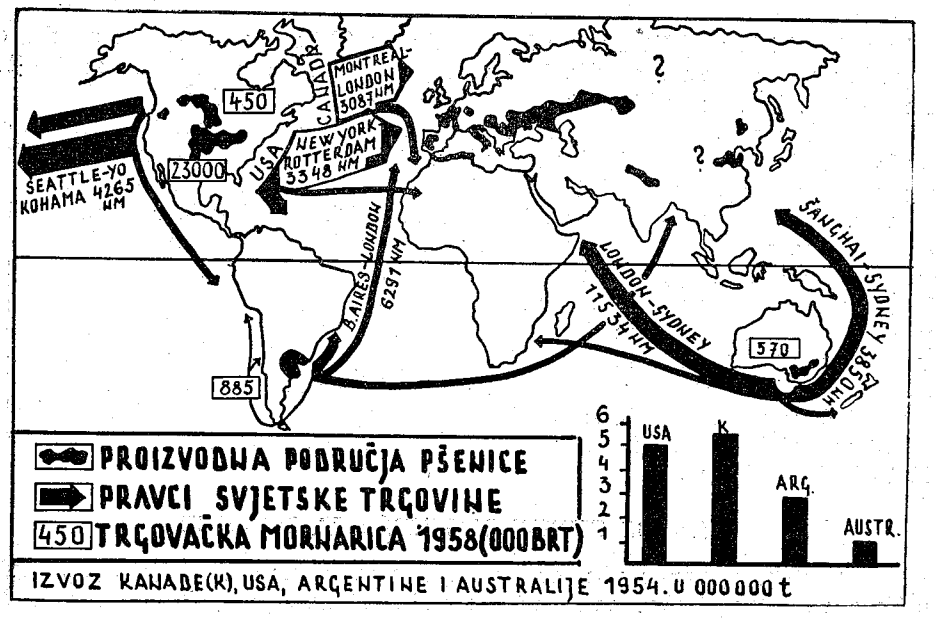
Svjetska trgovina pšenicom počela je još u antičko doba. Izum kruha u Egiptu i uvoz pšenice na Apeninski poluotok iz Egipta, Panonije, sjeverne

Afrike i Španije, najvažnija su poglavlja u starijoj historiji pšenice. U srednjem vijeku javljala se u Evropi glad, kao posvudašnja i masovna pojava,[1]) koju je ublažilo tek prenošenje kukuruza i krumpira iz Novog svijeta, iza velikih geografskih otkrića.

U XIX st. svjetsko tržište pšenice predstavlja relativno jednostavnu sliku; glavni svjetski uvoznik bila je Zapadna Evropa, a izvoznik Rusija. Ukidanje carina na uvoz pšenice u Njemačku i Englesku 1860-tih godina pojačava evropski uvoz i iz SAD-a. Nepostojanje feudalizma, plodne prerije i razvoj željeznica pogoduju sve jačem sjevero-američkom izvozu pšenice, tako da od 1850-tih godina Rusija nije više tako predominantni evropski snabdjevač kao ranije.

Početkom XX st., tj. u razdoblju od 1909—1913. zapadna Evropa je i dalje najveći uvoznik, a pšenica dolazi iz različitih dijelova Svijeta i to najviše iz Rusije gdje se ističu izvozne luke Odesa, Rostov, Kerzon i Taganrog. Ostali izvoznici u razdoblju 1909—1913 bili su SAD, Argentina i Kanada. (Rusija, SAD i Argentina davale su oko 53% sveukupnog izvoza pšenice). Sa tim izvozom zadovoljavale su se potrebe zapadne, centralne i južne Evrope, koje su u cjelini do I svjetskog rata morale godišnje uvoziti bar 14 miliona tona. Najveću proizvodnju u to doba imala je Rusija i to prosječno oko 16 miliona tona. Najviše su davala polja Ukrajine i Kubana, međutim već u to doba i Sibir je znatan proizvođač (daje oko 1/3 proizvodnje). Uza svu veliku proizvodnju moguće su bile i gladi zbog teškoća transporta. Izvoz pšenice iz ruskih proizvodnih područja bio je relativno lak, jer su i Ukrajina i Kuban blizu Crnom moru u koji se također ulijevaju i velike rijeke.

U to doba SAD imaju manju proizvodnju od ruske, ali ponekad jači izvoz zbog manjeg broja stanovnika. Glavna burza za pšenicu postao je

definitivno Chicago, uz koji se kao koncentracione tačke i mlinarski centri ističu još Kansas-City, St. Paul, Mineapolis i St. Luis. Glavni smjer izvoza je prema istoku pri čemu se koriste i Velika američka jezera.

Glavne uvozničke zemlje do I svjetskog rata smještene su oko Sjevernog mora. Među njima ističe se Vel. Britanija sa približno 1/3 evropskog uvoza, na drugom mjestu je Njemačka sa oko 1/4, zatim slijede Skandinavske zemlje, Italija, itd. Glavne uvozne luke u to doba bile su London, Rotterdam i Antverpen. Evropa, i to naročito zapadna Evropa, bila je do II svjetskpg rata glavni svjetski uvoznik hrane uopće.[1]) Za takav uvoz nije bilo ni ekonomskih ni političkih problema — Evropa je tada raspolagala ogromnim kolonijalnim prostorima i financijski bila najvažniji dio Svijeta.

U doba I svjetskog rata i u razdoblju do II svjetskog rata osjeća se potreba pojačanog uvoza u Evropu zbog dezorganizacije proizvodnje u nekim evropskim zemljama, a naročito u Rusiji. Glavni snabdjevači Evrope sada postaju SAD i Kanada koje su, uz Rusiju, najbliže evropskom tržištu. Evropske potrebe za uvozom pšenice općenito su se povećale na oko 20 mil. tona. Kod snabdijevanja Evrope sudjelovale su i Argentina i Australija.

Iza završetka I svjetskog rata ponovo se vraća povjerenje da će pšenice biti dovoljno za čitav Svijet. Međutim, unatoč ovakve opće sigurnosti pojedine evropske države zabrinute su za konkretno snabdijevanje u slučaju novih ratova i zbog toga forsiraju domaću proizvodnju, zbog čega se smanjuje evropski uvoz. Ideju o potrebi vlastite proizvodnje pšenice pojačala je i svjetska kriza 1930-tih godina i to zbog teškoća dolarskih plaćanja tako da je 1936. g. Evropa uvezla samo oko 10 mil. tona pšenice, od čega je najveći dio tj oko 52% otpao na Vel. Britaniju.

Svjetska proizvodnja iznosila je u razdoblju od 1934—1938 prosječno godišnje oko 143 mil. tona (sa SSSR-om). Najvažniji izvoznici bili su Kanada, Argentina, Australija i SAD, a najveći uvoznici zemlje zapadne Evrope.

Prehrambena situacija Evrope za vrijeme II svjetskog rata teža je od one i u I svjetskom sukobu, ne samo zbog objektivnih ratnih prilika, nego i smišljene nacističke politike masovnih faminoza u cilju pokoravanja i biološkog istrebljenja nacija. Iza II svjetskog rata na svjetskom tržištu pšenice pojavljuju se nove karakteristike i problemi. Do 1950 godine gotovo sve nacionalne privrede već su u potpunosti obnovljene, a pomoć pojedinim ugroženim dijelovima svijeta (UNRRA i td.) otklonila je opasnost direktne pojave gladi. Ukupni porast svjetske proizvodnje i naslijeđeni problemi u borbi za tržišta doveli su u poslijeratnoj situaciji do težnji za širim međunarodnim sporazumijevanjem, što je sve rezultiralo u stvaranju »IWA« (»International Wheat Agreement«). Inicijativu za sklapanje sporazuma iza II svjetskog rata daju SAD i Kanada, što je i razumljivo budući su oni najveći svjetski izvoznici pešnice.

Sporazum »IWA« (sa sjedištem u Londonu) nastao je 1949. g. i od tada je produžavan sve do uključujući 1960. g. U tom sporazumu sudjelovale su 1956. g. slijedeće uvozničke zemlje: Austrija, Belgija, Bolivija, Brazil, Ceylon, Kolumbia, Kostarika, Kuba, Dominikanska republika, Ekvador, Egipat, El Salvador, Zapadna Njemačka, Grčka, Gvatemala, Haiti, Honduras, Indija, Indonezija, Irska, Izrael, Italija, Japan, Jordan, Koreja, Libanon, Liberija, Meksiko, Nizozemska, Novi Zeland, Nikaragva, Norveška, Panama, Peru, Filipini, Portugal, Saudijska Arabija, Španjolska, Švicarska, Južno-afrička

unija, Vatikan, Venezuela, i Jugoslavija. Od izvozničkih zemalja u sporazumu su učestvovale SAD, Kanada, Australija, Francuska, Argentina i Švedska. Najveće godišnje izvozničke kvote imale su: SAD (3,595.134 t.), Kanada (2,800.395 t.), Australija (823.471 t.), Francuska (450.000 t.)Argentina (400.000 t.) i Švedska (175.000 t.) što ukupno čini 8,244.000 t. pšenice u svjetskoj trgovini tj. nešto manje od 1/3 ukupne svjetske trgovine tim artiklom za 1956. g. Najveće uvozničke kvote imali su Zapadna Njemačka (1,5 mil. t), Japan (1 mil. tona), Nizozemska (700.000 t.), Belgija (450.000 t.), itd. Organizaciji »IWA« pristupila je 1953. g. i Jugoslavija sa svrhom da potpomogne jednu pozitivnu mjeru međunarodnog sporazumijevanja. Naša godišnja uvoznička kvota bila je mala — svega 100.000 tona.

U međunarodnoj trgovini pšenicom igraju veliku ulogu viškovi[1]) glavnih izvozničkih zemalja — SAD, Kanade, Argentine i Australije. Početkom sezone 1958/59. g. SAD su raspolagale sa zalihama od 34,8 mil. tona; Kanada sa 14,3 mil. tona; Australija sa 1,8 mil. tona i Argentina sa 1,5 mil. tona pšenice.

Iza II svjetskog rata izmijenila se i proizvodnja u SSSR-u, ukupna svjetska proizvodnja i svjetski izvoz. U prosjeku, 1934/38 SSSR je proizvodio godišnje gotovo 40 mil. pšenice, da bi ta proizvodnja 1958 godine dosegla do 76,600.000 tona po čemu je SSSR danas daleko najveći proizvođač pšenice u Svijetu. Također se ukupna svjetska proizvodnja pšenice bitno povećala — od 142,792.000 tona u prosjeku 1934/38 porasla na 256,6000 tona 1958 godine. Ukupni svjetski izvoz pšenice je porasao sa 13,950.000 tona u prosjeku 1934/38 na 26,294.000 tona 1958. g. Od 1955. g. dadu se za čitav svijet pratiti i podaci o ukupnom izvozu pšenice i brašna, izraženog u ekvivalentima pšenice. Takva ukupna svjetska izvozna trgovina iznosila je 1958. godine 32,210.000 tona.

Glavni svjetski izvoznici[1]) ostali su oni isti kao i u predratnom razdoblju, jedino su promijenili redosljed. U prosjeku 1934/38 na prvom mjestu je Kanada i SAD, dok je SSSR neredoviti izvoznik. Za razliku od toga 1958/59. g. poredak je bio slijedeći: SAD sa 39% svjetskog izvoza, Kanada sa 26%, Australija 7% i SSSR 5%.

U prijeratnom razdoblju Zapadno-evropske zemlje, zatim Italija i Brazil bili su glavni svjetski uvoznici, dok se u poslijeratnom razdoblju javljaju pored njih još i Japan, Indija, Pakistan, Grčka, Egipat, Poljska, ČSSR, Kina itd. Među svjetskim uvoznicima naročito su značajni: Vel. Britanija sa 17% svjetskog uvoza 1958/59. g., Indija sa 12%, Zap. Njemačka, Japan sa 8% i Brazil sa 7%. Primjer Vel. Britanije naročito je karakterističan kao ilustracija ekonomskih promjena jedne zemlje koja je od značajnog izvoznika pšenice (do druge polovice XVIII stoljeća) postala iza industrijske revolucije najveći uvoznik tog proizvoda.

Kod zaključnog promatranja svjetskog tržišta pšenicom karakteristična je činjenica da veći broj zemalja koje sudjeluju u svjetskoj trgovini tom proizvodnjom, bilo kao uvozničke ili izvozničke zemlje, predstavljaju ujedno i zemlje sa najvećom dnevnom potrošnjom kalorija po stanovniku (tj. više od 3.000). Ova je činjenica važna za opće razmatranje prehrambene situacije u svijetu. Od ukupnog broja svjetskog stanovništva oko 1/3 je dovoljno hranjena na način da može u potpunosti razviti svoje mentalne i fizičke snage za unapređivanje čovjekovog života na zemlji. Ostali dio svjetskog stanovništva je

u mnogo težem položaju; otprilike 1/3 ljudi na zemlji hrani se samo u granicama životnog minimuma.

Osnovne osobine razvoja i stanja svjetske proizvodnje i tržišta pšenice iza II svjetskog rata mogu se rezimirati u slijedećem:

1) Svjetska proizvodnja 1959. g. iznosila je gotovo 250 mil. tona (od toga najviše SSSR — oko 69 mil. tona, zatim SAD — gotovo 31 mil. tona, Francuska i Kanada sa preko 11 mil. tona, Indija sa gotovo 10 mil. tona, Argentina sa oko 5,8 mil. tona i Australija sa oko 5,4 mil tona).

2. Jako je povećan uvoz azijskih zemalja što je rezultat porasta stanovništva, pojave slabih žetvi riže i pšenice, i brige oslobođenih zemalja za sprečavanjem direktnih pojava gladi.

3. Sjeverna Amerika postaje najveći svjetski izvoznik pšenice.

4. Evropski uvoz je ostao relativno stabilan u odnosu na predratno razdoblje.

5. Australija i Argentina počinju zaostajati u izvozu pšenice.

6. SSSR je postao daleko najvažniji svjetski proizvođač pšenice, što međutim ne isključuje deficitarnost Istočnog bloka kao cjeline u tom proizvodu.

7. SAD, Kanada i Australija nisu samo među prvima svjetskim izvoznicima pšenice nego su uz Novi Zeland postali iza II svjetskog rata i najveći izvoznici hrane na svijetu uopće.

GLAVNA SVJETSKA PROIZVODNA PODRUČJA PŠENICE

Pšenični pojasevi (»Wheat Belts«) u SAD i Kanadi

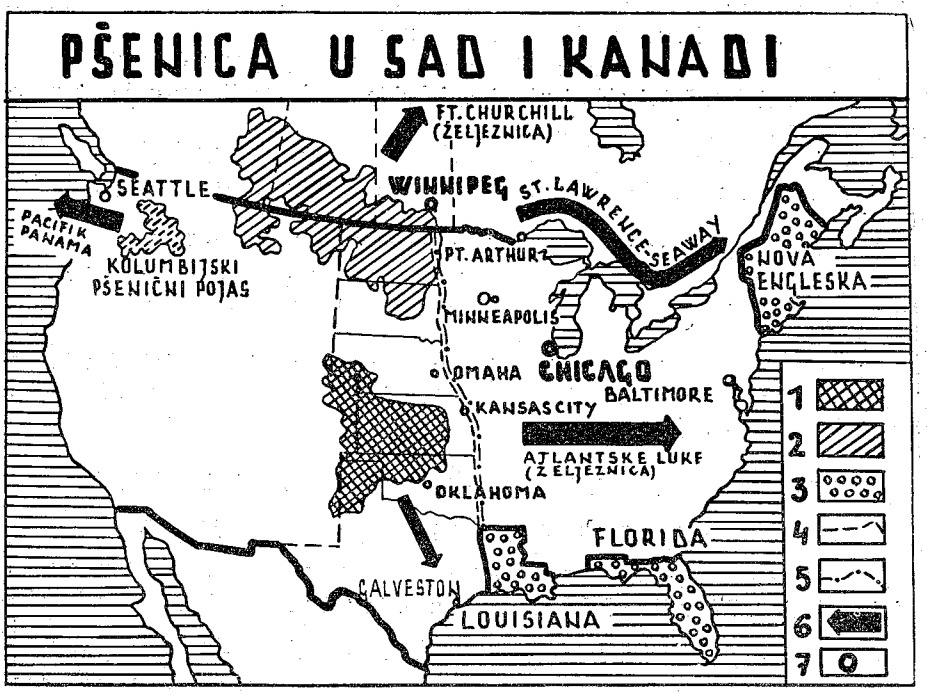
U SAD sve federalne države, osim Nove Engleske, Floride i Luiziane, uzgajaju pšenicu. Međutim daleko su najvažnija tri proizvodna područja pšenice (»Wheat belts«) i to: područje ozime pšenice (»Winter wheat belt«), područje jare pšenice (»Spring wheat belt«) i pšenično područje Kolumbije.

Područje ozime pšenice predstavlja glavno komercijalno područje SAD za uzgoj te kulture. Ovaj pojas zauzima dijelove federalnih država Texas, Oklahoma, Kansas, Nebraska i Kolorado. To je prostor tzv. Velikih ravnica (»Great Plains«), granično područje između sušnog Zapada i vlažnog Istoka. Danas velike ravnice općenito predstavljaju najveće i najvrijednije komercijalno proizvodno područje pšenice na svijetu. Pojas ozime pšenice smjestio se oko »Mrtve linije« zbog čega glavni problem proizvodnje u ovom prostoru predstavljaju varijabilnost padalina i mogućnost suše (na zapadu ovaj pojas prima oko 300 mm, a na istoku oko 625 mm padalina).

Način života farmera u ovim krajevima je specifičan; oni većinom žive u manjim ili većim gradovima što čini bitnu razliku prema farmerima tzv. »Mliječnog pojasa« na istoku oko Velikih američkih jezera koji žive stalno na svojim posjedima.

Pšenica obično zauzima prostorna razvođa među rijetkim većim tokovima, dok se uz same tokove uzgaja šećerna repa i općenito prevladava miješano gospodarstvo, a na ostalim nepovoljnim terenima prevladava ekstenzivno stočarstvo (»ranching«). Ovakav raspored zanimanja odraz je vlažnosti pojedinih krajeva; uz riječne tokove moguće je natapanje pa je zbog toga to prostor šećerne repe i ostalih povrtljarskih kultura. Pšenica razumljivo

zauzima nešto suše dijelove, dok je ranching najviše zastupan u najsušim prostorima. Izvoz pšenice vrši se odavde u tri glavna smjera, preko Velikih jezera, zatim u direktnom pravcu prema Atlantiku prema istoku i prema Meksičkom zaljevu na jugu. Razumljivo je da je direktni pravac prema Atlantiku najjače zastupan.

1) Winter wheat belt — pojas ozime pšenice; 2) Spring wheat belt — pojas jare pšenice; 3) Države SAD koje ne uzgajaju pšenicu; 4) Približna granica Velikih ravnica svaćena u administrativnim granicama; 5) Približna granica suhog zapada i vlažnog istoka; 6) Glavni pravci unutrašnje trgovine pšenicom; 7) Gradovi važni u odnosu na pšenicu.

Drugo važno proizvodno područje pšenice u SAD je tzv. »Spring wheat belt« ili proizvodno područje jare pšenice. Taj je pšenični pojas veći od onog ozime pšenice, a zauzima uglavnom prostor od Read River Valley u sjevernoj Minessoti prema zapadu sve do Stijenjaka, a na sjeveru do državne granice prema Kanadi (u SAD pojas jare pšenice zauzima dijelove država Minessota, Sjeverna i Južna Dakota i Montana). Ovo proizvodno područje prelazi i u južne dijelove kanadski provincija Saskatchewana, Manitobe i Ontaria, gdje se u Manitobi i oko jezera Winnipeg nalazi najvažnije kanadsko proizvodno područje pšenice. Okosnicu ovog prostora čine rijeke Missouri i jezero Winnipeg. Težnja monokulturi pšenice ovdje je jako izražena.

Klimatski ovaj je kraj hladniji od pojasa ozime pšenice, padalina je još manje, ali su ljeta svježa i kraća pa je i manje isparavanje. Nešto niže temperature također nisu tako veliki nedostatak, budući u ovom prostoru zbog

sjevernijeg položaja, tj. 50° sjeverne širine, imamo ljeti nešto dulju insolaciju. U ovom kraju sadi se čak i nešto ozime pšenice budući sa zapada obično puše »chinook« vjetar fenskog karaktera koji se spušta sa Stijenjaka i uzrokuje rano topljenje snijega na velikim ravnicama). U ovom prostoru tla nisu svagdje podjednake plodnosti. Najbolja su u istočnom dijelu ovog pojasa, budući taj dio čini dno nekadašnjeg Agasis-jezera, zbog čega se tu pretežno nalaze fini sedimenti (jezero je zauzimalo zapadni dio Minesote, istočni dio sjeverne Dakote i dio južne Manitobe u Kanadi). Idući prema zapadu tlo je relativno manje plodno.

Najvažniji izvoz pšenice iz ovog područja ide preko Velikih jezera, ali i tu, u odnosu na kanadsku pšenicu, mogu se pojaviti promjene. Naime, obzirom da u kasnu jesen kada je sva pšenica spremna za transport, Velika jezera već mogu biti zamrznuta izvoz se orijentira na željeznice preko istočnih luka SAD. Od izvozničkih luka isticao se u predratnom razdoblju New York (i sa 76% izvoza iz kraja zapadno od Velikih jezera), dok je njegovo značenje opalo u poslijeratnom razdoblju (svega 17% 1952 godine). Za razliku jako se razvio Baltimore (porast od 8% na 46%). Postoji još jedan mogući pravac izvoza, a to je direktno prema Hudsonovom zaljevu, budući da je do Fort Churchilla izgrađena željeznička pruga. Preko nje je međutim transport većih količina otežan zbog ranog zamrzavanja Hudsonovog zaljeva. Velik je problem i plovidba po maglovitom Hudsonovom zaljevu.

Kolumbijski pšenični pojas je najmanje proizvodno područje u SAD koje zauzima dijelove federalnih država Washington, Oregon i Idaho. Najinteresantniji dio ovog pojasa je na njegovoj krajnjem istoku — tzv. Palouse Country — dosta valovit kraj sa nagibima i do 55%, ali untoč toga sa bogatom poljoprivrednom proizvodnjom (ozima pšenica i grašak), gdje od početka naseljavanja, od 1870-tih godina do danas, unatoč godišnjeg prosjeka od oko 500 mm padalina, niti jedna žetva nije podbacila. Glavne izvozne luke su: Portland, Seattle i Tacoma, odakle se pšenica izvozi bilo prema Aziji ili preko Panamskog kanala prema Evropi.

Pšenični pojas u SSSR-u

Po svojim geografskim osobinama Sovjetski pšenični pojas (od istočnih Karpata do Bajkalskog jezera) bitno se razlikuje od onog u SAD i Kanadi. Ovo je najveći pšenični pojas na Svijetu, velik gotovo kao svi ostali zajedno. Taj prostor zauzima približno južni dio tzv. »sovjetskog ekonomskog trokuta« (sa vrhovima u Lenjingradu, Odesi i na Bajkalskom jezeru) najrazvijenijeg dijela SSSR-a. Po klimatskim osobinama sibirski dio pšeničnog pojasa najhladniji je prostor uzgajanja te kulture.

Razlika prema američkim pšeničnim pojasima sastoji se u slabijoj naseljenosti i jače izraženoj agrarnoj polikulturi. Sovjetski pšenični pojas proizvodi oko 1/3 pšenice i 2/3 šećerne repe od cjelokupne proizvodnje SSSR-a. U ruskom dijelu tog pšeničnog pojasa nalazimo stepu sa najbolje razvijenim černozemima. Zbog mogućnosti suše i povremeno slabog uroda veliku važnost ima kolektivizacija proizvodnje jer na taj način prirodne nepogode ne mogu ekonomski uništiti pojeding individualnog proizvođača.

SSSR je danas najveći svjetski proizvođač pšenice na svijetu ali je relativno vrlo slab izvoznik (76,600.000 tona proizvodnje 1958 god. od čega za izvoz samo 3,878.700 tona).

Australijski i argentinski pšenični pojasevi

Ova dva prostora najvažnija su kontinuirana proizvodna stepska područja pšenice u svijetu, iza Sovjetskog i Sjevero-američkog. U Australiji pšenica je vodeća kultura i zauzima oko 66% obradivog tla. Međutim ovaj je pšenični pojas najsuši na Svijetu; nalazi se između izohijeta od 250—500 mm. Po toj osobini australijska je komercijalna proizvodnja ugrožena sušama, isto kao i njezino ovčarstvo. Australija je značajan primjer agrarnog prostora čiji su najvažniji komercijalni proizvodi (pšenica i vuna) jako ovisni o varijabilnosti padalina. Glavno proizvodno područje pšenice u Australiji proteže se u obliku luka od poluotoka Eyre preko federalnih država Victoria i Novi Južni Wales sve do južnog Queenslanda. Specijaliziranih luka za izvoz nema, nego se on vrši preko svih važnijih australijskih luka isključujući Darwin. Isto kao i pšenični pojas u SAD i ovaj prostor se ne poklapa sa glavnim industrijskim i životnim centrima Australije, koji se nalaze uz južne i jugoistočne obale. Za izvoz je pogodna osobina da žetva pada u doba evropske zime što naročito odgovara potrošačima na sjevernoj hemisferi (Evropa i Japan).

Argentinski pšenični pojas također ima oblik luka, od Santa Fe do Bahija Blánca, preko prostora Pampasa. Komercijalna proizvodnja sa izvozom u Evropu počela je u XIX stoljeću. Značajna je, osobina ovog prostora da se u njemu nalaze i ostali značajni industrijski i energetski centri Argentine, između Buenes Airesa i Rosaria. Glavne izvozne luke nalaze se duž Parane, La plata i argentinske obale Atlantika.

LITERATURA I IZVORI

1. Bengston-Van Royen: »Fundamentals of economic geography« — New York, 1960.
2. Bennet M. K.: »The worlds food« — New York, 1954.
3. Cepede et Lengelle: »Economie alimentarie du globe« — Paris, 1952.
4. Gottmann J.: »Les marches des matieres premieres« — Paris, 1957.
5. Gračanin M.: »Pedologija — III dio« — Zagreb, 1951.
6. Herouville H. D.: »Le marche mondial des cereales« — Paris, 1952.
7. Higble E.: »American agriculture« — New York, 1958.
8. Komadinić Lj.: »Svjetsko tržište pšenice na početku 1961. — »Nedeljni komentar« — Institut za spoljnu trgovinu« — Beograd, broj 225.
9. Krolikowski St.: »La repartition des produits alimentaires dans le Monde« — »Unesco«, Paris, 1950.
10. Monin S. A.: »Geografija počv.« — Moskva, 1957.
11. Shaw E. B.: »World Economic Geography« — New York, 1955.
12. Stamp D.: »Chisholms Handbock of Commercial Geography« — Bristol, 1960.
13. Šegota T.: »Zaštitno djelovanje snijega od utjecaja hladnih zračnih masa početkom 1956.« — (Geografski glasnik, br. XVIII — Zagreb, 1956. str. 57).
14. Štahan J.: »Kretanje potrošnje kruha u Jugoslaviji u XX st.«, Ekonomski pregled 5/1960.
15. Valnišanin M.: »Da li Vel. Britanija minira konferenciju o pšenici?« — (»Privredni pregled« broj 526 od 5. III 1956.)
16. Weawer J. C.: »Changing patterns of cropland use in the Middle West« (»Economic geography« br. 1, 1954.)
17. * * * »Canal de Suez« — (»Journal dela Marine marchande«, god. 1959., br. 2070).
18. * * * »FAO« — Serije »Trade« i »Production« od 1947—1959. — (Rim).
19. * * * »Godišnji pregled privrede za 1960. g.« (I dio: Pregled svetske konjukture, str. 9—10 »Institut za spoljnu trgovinu« — Beograd. 19961.
20. * * * »Le programe agricole des Etats Unis« (Bulletin mensual economic et statistique agricoles« — »FAO«. Rim, februara 1956.
21. * * * »Mc. Lennan county (Texas), Soil survey USA department of agriculture — 1958«.
22. * * * »Saline county (Kansas)« — »Soil survey«, USA departement of agriculture — 1959.

SUMMARY

WHEAT IN THE WORLD ECONOMY

RADOVAN PAVIĆ

The author, in an informative synthetic account, considers natural conditions, the developement of the world market and principal regions of wheat production in the world. In proportion to the world production, to the sown area and to the world consumption, wheat and rice are specially conspicuous in the world. Production and consumption of the wheat is very dislocated. Wheat is originally a »stepa« plant, but well accomodated to a very different climatic conditions. Meanwhile the greatest commercial production of wheat in the world is in »stepa« regions (»short grass regions«) of the USA, Canada, Argentina and Australia and to some degree in the USSR and Danube region. The success of the cultivation of this culture greatly depends on the rainfall line of 500 mm, and on special dark soil (»černozem«). In the developement of the world market Europe has always been a remarkable importer, and exporter countries have alternated with each other. In the XIX century Russia was of great importance in supplying Europe, but after the First world war it was replaced by the USA. Among new importer-countries monsoonic countries have especially become important recently.

The period which follows the second world war brings us first international agreements the most important is the »International wheat agreement« which has

tried to regulate the world market with garanteed sales and purchases. Nowadays several large productive regions of wheat are conspicuous in the world. The greatest commercial importance has the USA and Canada region, but the greatest world production has the USSR region. The wheat belts of the USA and Australia in their spacious disposition do not cover with main other industrial and vital areas of those countries, but in the Argentina and USSR it is quite different, the wheat belts are at the same time the most imporant industrial regions.

LA LIGNE DE PARTAGE DES EAUX ENTRE L'ADRIA ET LE PONTUS A GLAMOČKO ET KUPREŠKO POLJE*)

TVRTKO KANAET

Par suite de circonstances hydrographiques spécifiques caractéristiques des terrains du karst — drainages, bifurcations, parcours souterrains, gouffres, estavèles, etc. — la ligne de partage des eaux entre l'Adria et le Pontus dans le rayon des polyès de karst de la Bosnie de l'ouest n'est pas encore déterminée.

Ce drainage, constitué de cette manière, est tellement compliqué que chaque gouffre, cha.ue estavéle et chaüre sorce drainet souvent plusieurs rayons, quelquefois même des polyès entiers. C'est par exemple le cas de la Pliva, la Sana et du ruisseau de Bistrica à Livno etc.

Edouard Doležal a étudié la ligne de partage des eaux entre l'Adria et le Pontus (2) en 1897. Depuis lors on e éte très peu écrit sur ce suiet. Des travaux d'électrification intensive exécutés en Yougoslavie, après la guerre, ont entrainé de nombreuses recherches hydrographiques relatives aux karst-polyés en vue d'améliorations, accumulations etc. En particulier, certains résultats ont été obtenus grâce aux efforts communs des géologues, ingénieurs hydrographes et géographes.

Dans cette brève communication, je voudrais exposer les résultats obtenus grâce aux recherches mentionnées, qui doivent intéresser tous les géographes parce qu'il a été possible de fixer une ligne de partage réelle à Kupreško polje et, partiellement, à Glamočko polje, ligne qui jusqu'ici avait été indéterminée.

De point de vue hydrographique Doležal a divisé le Kupreško polje en trois parties (2,473):

a) Suho polje, au N. — O., arrosé par la Mrtvica qui prend sa source sous la montagne Plazenica et se perd dans un gouffre à 0,8 km de la cote 1124 m.

b) La partie moyenne — Kupreško polje — proprement dit drainée par la Mrtvica inférieure, formée de plusieurs cours d'eau sous la Mala Plazenica et le Mali Šator, qui se perd dans des gouffres sous Kurljaj.

c) La partie sud — Rilić Polje — arrosée par le ruisseau Milač qui se forme audessous de la montagne de Mali Šator et se perd près de Malovan Han. Un peu plus au sud, près de Stržanj, la Šujica prend sa source (2,473—474).

Doležal a donné les deux alternatives suivantes:

*) La communication présentée au XIX Congrés international de géographie. Norden 1960. Commission pour l'étude des phenomènes du karst.

1) L'une et l'autre Mrtvica drainent souterrainement vers le Pontus, ou bien toutes les deux vers l'Adria;

2) La Mrtvica de Suho Polje draine vers le Pontus, tandis que la Mrtvica de Kupreško Polje draine vers l'Adria.

Les raisons invoquées par Doležal (2,474) étaient les suivantes: les deux parcours Mrtvica se trouvent dans une même vallée longue et plissée. Il n'y a aucun barrage présentant un obstacle à un drainage vers le N. — O., ou bien vers le N. Les parcours suivent une ancienne vallée et ils peuvent trouver un passage vers la Pliva et ses affluents. Suho Polje est incliné vers le N., dans la même direction que la Mrtvica. Elle draine peut-être souterrainement au dessous de la Montagne de Vitorog, où ce cours d'eau se réunit aux eaux d'autres rayons et apparaît dans la source de la Pliva, ou bien, avec des eaux de Vitorog, augmente le volume du début du Janj, affluent de la Pliva.

Il se peut que la Mrtvica, réunit eaux de Vitorog et de Hrbljina, coule audessous du Glamočko Polje vers le Livanjsko Polje. Cela concorderait avec l'opinion de Baliff (1,33). De mon avis (3, 50, 51) il n'y a qu'une seule Mrtvica, car pendant les années abodantes en pluies les eaux de la Mrtvica du sud coulent, suivent un parcours nommé Grla, ou Ponori, abontant en de petits gouffres, puis s'unit à la Mrtvica de Suho polje et après, toutes deux coulent ensuite jusqu'à l' extrémité du Kupreško Polje. Après la saison des pluies les eaux se retirent progressivement et disparaissent dans des gouffres (Ivkuše, Mijatovića Ponori, Obadine, Grla), le long du cours de la Mrtvica du nord jusqu'aux gouffres de la Mrtvica du sud sous le Kurljaj. Quelquefois pendant plusieurs années la Mrtvica du sud ne coule que jusqu'à ce gouffre. En ce cas la Mrtvica du nord coule jusq'au guffre Ivkuše (cote 1124), où elle se perd.

Mes conclusions sont étayées de plusieurs faits. Le cours de la Mrtvica de Suho polje était prolongé par Prosjeka, une vallée tres carstifiée (1273 m), vers le Vaganac et le Janj, affluents de la Pliva. Cette vallée est en réalité l'ancien cours du Janj. La cote 1273, Prosjeka, le plus haut point de la vallée, se trouve sur la ligne de partage orographique, à 30—40 m audessus du Kupreško Polje. Devant l'entrée de la vallée nous avons trouvé du sable fluvial, identique à celui trouvé dans le cours de la Mrtvica (dolomite, werfen, quartz) apporté du Mali Stožer et de la Plazenica. Dans la vallée Prosjeka les niveaux d'érosion sont inslinés vers la Pliva, non vers le Kupreško Polje. La Mrtvica draine alors, vers le Pontus (3,51).

Le 6 juin 1960. l'Institut hydrométéorologique de Sarajevo a coloré les eaux de la Mrtvica inférieure dans les gouffres sous le Kurljaj avec 140 kg de natrium florescein et la couleur n'a réapparu que dans les sources de la Pliva, à l'exception de la source Vreluša, cependant que des observations étaient reliées non seulement dans toutes les sources de la Pliva, mais aussi dans celles de la Sana, de la Šuica, de la Bistrica à Livno, et du Badanj (Livanjsko Polje). Au bout de 20 jours la couleur est sortie pendant 4 jours, dans la source Vreluša (Pliva) et dans les sources de Sana comme l'auteur l'avait prévu (3,51)

Ces observations permettent aujourd'hui de tracer la ligne de partage des eaux de l'Adria et du Pontus à Kupreško Polje comme il suit: Mali Stožer, Alajbegovića Odžak, Rastičevac-crête très basse qui sépare la petite rivière

de Karičevac, affluent de la Mrtvica, et le Ribnjak, affluent du Milač puis Rupe, Pogana Glavica 1212, Fatelj 1161, Crni Lug 1134, Općevina 1137, jusqu'à Kadina Glava vers Tikvice 1558, Jaram 1662, Kurljaj, cote 1593, et de là vers Glamoč, dans le Glamočko Polje.

Dans l'étude citée j'ai exprimé le doute que la ligne de partage Mali Šator — Jaram soit une barrière complète. Elle est si basse qu'on doit supposer qu'autrefois elle ne séparait pas les eaux de l'Adria de celles du Pontus. Il s'agissait d'une bifurcation, mais, même aujord'hui, les eaux du bassin de la Mrtvica et du Milač se mêlent. Devant son gouffre, sous le Kurljaj, la Mrtvica inférieure forme de petits lacs, des marais avec de petits gouffres et la bifurcation, de temps en temps, n'est pas exclue. Mais cette bifurcation est très faible et peu importante.

En ce qui concerne le Glamočko polje, Doležal a écrit qu'il est divisé par une colline d'accumulation de sable de la cote Mala Straža en deux parties: une partie au N. — O., plus large, et l'autre au S. — E., plus étroite. La partie au N. — O. est divisée par une barrière en deux parties: au N. — E. et au S. — O. D'après Doležal, cette barrière est la ligne locale de partage des eaux mais, en même temps, c'est une partie de la ligne de partage des eaux entre l'Adria et le Pontus (3,54).

D'après Doležal, la ligne de partage des eaux à Glamočko polje, au Nord, est la suivante: Javorova Kosa 1630, cote 1738, Poljanski Vrh 1534, cote 1550, Velika Straža 1165 sur la cote 945, Komar 982, cotes 973, 925, 927 et 911, jusqu'à l'extrémité du polje 902 m, et puis, vers les cotes 903, 905 et Razvala 1347, de là vers Stožer. En se qui concerne le Glamočko polje, Doležal donne deux alternatives:

a) Hrbljina, Vitorog, les cotes au bord N. — O. du Kupreško polje, Plazenica, Stožer (donc la ligne de partage des eaux orographique);

b) La ligne de partage des eaux divise le Glamočko polje en deux parties.

D'après Doležal, la partie de cette ligne située au N. — O. du Glamočko polje draine vers le Pontus et la partie située au S. — E. vers l'Adria. En ce qui concerne le Ribnik, dans la partie N. — O., Doležal croyait qu'il drainait vers la Sana ou la Piva. Parlant de Čardak Potok, qui se perds dans un gouffre il dit que, pendant les pluies, des torrents coulent des versants de Petrekuša 1577, Bajića Kosa 1610, Visibaba 1562 vers le Glamočko polje où ils disparaissent dans des gouffres. Il suppose que ces cours drainent vers le Pontus. Cependant, sur la carte, ils sont marqués comme appartenant au bassin de l'Adria. En 1957. on a coloré les gouffres de Čardak Potok à Čardak livade, et la couleur apparaissait pour 50% dans la Pliva, pour 50% dans la Sana, donc vers le Pontus. Il s'agit ici d'une bifurcation souterraine. La couleur apparaissait dans toutes les sources de la Sana ainsi que du source gauche de la Pliva. Dans la source droite et dans la Vreluša, du cours gauche, il n'y avait pas de couleur.

L'auteur a mesuré la température de toutes les sources de la Pliva et il a constaté que les températures différaient de 0,4 — 2,5° C. La source de la Vreluša avait toujours une température plus élevée, mais la source droite diffère aussi de sa source cauche. Il s'agit donc de trois sources de la Pliva et non d'une source disperée (3,38).

L'auteur estime que les eaux du Čardak Potok bifurquent à Dakići sur le plateau de Baraći, où il a trouvé du werfen à une hauteur de 775—849 m.

Il croit que dans la même direction, mais un peu plus bas, sous la vallée qui commence par Dubrava (au N. — E. du Glamočko polje) où il y a plusieurs gouffres dont le plus grand est Isaković, (cette vallée commence 300 m plus bas que Presedlo et passe après par Dugi Do, Čardak, Livade, Presedlo, Barači). les eaux coulent souterrainement vers le Pontus. La couleur jetée dans le gouffre de Isakovići, au bord de Glamočko polje ne resortait ni dans la Pliva, ni dans la Sana, ni dans la Bistrica au Livanjsko polje. L'auteur croit pourtant que les eaux des gouffres de la partie N. — E., où se trouvent les gouffres mentionnés, drainent vers la Pliva où la Sana, mais les eaux sortent dans des sources qui se trouvent au-dessous du bassin de la Pliva ou de la Sana, c'est à dire dans des sources d'affluents, et non dans les sources mêmes de la Pliva ou de la Sana.

Encore une fois le prevu de l'auteur était affirmé. Quand on a coloré en août 1961. le gouffre Skucani ponor qui se trouve à N. — E. du Glamočko polje et au sud du Glamoč, la couleur reparaisse dans le source de Pliva.

Quelques kilomettres vis à vis de ce gouffre à S. — O. au bord du Glamočko polje et au sud du Glamoč, la couleur de gouffre Dragnić en novembre 1960. reparaissait dans les sources Kablić, Zelenjak, Priluka qui se trouvent dans Livanjsko polje, alors vers l'Adria.*

L'auteur croit aussi que le Ribnik draine vers le Pontus, mais du côté de la Sena et non vers la Pliva, vu que son ancien cours mène vers Malo Mlinište où se perdent les eaux de Mlinišni potok et de Lalinac. Grâce à couleur on a déja constaté que ces cours drainent souterrainement vers la Sana.

L'auteur pense que la ligne de partage de Doležal au Glamočko polje des cotes 922 à 911 — Razvala n'est pas la partie de la ligne principale de partage des eaux, mais une partie de la ligne locale. D'après l'avis de l'auteur la ligne principale mène de Velika Straža 1165 vers Komar 982, Babići 938, Brdo 1308, 1491, M. Slovinj 1586, Radića Kosa 1503, Kurljaj 1593, et ensuite elle se prolonge vers M. Stožer par la dite ligne de partage au Kupreško polje.

Vers l'Adria ne draine que la partie du Glamočko polje qui est située au S. E. de Glamoč.

Quant à la partie N. — E. du Glamočko polje, l'auteur estime qu'elle appartient dans sa totalité au Pontus, tandis que Doležal attribuait toute la partie N. — O. de Glamoč à l'Adria.

La ligne de partage des eaux entre l'Adria et le Pontus, établie par l'auteur, diffère donc de cette de Doležal. Voir la carte (3,38).

BIBLIOGRAPHIE

1. Ballif Philip: Wasserbauten Bosninens und Hercegovina. Wien 1896.
2. Doležaj Eduard: Razvođe između Pontusa i Adrije u jednom dijelu

*) Les résultats après le Congrès de Stockholm.

Bosne. Glasnik Zemaljskog muzeja IX — 1897. Sarajevo.
3. K a n a e t Tvrtko: O nekim problemima hidrografije u slivu Plive. Geografski pregled III. Sarajevo 1959.

KRATAK SADRŽAJ

LA LIGNE DE PARTAGE DES EAUX ENTRE L'ADRIA ET LE PONTUS A GLAMOČKO ET KUPREŠKO POLJE*

(Vodomeđa između Jadranskog i Crnog mora na Glamočkom i Kupreškom polju)

TVRTKO KANAET

Poslije Doležala (1897) malo se pisalo o vodomeđi između Jadranskog i Crnoga mora. Poslije rata vršena su kompleksna istraživanja. Na osnovu tih istraživanja autor je pretpostavio da postoji samo jedna Mrtvica u Kupreškom polju i da se podzemno oticanje polja vrši u pravcu ranije površinske otoke Kupreškog polja. To su potvrdila bojenja.

Dne 6. VI 1960. god. vršeno je bojenje ponora južne Mrtvice ispod Kurljaja. Boja je izbila u svim izvorima Plive, osim u Vreluši, a 20 dana kasnije iza kiše u Vreluši i izvorima Sane, a ne u Livanjskom polju, kako se to ranije mislilo. Oticanje u pravcu Ponta predvidio je autor u svojoj studiji (3,51).

Na osnovu tih rezultata autor je utvrdio vodomeđu na Kupreškom polju. M. Stožer, Alajbegovića Odžak, Rastičevac, Rupe, Pogana Glavica 1112, polja: Fatelj 1161, Crni Lug 1134, Občevina 1137, Kadina Glavica, Tikvica 1588, Jaram 1662, Kurljaj 1939 itd. otud prema Glamoču u polju.

Doležal je povukao vodomeđu u sjevernom dijelu Glamočkog polja prečagom koja dijeli Glamočko polje u dva dijela. Dio na S I od te linije bi pripadao Jadranu isto tako kao i dio polja na J Z od Glamoča. Ta prečaga bi bila dio glavne vodomeđe Jadrana i Crnog mora.

G. 1957. bojen je ponor Čardak potoka iz čega se 50% boje javilo u izvorima Plive, a 50% u Sani. Oticanje Pontu predviđao je i Doležal.

Na osnovu svojih ispitivanja autor je pretpostavljao da sav S I dio Glamočkog polja, pa i onaj južno od Glamoča odvodnjava Pontusu. Iz pomenutih ponora otiče voda podzemno ispod skraćene doline: Dubrave, Dugi do — Čardak Livade — Presedlo — Podgorija Baraći — starog toka Plive — prema Pontu, ali na nižem nivou. To su potvrdila bojenja vršena u avgustu 1961. god. Boja bačena u Skucani ponor na S I strani Glamočkog polja izbila je u izvorima Plive, dakle u pravcu Ponta.

Nekoliko kilometara daleko na suprotnoj, J Z strani polja, boja bačena u novembru 1961. god. u Draginić polju izbila je u Kabliću, Zelenjaku i Priluki u Livanjskom polju, dakle otiče Jadranu.**

Vodomeđa na Glamočkom polju prema tome bi bila: Velika Straža, Komar 982, Babići 938, Brdo 1308, 1491, M. Slovinj 1506, Radića Kosa 1576,

*Referat podnesen na XIX internacionalnom kongresu. Norden 1960. Komisija za krš.

**Bojenja vršena poslije referata u Štokholmu.

Kurljaj 1593, a zatim se produžava prema stožeru linijom vodomeđe u Kupreškom polju.

Autorova linija vodomeđe jzmeđu Kupreškog i Glamočkog polja odstupa, dakle, od linije Doležala — vidi kartu (3,38).

ОДНОС МАЧКАТСКЕ ПОВРШИ ПРЕМА НЕОГЕНИМ БАСЕНИМА ЈУЖНО ОД ЊЕ

МИЛОШ ЗЕРЕМСКИ

У В О Д

Како се навршило десет година од појаве ревизија на Цвијићево схватање о абразионом пореклу површи на јужном ободу Панонског басена (1,2), учињене први пут од иностраних научника пре рата (3,4), ипак још увек, у нашој широј стручној јовности у свим средњошколским и неким универзитетским уџбеницима стоје да од Београда до Златибора постоје седам абразионих површи са одговарајућим апсолутним висинама, онако како их је Ј. Цвијић дефинисао пре више од 40 година. Ово је донекле и оправдано, с обзиром на велики научни ауторитет који је имао Ј. Цвијић, а затим што су међу савременим испитивачима настала подељена мишљења. Једни (већина) заступају флувио-денудационо порекло еквивалентних површи по појединим сливовима (5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16); други сматрају да су флувио-денудационе површи само делимично полигенетске (17, 18, 19, 20 21); трећи издвајају поред флувио-денудационих и абразионе површи (22, 23, 24, 25) од којих већина констатује ове површи на Панонском одсеку (26, 27, 28, 29).

Неулазећи у разматрање морфолошких особина површи у целини, на поменутом Цвијићевом профилу од Београда до Златибора, задржаћемо се на неким особеностима највише и најинтересантније — Мачкатске површи која представља граничну зону између „абразионих" површи на северу и флувијалних на југу. Познато је да су о овој површи, у периоду ревизије, детаљније писала само два аутора од којих један тумачи њено флувио-денудационо (13), а други абразионо порекло (22), док у последњем раду износи да је она флувио-денудационо абразиона ((30).

Интересантно је указати да сем првог, други аутор као и остали испитивачи, који су се узгредно бавили проблемом Мачкатске површи (1,25) нису улазили у проматрање односа ове површи према неогеним басенима јужно од њe, иако за овај део терена постоји детаљна геолошка карта објављена још 1936 године (31). Сви су они потпуно или делимично (1), усвојили мачкатску обалу на Златибору као границу до које је допирало Панонско море.

Колико је ово важно питање види се и из неких Цвијићевих радова (32, 33, 34, 35) у којима он због објективних разлога (непотпуни геолошки

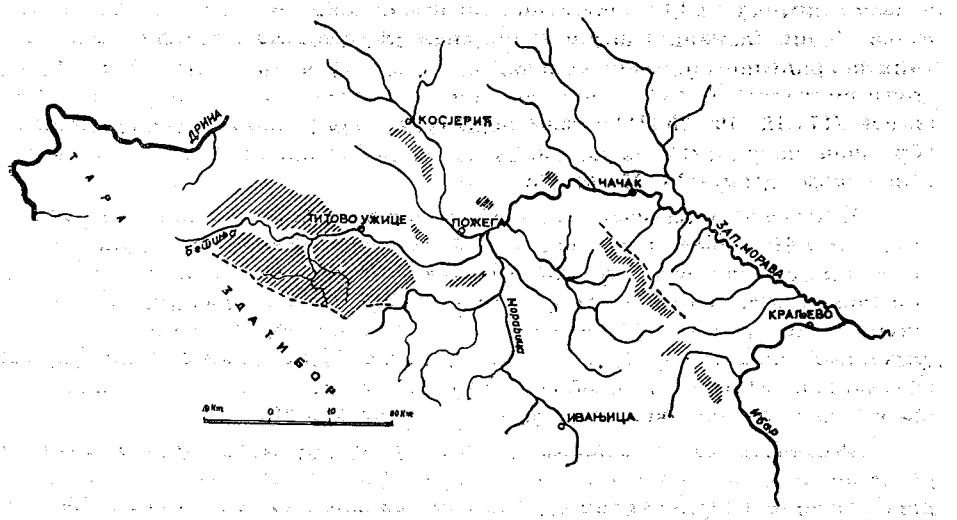
подаци) наилази на велике тешкоће и недоследности, при чему се јављају и знатне контрадикције, које због тога доводе у сумњу постојање једне морфогенетске границе између флувијалног и абразионог рељефа у онаквом облику како се то до сада третирало.

У вези с тим намеће се потреба да се учини осврт на Цвијићеве резултате о овом питању, а затим да се изнесу и неки нови погледи засновани на постојећим геолошко-морфолошким чињеницама при савременом посматрању геоморфолошких проблема.

РАСПРОСТРАЊЕЊЕ МАЧКАТСКЕ ПОВРШИ

Ово је прва морфографска особина Мачкатске површи која заслужује пажљиву анализу. Говорећи о распрострањењу те површи Ј. Цвијић пише „она прати обод високих динарских планина од лакта Дрине код планине Таре, затим испод Златибора и Малича до Голије; увлачећи се уз Ибар прати обод Голије и Копаоника. Продужава се и преко Дрине у Босну и на ЈИ од Копаоника“ (**32**, 21),

Кад се распрострањење ове површи посмарта на карти (ск.1), тада се уочава да се оно потпуно поклапа са правцем пружања слива Ђетиње и Западне Мораве од Пожешке котлине до Краљева. Управо површ и „обала“ изнад ње су најлепше развијени на десном крилу ових сливова, док се на левој страни слива Ђетиње јавља „нарочито на Црнокоси изнад Косјерића“ ..., а затим „северно од Ужица око планина Повлена, Јабланика и Медведника“ (**32**,6; **11**).

Ск. 1. Распрострањење Мачкатске површи у сливу Ђетиња-Западна Морава до Краљева (према подацима Ј. Цвијића). Косе линије означавају Мачкатску површ, а испрекидане раседне одсеке.

С обзиром на овакав начин распрострањења Мачкатске површи, где се она искључиво јавља у сливу Ђетиње и делом Западне Мораве, излази да њену генезу и еволуцију треба да посматрамо у потпуној завис-

ности од развитка рељефа у тим сливовима, како смо и раније изнели (13, 103). Ово утолико пре што иста површ, изван ових сливова, нигде није проучена у свом „продужетку према северозападу и југоистоку" од стране Ј. Цвијића, иако прелази „преко Дрине у Босну и на југоисток од Копаоника" (32, 21).

Добија се утисак да је сам положај долине Ђетиње и Западне Мораве (на коју се предходна наставља), послужио Цвијићу као основа за објашњење максималног распрострањења абразионог рељефа на југу Шумадије. Ово због тога што је долина Западне Мораве (у ширем смислу) прва и највећа природна граница, идући од Београда ка југу, која раздваја релативно ниску Шумадију од високог старовлашко-рашког предела. Нема ни једне тако изразите морфолошке границе са читавим системом котлина, која се простире на знатној дужини (око 150 км), у целој динарској области. Сем тога, чињеница је да су неогени језерски седименти највише распрострањени баш до ове морфолошке границе, залазећи према њој из Поморавља, на југоистоку, а затим из пренеогених тектонских удолина на северу (Гружа, Горњи Милановац). Оба ова фактора (морфолошки и петрографски) били су на први поглед довољан доказ за објашњење највише границе до које је допирало Панонско море које је створило Мачкатску површ и клиф изнад ње. Међутим, као што ће се касније видети, језерски седименти (осим уз долину Ибра) простиру се и на другом месту јужно од морфолошке границе, а затим иста граница је у основи тектонског порекла, делимично измењена ерозивним процесом од агенса који и данас делује у њој.

ОРИЈЕНТАЦИЈА МАЧКАТСКЕ ПОВРШИ И ФЛУВИЈАЛНИХ ПОВРШИ ИЗНАД ЊЕ ПРЕМА ДИНАРСКИМ ДИРЕКТРИСАМА

У вези са овом морфографском особином постоје по Цвијићу два случаја. Први је када се Мачкатска површ и њена обала подударају с правцем пружања динарских директриса и такву обалу је назвао „лангитудиналном". Други је, међутим, када се ова површ са обалом пружа попречно, односно, „трансверзално" на динарске директрисе. За први случај Цвијић наводи пример Мачкатске површи „између Дрине и Ибра", док за други само помиње да постоји у Босни, али без конкретних примера локалности (35, 287).

Ако се за лонгитудиналан тип обале Панонског мора узима као пример развитак обале и Мачкатске површи између Дрине и Ибра, тада се види да се тај тип обале не поклапа само с правцем пружања динарске директрисе већ и са оријентацијом слива Ђетиња—Западна Морава. Стога још једном излази да се генеза Мачкатске површи и одсека изнад ње, не могу посматрати независно од тога слива када се налазе у њему.

Изгледа да је Цвијић реконструкцију мачкатске обале узео према поменутој директриси (која у основи представља раседни одсек и флувијални прегиб) тумачећи је као „абразиони клиф" и пошао од њега, а не од површи. Тај одсек га је јако импресионирао, а тек према њему је тражио одговарајућу површ за своје схватање о абразионом рељефу. То се види из следеће реченице „он је (одсек П. М. З.) најкарактеристичнија црта у рељефу ове области ... нарочито на брду Градини и Палисаду изнад Чајетине" (35, 287).

Затим Цвијић износи да на местима где се јављају лонгитудиналне обале и површи (паралелне с динарским директрисима), да су ту флувијалне површи изнад њих попречне на динарске директрисе (**35**, 287).

Ово се не би могло усвојити за флувијалне површи на Златибору у сливу Црног Рзава и у сливу Увца, које се налазе непосредно изнад Мачкатске површи. Колико се на терену могло установити те површи су идеално паралелне с динарским директрисима и то како по дну басена ових сливова тако и на њиховом ободу. Међутим, за Мачкатску површ, на делу Кремна — Пожешка котлина, могло би се рећи да има извесно попречан правац према динарским директрисима, јер се овде пружа од запада ка истоку североистоку; дакле сасвим супротно.

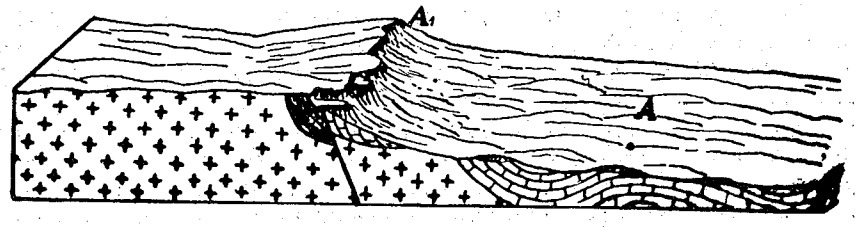
МОРФОЛОШКЕ ОСОБИНЕ ОДСЕКА ИЗНАД МАЧКАТСКЕ ПОВРШИ

Мада је Ј. Цвијић неприкосновено третирао одсек Мачкатске површи као „обалу", односно „абразиони клиф", ипак када детаљније говори о његовим морфолошким особинама истиче да је тај одсек у основи тектонски — раседни одсек, а затим и флувијални прегиб (подвукао М. З).

Тектонске особине одсека су приказане на блок дијаграму (**35**, 7), на коме се види како се раседна линија потпуно поклапа са одсеком.

Ерозивне особине одсека, у смислу флувијалног прегиба, изнео је Цвијић приликом разматрања „Односа између флувијалног прегиба и обалске линије" напоминући да је веома тешко изнаћи њихову везу (**35**, 267, скица 268). Међутим, у даљем излагању истиче да су повољна места за утврђивање ове везе „на мачкатској обали од Чајетине до Глизе, која је служила као полазна тачка мојим испитивањима. На тим местима флувијални прегиб прележе у обалску линију А, која је овде изражена у облику клифа, и она и флувијални прегиб се поклопе" (**35**, 267; подвукао М. З).

Као што се види, Цвијић је овим својим излагањем објаснио полигенетско порекло отсека Мачкатске површи. Ако га тако и усвојимо, онда је значајно анализирати који је од поменутих агенаса (тектоника, абразија, флувијална ерозија), имао највише удела у његовом стварању?

Ск. 2. Блок дијаграм Мачкатске површи (А) са одсеком („обалом") изнад ње (A_1). Види се потпуна подударност раседне линије у серпентину са одсеком. (по Ј. Цвијићу)

Према приложеној скици (2), излази да је одсек већ постојао као облик у рељефу пре језерске трансгресије. У овом случају он је представ-

љао препреку на којој се завршавала обалска линија Панонског мора. Али из скице се види да одсек није померен од своје раседне линије, што значи да је износ абразије на њему био апсолутно минималан. Истина Цвијић напомиње да обалска линија извесно „одступа" и „вијуга" од раседне линије и да је то резултат абразионог процеса (**32**, 7). Међутим, да би то доказали потребно је да се осврнемо на старост раседног одсека као и време које је протекло од његовог формирања до трансгресије као и после ње.

С обзиром да се одсек простире на знатној дужини „више десетина километара", како каже Ј. Цвијић (**32**, 7), то значи да је постао у једној од важнијих орогених фаза у тектоници динарида. Таква фаза радијалне тектонике је констатована у овој области и она је била крајем еоцена (пиринејска, 47, 501; 46, 136). Од тада па до понта, када је по Цвијићу настала трансгресија Панонског мора, било је довољно времена да раседни одсек претрпи извесне измене на рачун флувио-денудационог процеса. Али, ако се овоме дода и протекло време од постпонта (када је настала регресија) до данас, онда јасно излази да је флувио-денудациони агенс имао неупоредиво дуже дејство од абразије у модификовању тектонског одсека. Као доказ за то може послужити и чињеница што нигде на одсеку, или испод њега, није констатован обалски материјал. Напротив, на одсеку су запажени и мањи прегиби, а постоје и индикације да су се дуж његове раседне линије вршила кретања и после језерске периоде, о чему ће се доцније говорити.

Према томе полигенетске одлике одсека Мачкатске површи треба схватити као последицу комбинованог дејства тектонских и флувио-денудационих процеса.

ОДНОС МАЧКАТСКЕ ПОВРШИ ПРЕМА ФЛУВИЈАЛНИМ ПОВРШИМА ИЗНАД ЊЕ

Приликом разматрања овог проблема постоје такође неке примедбе које заслужују пажњу. Њих чине: број и висина флувијалних површи, одсутност језерских седимената на њима, њихов међусобни однос и време постанка.

У свом првом чланку о овом питању (**32**,)2, Цвијић издваја четири флувијалне површи, које се простиру изнад мачкатске обалске линије до развођа црноморско-јадранског слива. поред њиховог имена ставља и сигнатуру и то за површ Беле Реке а, Златиборску б, Дробњачку ц, и Копаоничку д, (**32**, 2). Међутим, у другом чланку (**33**, 20-21) као и у геоморфологији II (**35**, 288), дата је супротна сигнатура површи. Копаоничка је обележена са а, Дробњачка са б, итд.

Све четири површи Цвијић је најбоље проучио на Златибору, а затим их констатује и на Копаонику (**35**, 289). Оно што прво пада у очи то је да нису дате висине површи*, а ипак се врши њихова паралелизација између двеју планина, које се битно разликују по висини. Тако на пример највиша површ на Копаонику — Велика Раван има висину од 1.800 односно 2.000 м. (**36**,339). Испод ње се ређају ниже површи Дробњачка, Златиборска и Беле Реке. Међутим иста Копаоничка површ на Златибору је висока свега 1350-1400м (**37**), а изнад ње Раван Торник (1430м). Исто тако Дробњачка површ

* Сем у скриптама (36)

на Дурмитору је висока 1420-1600 м (35,292), дакле виша је у целини од Златибора и његове највише Копаоничке површи, а по реду треба да је испод ње.

Ове изразите висинске разлике код флувијалних површи, на релативно знатно удаљеним планинама, не могу се занемарити када се врши њихова корелација. Оне нас упућују да је тај проблем флувијалних површи сложенији него што изгледа на први поглед, нарочито када је у питању време њиховог постанка. Логично се узима да су највише површи на високим планинама старије од сличних површи на нижим планинама. Уколико то није случај онда га треба на сваком одговарајућем примеру и доказати.

У вези друге примедбе, Ј. Цвијић износи да „На флувијалним површима нема плиоценских седимената који су карактеристични за абразионе. Оне су голе, изузевши елувијума од дробина" (35,264).

Како смо и раније истакли Златиборска површ није гола, на њој се налазе језерски седименти у котлинама Семегњева (13,99), а затим читав низ неогених басена са сличним седиментима у сливу Увца*, о којима ће се говорити у даљем излагању.

Говорећи о међусобном односу флувијалних и абразионих површи Цвијић напомиње „уопште где је једна обалска линија добро очувана на већој дужини, онда површ која се над клифом констатује, одговара по правилу тој обалској линији..." 35,268).

У овом случају Златиборска флувијална површ би одговарала мачкатској обалској линији. Међутим, другачије о овоме Цвијић износи у одељку „Динарске флувијалне површи и обалске линије" где каже „изнад горњег обода мачкатске обале простире се флувијална површ која би одговарала мачкатској фази, или некој вишој, а права Златиборска површ која иза одсека настаје, одговара некој нижој обалској фази" (35,287); значи првој по реду лоретској. Исто то се запажа и у Гласнику СГД. св. 6 страна 2 (32).

Али на страни 277 (Геоморфологија II) уз објашњење на скици 260 (стр. 263), стоји да највишој абразионој површи А, одговара највиша флувијална а, у овом случају Копаоничка иза које редом следе Б:б; Ц:ц и Д:д.

Ако се сумирају све три приказане дефиниције о међусобном односу и вези абразионих и флувијалних површи излази да Мачкатској абразионој површи одговара најпре Златиборска, затим површ Беле Реке (као најнижа) и најзад Копаоничка (као највиша), а то је, као што се види немогуће.

Слична контрадикција се уочава и када је реч о времену постанка флувијалних површи. Тако се на једном месту износи да су све четири површи (Копаоничка, Дробњачка, Златиборска и Беле Реке) постале после маринских и језерских трансгесија, „оне су изван домашаја најмлађих мора и језера, која су допирала до мачкатске обале" (35,293). Међутим, на другом месту стоји да свака флувијална површ одговара једној од понтијских фаза приликом регресије језера (32,2; 35,287).

---

* Златиборска површ по Ј. Цвијићу залази и у слив Увца допирући узводно до Сјеничке котлине (34, 403).

ОДНОС ТЕРАСА САМОСТАЛНИХ ЈЕЗЕРА ПРЕМА МАЧКАТСКОЈ ТЕРАСИ

И ово је једно од интересантних поставки из које ће се видети противречност и недоследни ставови. Ево шта о томе Ј. Цвијић пише.

Као у Мачкатској и у флувијалним површима (јужно од ње) постоје потолине са језерима која су отицала према панонском басену... Та језера су поређана у низове (серије) дуж Рзава, Увца и Ђеотине. „Она су представљала један уметак у општем речном систему..... у сливу Увца су била таква језера Сјеничко и Негбинско" (**34**,403).

Да ли су та самостална или локална језера била синхрона са сличним језерима на Мачкатској површи (бар у првој фази њиховог постојања), или су била старија или млађа од њих, као и према мачкатској обалској линији, то се не види из ових излагања. О овоме се, међутим, расправља у другој књизи геоморфологије (**34**,280), где стоји да су терасе самосталних језера млађе од Мачкатске терасе и наводе се примери таквих тераса (бачијске у Сјеници високе 1160 м, у Пљевљима итд.). Али када говори о старости флувијалних и абразионих површи, Цвијић износи да су јужно од Мачкатске терасе све старије флувијалне површи и делови долина (подвукао М. З.), док су северно од ње абразионе површи и долине млађе (**35**,281).

Питамо се како делови долина, јужно од Мачкатске терасе могу бити старији од ње, када су усечени у „језерске терасе" које су „млађе" од Мачкатске површи (горњи цитат)?

Што се тиче флувијалних површи јужно од Мачкатске, може се рећи да су од ње старије само високе флувијалне површи на планинама које су биле изван домашаја језерске абразије и акумулације (како и сам Цвијић каже, **35**,293). Међутим, ниже флувијалне површи, по дну и нижем ободу неогених басена (рецимо у сливу Увца) не, из разлога, што те површи засецају како дно неогених басена тако и језерске седименте у њима. Исто то важи и за старост појединих делова долине. Свакако да ће делови долина по вишем ободу неогених басена бити старији, као и њихове пратеће флувијане површи; док делови долина по нижем ободу и по дну неогених басена су млађи не само од ових басена, већ и од нижих површи које их засецају. Познато је да су у овим површима дубоко усечене долине и то често кањонског типа (Увац низводно од Сјеничке котлине).

Придржавајући се схватања о „самосталним језерима", јужно од Мачкатске површи, Цвијић разматра какав би карактер требало да имају „ерозивне површи"* око њихових басена. При томе поставља две могућности:

Ако су језера била без отоке онда би се око басена образовале локалне или регионалне површи, које одговарају фазама језерског сплашњавања. Ако би пак језера била са отокама, онда би њихов ниво сплашњавао према нивоу панонског мора, а ерозивне површи око њихових самосталних басена представљале би делове општих ерозивних површи у целом панонском сливу (**35**,282).

Ова алтернатива нам не показује за коју се хипотезу Цвијић определио, али нам дозвољава да ставимо примедбу на мишљење о „самосталним језерима". Ако су зацело постојала самостална језера, током целе

* Мисли се на абразионе површи.

језерске периоде, зашто се помиње Мачкатска тераса код Негбине, у сливу Увца? (34,407, ск. 352). Да ли она треба да иде у прилог другој хипотези, о синхронизму и генетском јединству са Мачкатском површи на њеном примарном месту? Ако је тако, онда то треба доказати литолошким и морфолошким чињеницама, које нису дате. У истом смислу би се могла објаснити веза и синхронизам и нижих флувијалних површи неогених басена. За то имамо један морфолошки податак код Ј. Цвијића, а он се односи на распрострањење Златиборске површи која из слива Црног Рзава прелази у слив Увца, допирући чак до његовог изворишног дела (Сјеничка котлина, 34,403).

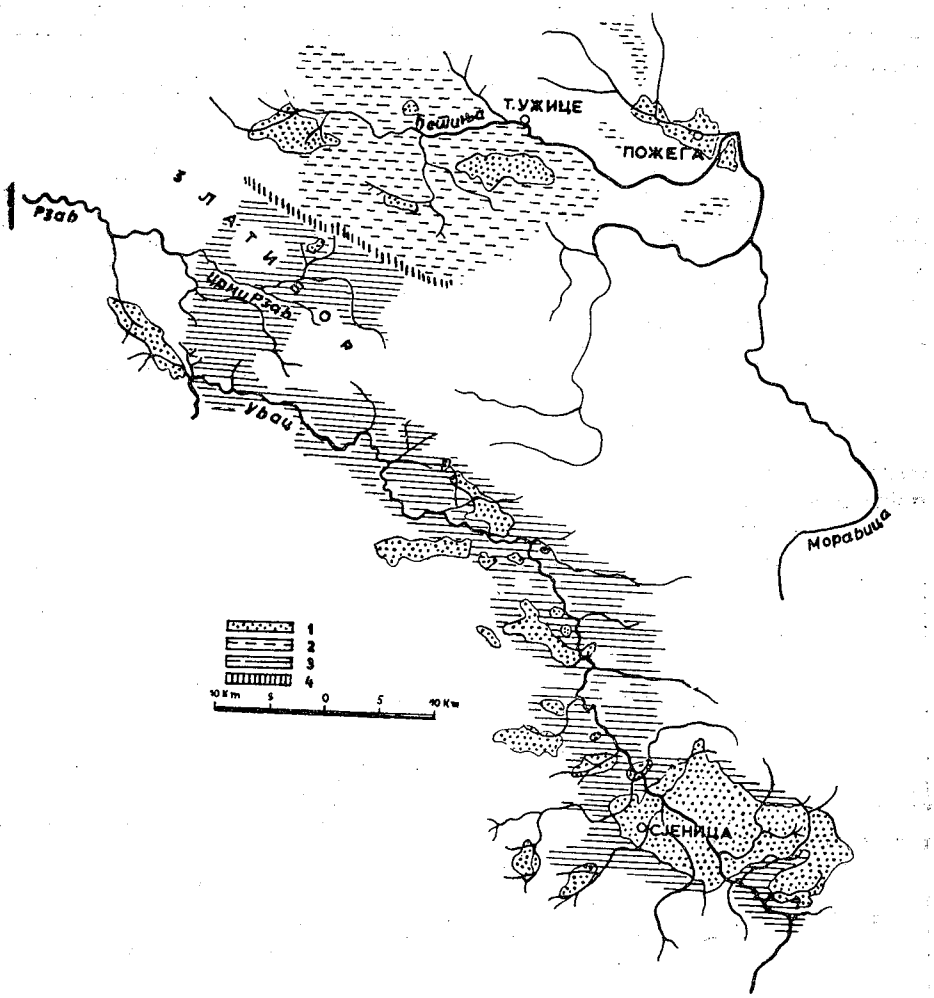
Из претходног излагања се види да је ово последње питање, односа тераса самосталних језера према Мачкатској тераси, једно од најважнијих коме је Цвијић пришао искључиво са теоретског становишта. Оно је важно због тога што се на основу његове детаљне анализе може видети да ли је граница између флувијалног и абразионог рељефа била на Златибору, и у опште да ли се може говорити о таквој једној граници? Чињеница је да нам је Цвијић, разматрајући овај проблем, нехотимично дао три елемента који када се доведу у везу са осталим геоморфолошким појавама, супротстављају се његовој поставци о тој граници. Ти елементи се односе (како смо видели) на сличност Мачкатске површи са флувијалним површима јужно од ње (у погледу неогених басена); на постојање „абразионе" површи, мачкатског стадијума, код Негбине и на распрострањење Златиборске флувијалне површи.

Због свега тога да би се пратила стварна веза и однос Мачкатске површи према неогеним басенима јужно од ње и флувијалних површи, потребно је детаљно проучити Златиборску флувијалну површ, непосредно изнад одсека Мачкатске површи, као и даље на целом њеном пространству. Исто тако је потребно расветлити и морфолошке особине одсека који раздваја ове површи, на основу којих ће се оповрћи или потврдити изнета морфолошка граница. За то је изабран класичан део Цвијићевог профила између Палисада и Шаргана.

МОРФОЛОШКЕ И ГЕОЛОШКО-ТЕКТОНСКЕ СЛИЧНОСТИ МАЧКАТСКЕ ПОВРШИ СА ЗЛАТИБОРСКОМ ПОВРШИ НАРОЧИТО НА ДЕЛУ ЊЕНОГ РАСПРОСТРАЊЕЊА У СЛИВУ УВЦА

Суштина наслова овог одељка није оригинална, јер представља наставак и разраду већ утврђене сличности између ових површи од стране Ј. Цвијића што се изричито види из његовог цитата приказаног на страни 6. Па ипак, иако констатује ове сличности између површи у морфолошко-тектонском погледу (у основним цртама), Ј. Цвијић запажа на њима и неке морфолошке разлике на основу којих категорички повлачи границу између абразионог рељефа на северу и флувијалног на југу. Те разлике се односе на „епигеније, дисиметрију, наслеђене или накалемљене меандре"; појаве које постоје на „абразионим", а којих „нема на флувијалним површима, сем пиратерија" (35,281).

Пре него што изнесемо да ове појаве постоје и на нижим флувијалним површима, јужно од Мачкатске, да видимо нешто детаљније у чему се огледа сличност између најраспрострањеније Златиборске и Мачкатске површи.

Ск. 3. Распрострањење Мачкатске површи у сливу Ђетиње (2) и Златиборске у сливовима Црног Рзава и Увца (3). 1, неогени басени. 4, раседни одсек који одваја површи.

На скици (3) дато је распрострањење Златиборске површи, која са Златибора из слива Црног Рзава прелази преко ниског развођа, између Љуљаша (1268) и Голеша (1014 м) у слив Увца, где заузима знатно веће пространство. Уствари површ обухвата цело дно басена овог слива све до Сјеничке котлине. Са ње се, овде онде дижу поједина мања узвишења, махом састављена од тријаских кречњака. Али у површи су спуштена и мања удубљења у којима су очувани језерски седименти. То су познати

неогени басени, тектонског или ерозивног порекла којих у сливу Увца има 12 (Сјенички, Халиновићи, Мишевићи, Акмачићи, Комарани, Негбински, Рутошки, Кокин-бродски, Сенишки, Раснички, Дражевски и Бијела Брда-Штрбци.

На делу Златиборске површи на Златибору постоји само један неогени басен Семагњевски.

Из скице се види и распрострањење Мачкатске површи до Пожешке котлине у којој се исто тако јављају неогени басени и то Кременски, Бранешки, Биоштански, Качерски и Пожешки. У њима су очувани језерски седименти који се у литолошком и палентолошком погледу потпуно подударају са језерским седиментима у басенима на Златиборкој површи. То су констатовали скоро сви геолози који су вршили проучавања у овој области (**38, 39, 40, 41, 42**). Литолошка подударност долази отуда што је основа басена израђена од истих геолошких формација које углавном чине тријаски кречњаци, дијабаз-рожначке стене и серпентини. Међутим, палеонтолошка подударност показује да су басени синхрони. Иако у њима нису нађени карактеристични фосили, већина геолога тумачи њихову средње и горњемиоценску старост (**41, 43, 40, 44, 42**). Да ли су у басенима постојала самостална језера уметнута у хидрографским системима?

Према данашњем изолованом карактеру то би се могло предпоставити. Међутим, када се посматра однос ових басена према рецентној хидрографској мрежи тада се уочавају знатна одступања. Наиме, већина речних токова не води дном басена, већ се усеца епигенетски по њиховом ободу или сасвим изван њих. Ова изразита несагласност речних токова са језерским басенима показује да су првобитно самостална језера у свом завршном стадијуму била спојена у једно пространо језеро које је покривало како Мачкатску тако Златиборску површ. За овакво тумачење служе нам као доказ поред многобројних епигенија и накалемљени меандри, који су фиксирани на некадашњој централној језерској равни. Такви меандри постоје код Ђетиње и Сушице на Мачкатској, али исто тако и још изразитији на Златиборској површи код Црног Рзава и Увца (ск. 3).

Према томе из горњих резултата се види да је Мачкатска површ потпуно слична са Златиборском површи не само у основним геолошко-тектонским и морфолошким особинама, већ и када је реч и о посебним морфолошким појавама које постоје на овим површима (епигеније, накалемљени меандри). У чему је онда разлика ових површи?

Једина, али не и потпуна разлика постоји у њиховим апсолутним висинама. По Ј. Цвијићу „Мачкатска површ има висину почевши од 800 па до 950, а највише 1000 м, и то само где где, онде где неприметно прелази у Златиборску површ тако да се граница између њих не може тачно повући“ (**36**.338 ; подвукао М. З.) Овај драгоцени податак Ј. Цвијића показује нам да Мачкатска површ није потпуно одвојена од Златиборске површи изразитим одсеком, већ делимично. Нарочито је значајно што на оним местима где „неприметно прелази у Златиборску површ“, да је ту Цвијић тумачи као „флувијалну“. Као пример за то наводи део површи око Малича (изнад Ариља) где јој висина достиже 1000 м (36,338).

Златиборска површ по Цвијићу почиње висином „од 950—1100, и допире до око 1200 м. Цела таласаста зараван Златибора представља ту

површ"..... Карактеристично је да Цвијић помиње само два места где је она јасно одвојена одсеком од Мачкатске површи. Једно је код Чајетине, а друго „код ужичког села Равни где се виде клифови Глизе" (36,338).

С обзиром на изнете чињенице излази да на местима где не постоји одсек између Мачкатске и Златиборске површи, да се ту површи спајају прелазећи једна у другу и граде јединствену површ, па је и то један од доказа о морфолошкој сличности ових површи. Ово утолико пре јер се највиша апсолутна висина Мачкатске површи (1000 м) међусобно прожима и укршта са најнижом висином Златиборске површи (950 м). Међутим, на местима где је Мачкатска површ одвојена од Златиборске одсеком та места заслужују пажњу. Проматрајући једно такво место између Чајетине и Шаргана, могли смо само да потврдимо већ констатовану чињеницу да се овде ради о раседном одсеку који је у основи створен пре језерске периоде, али дуж чије су линије настављена тектонска кретања и после те периоде. Као доказ за то служи нам веома интензивна поремећеност језерских седимената у Креманској котлини и Бранешком пољу коју су утврдили и раније испитивачи (45,43). Пошто се на том одсеку јављају и извесни прегиби без обалског материјала, то нам они показују да су се тектонски покрети манифестовали сукцесивно у више фаза за време флувио-денудационог процеса у постјезерском периоду.

Из тих разлога, делимично постојећа морфолошка граница између Мачкатске и Златиборске површи не може се више тумачити као м о р ф о г е н е т с к а у смислу „обале панонског мора", која одваја абразиони рељеф на северу од флувијалног на југу, већ као граница између двеју флувио-денудационих површи које су имале сличну еволуцију после ишчезавања језера из ове области. Иако се данас Мачкатска површ налази у једном (Ђетиња), а Златиборска у два суседна слива (Црни Рзав — Увац), њихове геолошко-тектонске и морфолошке сличности нам показују да су површи имале некада једну заједничку основу од које је почео њихов развитак. Ту основу је чинила централна језерска раван која је на делу тектонске линије (за време језерске периоде) вероватно поседовала мањи прегиб у облику подјезерске пречаге. Тај прегиб је послужио као предиспозиција за формирање развођа између Ђетиње и Црног Рзава непосредно после регресије језера. Али ако су дуж његове раседне линије настављени тектонски покрети и после језерске периоде (издизање Златибора, односно спуштање Креманског и Бранешког басена) то је условило још јаче диференцирање централне језерске равни на чијим се деловима образују самостални хидрографски системи Ђетиња и Црни Рзав са Увцем. С обзиром да је између два последња слива развође ниско излази да се издвајање ових сливова у посебне системе, са овог дела Златиборске површи, обавило под утицајем локалних тектонских покрета у пределу неогеног басена Бијела Брда — Штрбци.*

Најјачи доказ за изнету хипотезу о постојању јединственог регионалног језера на делу Мачкатске и Златиборске површи (у завршној фази његовог постојања) јесте неогена оаза у Семегњеву чији језерски седименти (лапорци и кречњаци) леже као страни материјал на серпентинској основи Златибора како смо то и раније изнели (13,99).

* Ово закључујемо на основу поремећених језерских наслага у том басену.

ЗАКЉУЧАК

Сврха приказаног рада није имала за циљ да се изнесе само критичка анализа Цвијићевих резулата о морфогенетској граници у пределу Златибора, већ да се на основу драгоцених Цвијићевих података и новог чињеничког материјала учини један корак напред у смислу решавања изузетно значајног геоморфолошког питања које се односи на постојање те границе. Тако је установљено да одсек изнад Мачкатске површи не представља „обалу" или „клиф" панонског мора који раздваја абразионе површи на северу од флувијалних на југу, већ да је то у основи тектонски одсек делимично измењен флувио-денудационим процесима, који дели две најизразитије флувио- денудационе површи, у овом пределу: Мачкатску (у сливу Ђетиње) и Златиборску (у сливу Црног Рзава и Увца). До овог закључка се дошло на основу потпуне сличности између ових двеју површи како у геолошко-тектонском тако и у морфолошком погледу. Нарочито је значајно што се на обема површима налазе неогени језерски седименти (средње и горње миоценске старости), који представљају ерозијом редуциране оазе некадашње акумулативне равни једног регионалног језера које је у завршној фази покривало ове површи. Та реконструкција регионалног језера, које је из слива Ђетиње прелазило преко Златибора у слив Увца до Сјеничке котлине, изведена је не само на основу палеонтолошке подударности језерских седимената у очуваним оазама (неогени басени, већ и на основу несагласности савремених речних токова са тим басенима према којима су њихове долине претежно усечене епигенетски. Посебно треба истаћи да палеонтолошки подаци показују да је регионално језеро било плитко и да с тим у вези његов агенс није био таквог интензитета да би могао изграђивати абразионе површи (слично Скадарском Језеру).

ЛИТЕРАТУРА

1. П. С. Јовановић — Осврт на Цвијићево схватање о абразионом карактеру рељефа по ободу Панонског басена (Зборник радова Географског института САН, књ. 1, Београд 1951)
2. Ј. Роглић — Проблем неогеног абразионог рељефа (Конгрес на географите од ФНРЈ, II, Скопље 1952)
3. I. Gelert — Das Schachtelrelief von Belgrad (Zeitsch. für Geomorpohologie, Bd IV, 1928)
4. T. Raven — Flussverlegungen Ausbildung einer Piedmonttreppe als Folge einer unglechseitigen Hebung im nordserbischen Hügeland (C. R. du Congrès international de géographie, Amsterdam 1938, T. II, Travaux de la section II a,)
5. Д. Петровић — Бачевачка крашка област (Зборник радова Географског института САН, св. 1, Београд 1951)
6. Д. Петровић — Слив Злотске Реке (Зборник радова Географског института САН, св. 7, Београд 1954)
7. Д. Петровић — Долина Великог Тимока (IV Конгрес географа ФНРЈ, Београд 1955)
8. Ч. Милић — Рељеф у сливу Туманске Реке (Зборник радова Географског института САН, св. 4, Београд 1953)
9. Ч. Милић — Рељеф у сливу Брњице (Зборник радова Географског института САН, св. 4, Београд 1953)
10. Ч. Милић — Слив Река (Посебна издања Географског иститута САН, св.9, Београд 1956)

11. М. Зеремски — Кременска котлина (Гласник Српског Географског друштва, св. XXXIV, бр. 1, Београд 1954)
12. М. Зеремски — Рељеф планине Таре (Посебна издања Српског Географског друштва, св. 33, Београд 1956)
13. М. Зеремски — Флувио-денудационо или абразионо порекло Мачкатске површи (Зборник радова Географског завода Природно-математичког факултета у Београду, св. IV, Београд 1957)
14. М. Зеремски — Рељеф Београдске и Земунске Посавине (Зборник радова Географског завода Природно-математичког факултета у Београду, св. VII, Београд 1960)
15. Р. Лазаревић — Рељеф слива Језаве, Раље и Коњске Реке (Зборник радова Географског института САН, св. 13, Београд 1957)
16. Р. Лазаревић — Азањска фосилна долина (Посебна издања Српског Географског друштва, св. 36, Београд 1959)
17. П. С. Јовановић — Епигенетске особине слива и долине Топчидерске Реке (Глас САН, одељење природно-математичких наука CCVIII, св. 6, Београд 1953)
18. Ј. Ђ. Марковић — Рељеф слива Црнице и Грзе (Зборник радова Географског института САН, књ. 7, Београд 1954)
19. Ј. Ђ. Марковић — Рељеф слива Раванице (Зборник радова Географског института САН, књ. 4, Београд 1953)
20. Ј. Ђ. Марковић — Рељеф слива Јовановачке са Крњевом и Великом реком (Зборник радова Географског института САН, књ. 12, Београд 1956)
21. Б. П. Јовановић — Рељеф слива Колубаре (Посебна издања САН, Београд 1956)
22. Р. Ршумовић — Површ Поникава и Стапара (Зборник радова Географског института САН, књ. 11, Београд 1955)
23. Ж. Јовичић — Рељеф слива Калениќке Реке (Зборник радова Географског завода Природно-математичког факултета у Београду, св. IV, Београд 1957)
24. М. Радовановић — Долина и слив Лешнице (Зборник радова Географског института САН, књ. 13, Београд 1957)
25. Р. Лазаревић — О морфогенези површи по јужном ободу Панонског басена (Гласник Српског Географскг друштва, св. XL, бр. 1, Београд 1960)
26. Ж. Јовичић — Долина Петријевског Потока (Гласник Српског Географског друштва, св. XXXV, бр. 2, Београд 1955)
27. Ж. Јовичић — Рељеф Београдског Подунавља са сливом Топчидерске Реке (Зборник радова Географског завода Природно-математичког факултета у Београду, св. VII, Београд 1960)
28. Р. Лазаревић — Рељеф непосредног слива Дунава између Гроцке и Смедерева (Зборник радова Географског института САН, књ. 13, Београд 1957)
29. Б. Ж. Милојевић — Панонски Дунав у Југословији (Зборник Матице српске, серија природних наука, св. 18, Нови Сад 1960)
30. Р. Ршумовић — Рељеф слива Голиске Моравице (Посебна издања Географског института САН, књ. 16, Београд 1960)
31. Б. Миловановић — Геолошка карта Краљевине Југославије, секција Вардиште 1 : 100.000, Београд 1936)
32. Ј. Цвијић — Абразионе и флувијалне површи (Гласник Српског географског друштва, св. 6, Београд 1921)
33. Ј. Цвијић — Флувијалне површи и флувијални прегиби (Гласник Српског географског друштва, св. 9, Београд 1923)
34. Ј. Цвијић — Геоморфологија I, Београд 1924
35. Ј. Цвијић — Геоморфологија II, Београд 1926
36. Ј. Цвијић — Геоморфологија, скрипта, Београд 1919-20
37. М. Зеремски — Рељеф у сливу Црног и Белог Рзава (рукопис)
38. Ј. Жујовић — Геологија Србије (Српска краљевска Академија, Београд 1893)
39. Д. Анић — Фосилна флора Кремена код Ужица (Весник геолошког института Краљевине Југославије, књ. 6, Београд 1938)

40. Д. Анић — Старост наслага са смеђим угљеном у Босни и Херцеговини и Далмацији (Геолошки вјесник Хрватског геолошког друштва, св. 5-7, год. 1951-53, Загреб 1954)
41. К. В. Петковић — Тумач за геолошку карту листа „Сјеница", Београд 1933
42. П. Јевремовић — Геолошки састив и тектонски склоп терена између Бистрице, Увца и Негбине (дипломски рад у рукопису)
43. Б. Миловановић — Геолошки и тектонски проблеми Златиборског масива (Геолошки анали Балкан. Полуострва, књ. XII, део I, Београд 1934)
44. П. Стевановић — Усмено саопштење приликом одредбе неких фосила из Креманске и Сјеничке котлине.
45. O. Ampferer — Zur Tektonik und Morphologie des Zlatibormassivs.
46. Б. Ћирић — Геологија Драгачева (Гласник природњачког музеја у Београду, серија А, књ. 9, Београд 1958)
47. K. Lederbur — Stratigraphie und Tektonik Jugoslawiens zwischen Lim und Ibar (N. Jahrbuch f. Min. etou Beil. Bd. 85, Abt. B. Stuttgart 1941)

RÉSUMÉ

LE RAPPORT ENTRE LA PÉNÉPLAINE DE MAČKAT ET LES BASSINS NÉOGÈNES SITUÉS AU SUD DE CELLE-CI

MILOŠ ZEREMSKI

En étudiant le relief fossile d'abrasion au dorb méridional du Bassin Pannonien, Cvijić a établi que ce relief a été développé jusqu'à la montagne de Zlatibor dans la Serbie Occidentle C'est justement jusqu' à cette monfagne-ci que s'étendait la mer pannonienne qui, à son niveau maximum (de 940 m) y avait entaillé la »côte« et la terrasse côtière de Mačkat. Ces résultats de Cvijić ont posé la limite morphogénésiaque (dans la région de Zlatibor) qui sépare le relief fossile d'abrasion au nord du relief fluvial au sud. Une telle conception l'originale de la pénéplaine située au bord méridional du Bassin Pannonien, que l'on considérait comme étant formée par l'abrasion, s'était maintenue jusqu'il y a une dizaine d'années lorsqu'elle fut soumise à une révision. En suivant cette révision, nous avons entrepris la tâche d'étudier la région frontiére entre le relief »d'abrasion« et le relief fluvial dans les parages de la pénéplaine de Mačkat, en examinant le rapport entre cette pénéplaine-ci et les bassins néogènes, situés au sud de celle-ci. Au cours de ces travaux de recherches, nous avons constaté que la pénéplaine de Mačkat (formée par l'abrasion, selon Cvijić) était-à-fait identique à la pénéplaine fluviale de Zlatibor, qui s'éléve au-desssus d'elle, non seulement au point de vue géologico-tectonique, mais aussi au point de vue morphologique. Les deux pénéplaines sont composées des mêmes roches (calcaires triasiques, diabase, et hornsteins). Elles renferment de petits bassins néogénes, dont les sédiments lacustres montrent une analogie compléte au point de vue lithologique et paléntologique. Finamelent, sur ces pénéplaines sont représentés des phénoménes morphologiques spéciaux: épigénies et méandres entés. A la base de ces faits-ci, on est arrivé à la conclusion qu'au-dessus des deux pénéplaines il y avait un lac régional (d'âge miocéne moyen ou supérieur) qui, dans la phase finale, passait du bassin fluvial actuel de la Djetina, au-dessus du Zlatibor, dans le bassin fluvial de l'Uvac, en s'étendant loin vers le sud jusqu'à la vallée encaissée de Sjenica. Comme vestiges de ce lac se sont conservées les oasis de sédiments lacustres (dans les bassins susmentionnés), dont les caractéres paléontologiques démontrent que le lac était peu profond (analoguement au Lac de Skadar) et que, par conséquent, son action étant incapable de formes des pénéplaines d'abrasion.

Donc, la conception ayant prévalu jusqu'ici sur la limite morhogénésiaque sur la montagne de Zlatibor (entre les reliefs fluvial et d'abrasion) ne peut être maintenue, car les données géologico-tectoniques et morphologiques existant sur les pénéplaines fluviales de Mačkat et de Zlatibor, qué l'on vient d'exposer, s'y opposent.

KARTOGRAFSKI PRIKAZ JEDNOG DIJELA BOSNE IZ 1783 GODINE

Prilog prikazivanju Bosne i Hercegovine na geografskim kartama

RATIMIR GAŠPAREVIĆ

Dvije godine prije odlaska zastavnika Božića u Bosnu i njegovog izvještaja o putovanjima i zapažanjima po Bosni[1]), upućeni su iz Praga generalštabni oficiri kapetan Šmit i major Held u Bosnu s ciljem da organizuju obavještajnu službu i prikupljanje materijala za izradu jedne karte Bosne te uhođenje predjela i puteva[2]). Poticaj za ove obilaske Bosne nastao je u vrijeme priprema Josipa II za rat Turske ,a u sklop tih priprema spadalo je i ispitivanje terena budućih operacija u Bosni i izrada jedne detaljnije karte njenih krajeva.

Još je austrijski kartograf G. M. Višer (Vischer) 1670. izradio kartu Donje Austrije u 12 listova i u razmjeri 1:150.000. Nakon završetka sedmogodišnjeg rata, na prijedlog pretsjednika dvorskog ratnog savjeta u Beču Leopolda Dana (Danna), koji je za vrijeme tog rata uvidio nedostatak tačnih i čitkih geografskih karata, započeto je 1673, po naređenju carice Marije Terezije, snimanje Austrije i Mađarske. To je snimanje poznato pod nazivom Jozefinsko snimanje ili Jozefinski premjer, koji je dobio naziv po caru Josipu II za vrijeme kojeg je bio potpuno završen (1673—1787)[3]). Da bi se taj premjer mogao obaviti, izveo je opat Lisganig (Liesganig) od 1672. do 1770. po naređenju Marije Terezije triangulaciju Austrije, koja je dala podlogu za nastanak nove karte Austrije.

I dok tako Austrija, pa i mnoge druge evropske države već posjeduju u tom dobu tačne topografske karte svojih zemalja, dotle prikaz Bosne i Hercegovine i na ono malo karata što je izdano u toku XVIII vijeka daleko zaostaje po tačnosti i detaljnosti. U toku XVIII vijeka, do 1783, prikazana je Bosna na oko šezdeset karata. Među tim kartama zaslužuje podrobniju pažnju samo njih nekoliko. To su u prvom redu karte na kojima je prikazana Bosna kao samostalna provincija ili u sklopu drugih provincija, odnosno država. Te su karte stvorene na osnovu dotadašnjih karata o Bosni. Nadalje tu spada i nekoliko karata i tzv. planova koji nastaju manjim dijelom na osnovu ranijih

---

[1]) Hamdija Kreševljaković i Hamdija Kapidžić: Vojno-geografski opis Bosne pred Dubički rat od 1785. godine. Naučno društvo NR BiH, knjiga 5, Sarajevo 1957.

[2]) Dušan Pantelić: Uhođenje Srbije pred Kočinu Krajinu. Glas SKA, CLIII, Beograd 1933, 120/121.

[3]) Bernleihter Ernest: Die Entwicklung der Kartographie in Österreich. Wien 1959, 214/215.

kartografskih radova, a većim dijelom na osnovu samostalnog promatranja, rekognosciranja, odnosno snimanja terena u najširem smislu te riječi. Među takvim kartama i planovima se ističu:

a) karta jednog dijela Bosne između Drine i Une, te Save do linije Maglaj — Banja Luka od ing. F. Hajzea (Heise) koja je direktno snimana na terenu u razmjeri 1:172.800, u 3 crtana lista iz 1718. godine.*)

b) karta Mađarske, Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Bosne i Srbije od J. B. Homana (Homann) u razmjeri 1:766.000, u 1 bakrotisnom listu iz 1724. Na njoj je prikazana čitava Bosna.**)

c) odličan crtež E. Brifoa (Etienne Briffaut) pod naslovom: Carte originale et particulière de la Bosnie..... u razmjeri 1:560.000, na jednom listu iz 1738.***) Ona pretstavlja prvo opsežnije kartografsko djelo o Bosni. Karta oteka Beč) 408 (1).
je vojno-politička i daje Bosnu obzirom na nove granice prema odredbama mira u Požarevcu. Karta, kao ni jedna do tada, obiluje nazivima planina i polja, a naročito naselja. O velikom uspjehu ove karte govori i činjenica, da je ona kao osnovna podloga upotrebljena 50 godina kasnije za izradu jedne štampane karte Bosne.[4]).

d) zatim ratna karta carsko-kraljevskih nasljednih zemalja koje graniče sa Turskom od Rebaina (Rebain) u razmjeri 1:400.000, iz 1750, u 8 crtanih listova.*) Karta je data u taktičke svrhe, u slučaju (kako to stoji na samoj karti) jednog budućeg rata. Na karti je prikazan predio između Drine i Une te južno od Save do linije Zvornik — Vranduk — Banja Luka. U tom području dala je karta nešto novih naziva naselja, ali je sasvim podbacila u pretstavi reljefa i hidrografije.

e) Milerova (Müller) karta Mađarske u razmjeri 1:370.000, u 12 bakrotisnih listova iz 1769.**) Tu je detaljnije prikazana samo u svojim sjevernim dijelovima.

Osnovni nedostatak ovih probranih karata, zbog kojeg one nisu mogle da posluže kao apsolutna osnova za izradu jedne detaljne, topografske, vojne karte Bosne, je u siromaštvu onih detalja, koji su za vođenje ratnih operacija od prvostepene važnosti. To su u prvom redu komunikacije, zatim naselja data prema veličiui i položaju, tako da se iz ucrtanog znaka može odmah zaključiti o približnom broju kuća, položaju i protezanju naselja. Daljnji je krupan nedostatak ovih karata u zapostavljanju reljefa, te malih rijeka i pritoka koje sijeku komunikacije, a za koje se ne zna da li su premoštene.

Da bi se ovi nedostaci otklonili i da bi se dobio izvoran materijal, poslani su iz austrijskog generalštaba 1783. major Held i kapetan Šmit (Schmidt) u Tursku Hrvatsku i Bosnu, da prikupe osnovne topografske podatke i u obliku izvještaja sa priloženim planovima odnosno skicama opišu Bosnu i Tursku Hrvatsku. Major Held je od 29. III do 24. X 1783. poslao u Beč 8 izvještaja i uz svaki priložio plan onog dijela Turske Hrvatske i Bosne, na koji se

*) RAB (Ratni Arhiv Beč) B IX C 1045, unikat.

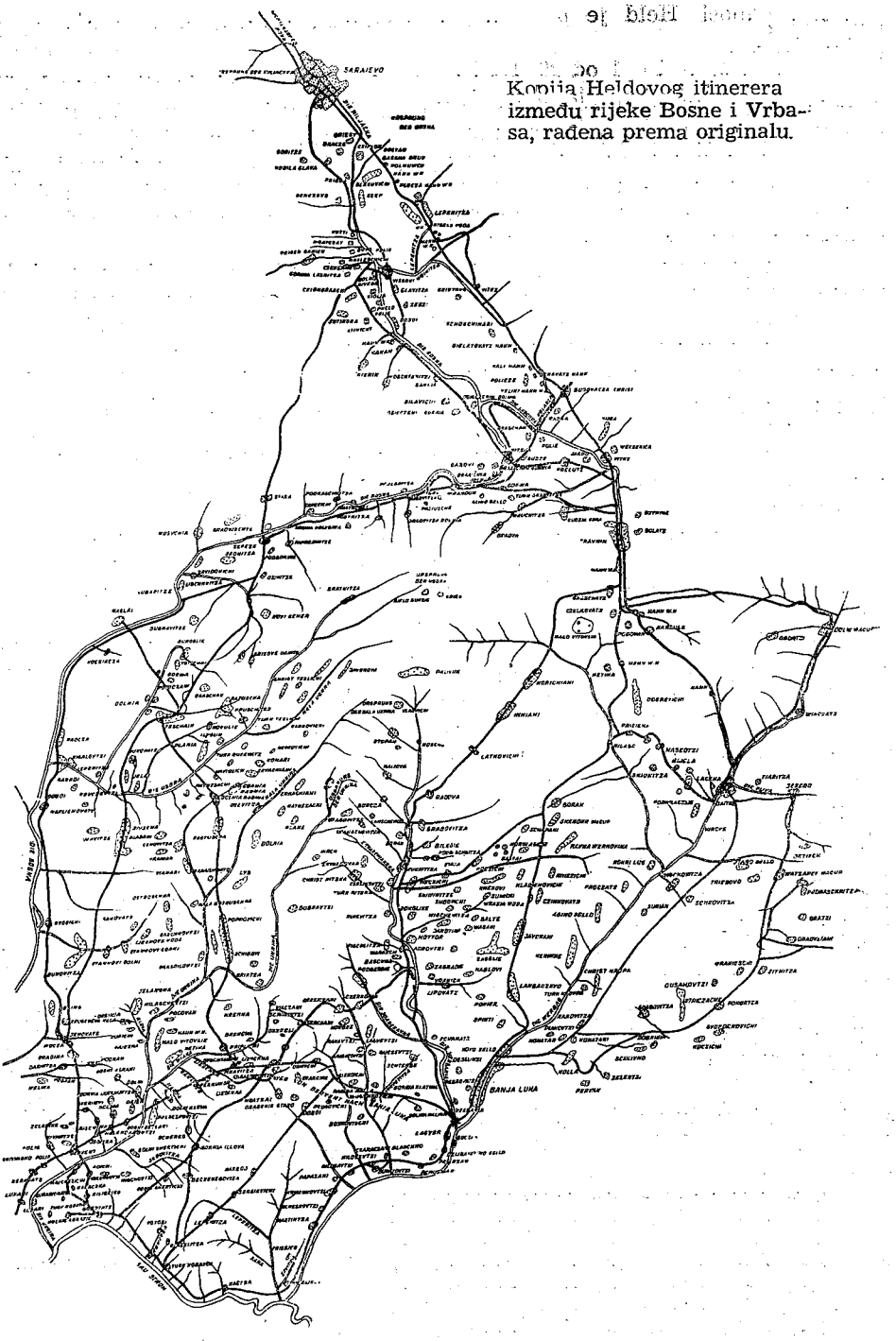
**) RAB B IX A 493 i DAZ (Državni Arhiv Zagreb) A III 35.

***) RAB B IX A 925 i H III D 1292; DAZ 59 A II 29 i NBB (Nacionalna Biblioteka Beč) 408 (1).

[4]) Maximilian Schimek: Das Koenigreich Bosnien und die Herzegovina..... Karta data kao prilog n egovoj knjizi: Politische Geschichte des Königreich Bosnien und Rama von Jahre 867—1741, Wien, 1788.

*) RAB B IX A 33—200.

**) RAB B IX A 513 i DAZ 1350 D XIV 5.

Kopija Heldovog itinerera između rijeke Bosne i Vrbasa, rađena prema originalu.

izvještaj odnosi. Held je u svojim izvještajima i planovima obuhvatio te zemlje ovako:

U izvještaju br. 1 od 29. III i br. 2 od 8. V 1783, obuhvatio je područje između St. Gradiške, Banja Luke, Prijedora, Novog i Jasenovca. Uz izvještaj je priložio: »Ideal Plan von Türkisch Croatien« u 2 crtana lista.[5])

Uz izvještaj br. 3 od 20. VI 1783. prilaže dva idealna plana Turske Hrvatske na kojima prikazuje područje između planine Kozare i Save zajedno sa Prosarom, te područje između rijeka Vrbasa, Save i puta od Gradiške za Banja Luku. Plan je dat u dva lista.[6])

Uz izvještaj br. 4 od 15. VII 1783. daje: Ideal Plan von einem Theil des Königreich Bosnien, u jednom crtanom listu. Planom obuhvata prostor između rijeke Save, Dervente, Prnjavora, Banja Luke i rijeke Vrbasa do ušća.[7])

Uz izvještaj br. 5 od 20. VIII 1783. daje: Ideal Plan von einem Theil des Königreich Bosnien und Türkisch Croatien, na jednom crtanom listu. Plan prikazuje područje između Banja Luke, Jajca, D. Vakufa, Skender Vakufa i Kotora.[8])

Uz izvještaj br. 6 od 6. IX 1783. daje plan dijela Turske Hrvatske, u jednom crtanom listu. Planom obuhvaća područje između Banja Luke, Sanskog Mosta, Jasenovca, Bihaća, Ključa i Bilaja.[9])

Uz izvještaj br. 7 od 11. X daje plan jednog dijela kraljevine Bosne u 4 crtana lista kojima obuhvata predio između Kotora, Skender Vakufa, Travnika, Sarajeva, Zenice, Žepča, Maglaja, Tešnja i Doboja. Označeni su izvori rijeka: Miljacke, Bosne, Usore, Ukrine, Vrbasa i Ugra.[10])

Uz izvještaj br. 8 od 24. X 1783. prilaže plan jednog dijela kraljevine Bosne, na jednom crtanom listu. Planom obuhvata područje između rijeka Bosne, Usore, Ukrine te potoka Vijake i puta od Dervente za Banja Luku.[11])

Što se tiče same Bosne, Held je planovima obuhvatio područje između Sarajeva, rijeke Bosne, Dervente, zatim rijeke Save, ušća Vrbasa, rijeke Vrbasa, D. Vakufa, ceste za Travnik i dalje za Sarajevo. Opis i planove ovih predjela obuhvatio je izvještajima br. 4 od 15. VII, br 5 od 20. VIII, br. 7 od 11. X, i br. 8 od 24. X 1783.

Svi spomenuti i izvještajima priloženi planovi su rađeni u razmjeri 1:115.200, kako je to naznačeno i u samim izvještajima. Međutim, mnogi planovi pokazuju izrazita otstupanja od te razmjere. Nismo u mogućnosti da objasnimo, zašto je autor uzeo baš ovu nacjelovitu razmjeru. Interesantno je napomenuti da je i kapetan Šmit u svojim planovima također upotrebljavao tu razmjeru, a i neki drugi, kao na pr. Markovich u planu Bosne na kojem prikazuje njen reljef i fiksirne tačke, u 1783. god. U prilogu članka dajemo skelet, koji je prekopiran sa Heldovih planova, u kojem su nazivi mjesta i rijeka i njihovi položaji potpuno vjerni originalu. Da skelet ne bi bio pretrpan, izostavljen je prikaz reljefa, ali zato dajemo u prilogu fotokopiju jednog dijela Heldova plana iz koje se vidi način na koji je pretstavljao i reljef.

---

5. Izvještaj i planovi u RAB K VII m 7.
6 Izvještaj i planovi u RAB K VII m 9
7 Izvještaj i planovi u RAB K VII m 10
8 Izvještaj i planovi u RAB K VII m 8
9 Izvještaj i planovi u RAB K VII m 11
10 Izvještaj i planovi u RAB K VII m 12
11 Izvještaj i planovi u RAB K VII m 13

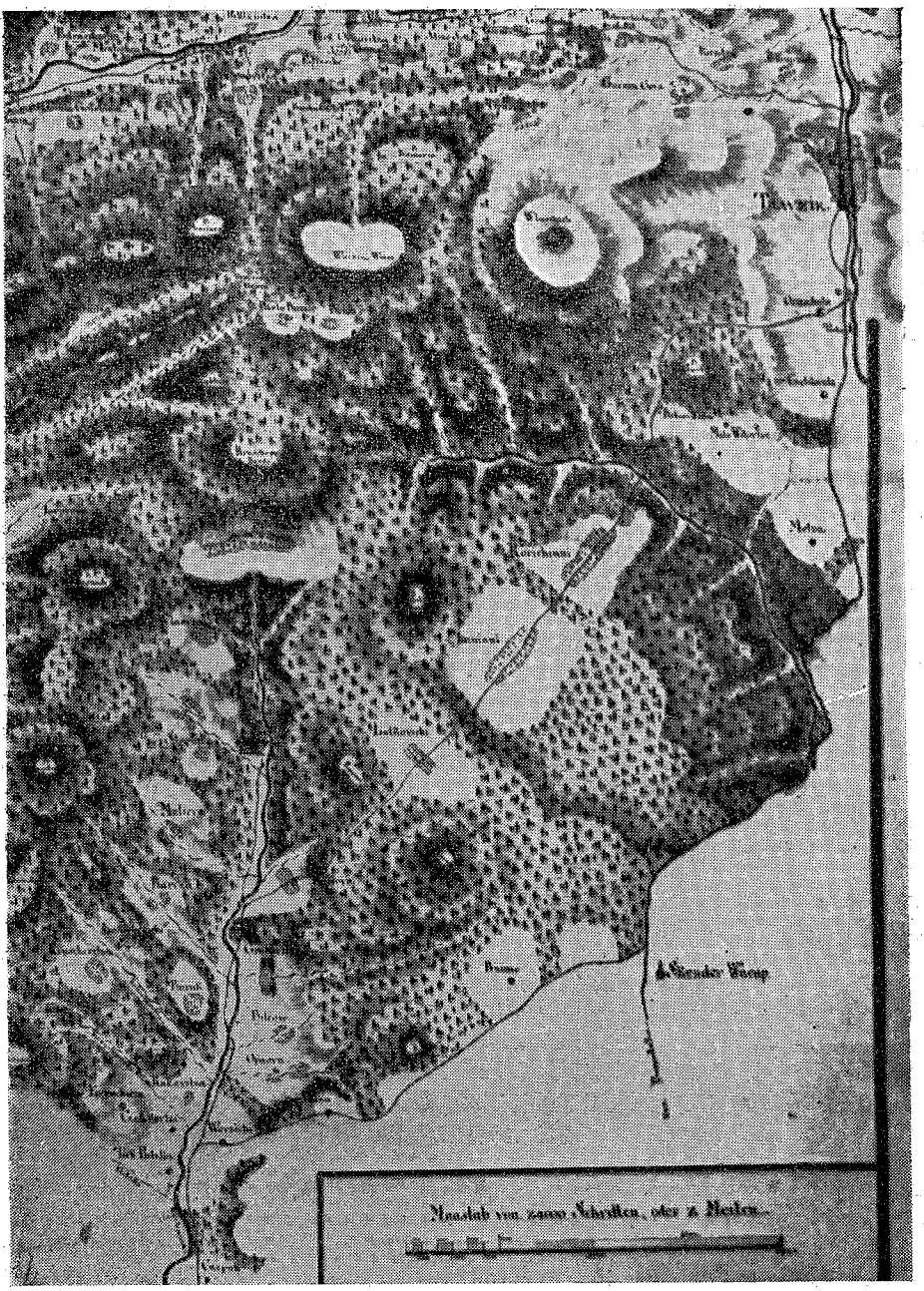
Pročitali smo Heldove izvještaje i zapazili smo da između njih i priloženih planova nema bitne razlike. Planovi slijede tekst, podudaraju se s njim i u svom prikazu izostavljaju jedino opise pojedinih naselja, broj kuća, širinu rijeka i potoka, pitkost voda, na čemu se i sam tekt letimice zadržava. Ipak planovi omogućavaju shvatanje topografske celine opisanih krajeva, daju jasplanovi omogućavaju shvatanje topografske cjeline opisanih krajeva, daju jasnije i vjernije odnose objekata na terenu, i što je najvažnije, omogućavaju pažljivom promatraču izvođenje raznih zaključaka i opažanja koja su Heldu u njegovom opisu promakla.

Held naziva svoje grafičke priloge »planovima«. Taj im naziv prema današnjem shvatanju riječi »plan« nikako ne odgovara. Pod planom se podrazumjeva daleko detaljnija slika terena, rađena u daleko krupnijoj razmjeri od Heldove i instrumentima savršenijim od onih koje je Held upotrebljavao. Izgleda, da Held pod riječju »plan« podrazumjeva više idejnu osnovu nego plan u strogom smislu riječi. Njegovi bi »planovi« za nas bili specijalan kroki, poluinstrumentalni kroki puta.

Svi su planovi orijentirani prema jugu, tj. jug je na karti gore. Tu orijentaciju sam autor vidljivo označava strelicom koje zašiljeni vrh pokazuje sjever. Strelica je uvijek paralelna sa desnim odnosno lijevim rubom plana. Uz svaki plan priložen je i abecedni popis važnijih mjesta koja su označena na planu, a uz svako mjesto dat je broj kršanskih odnosno muslimanskih kuća.

Nismo mogli naći nikakovo pismeno objašnjenje za sredstva i način kojima je Held vršio svoja snimanja. Ali na osnovu samih planova, tadašnjih općih instrumentalnih mogućnosti i obzirom na teškoće kojima je obavještajac u Turskoj bio na cijelom putu izložen i koje su mu naprosto onemogućavale izvođenje nekih komplikovanijih i dužih mjernih operacija i na osnovu upoređenja njegovih planova sa sadašnjim topografskim kartama, možemo sa sigurnošću tvrditi da se Held u premjeravanjima služio busolom kao osnovnim i jedinim instrumentom. Pomoću nje je određivao azimute. Udaljenosti je određivao koracima o čemu svjedoče linearni razmjernici, ucrtani u svaki njegov plan, sa korakom kao mjernom jedinicom. Nesumnjivo je Held upotrebljavao i sat za određivanje nekih većih udaljenosti, a možda je nosio i pedometar, mjerač koraka, što mu je omogućavalo i druga usputna zapažanja. Held je crtao skicu terena na licu mjesta, a dovršavao je po povratku. Pri tome je marljivo pravio bilješke, kao neku vrstu protokola snimanja. Lijepim slovima ispisana karta, brižljivost u izvođenju znakova za naselja, mostove, bunareve, đermove, križeve, i sl., minucioznost pri izvođenju reljefa, govore da je karta odnosno plan dobio svoj konačan oblik izvan granica Turske.

Već se na prvi pogled zapaža da je Held preciznije i tačnije snimao ceste, puteve i rijeke ukoliko su njihove doline bile pristupačne. Dalji teren sa strane puteva, naročito reljef i manje rijeke i pritoke, Held također ucrtava, ali se pri tome već zapaža generalizacija objekata i šematičnost. Potonja dolazi do izražaja u crtanju sasvim malih pritoka, potoka, koje Held uniformno prikazuje bez zavoja, sa izvijuganom linijom, dajući time do znanja nepouzdanost položaja njihova toka. Sasvim je i razumljivo da se Held nije ni htio truditi oko detaljnije i tačnije pretstave krajeva onkraj puteva. Tadašnji način ratovanja i kretanja vojski i frontova bio je vezan najviše uz puteve i naselja uz njih, odnosno uz ravne predjele — polja, pa tako bespuća, planinski i uopće nenaseljeni predjeli nisu dolazili do izražaja u primjeni ratne taktike. Ali

Fotokopija dijela Heldovog plana koji se odnosi na Bosnu

zato Held brižljivo unosi u planove sve objekte na terenu, koji bi bili značajni za vojne operacije. Tako unosi mostove, nasipe, hanove i konačišta,

bunareve, izvore, a naseljima, pomoću malih crnih kvadratića koji trebaju da pretstave kuće, daje položaj, veličinu i pravac protezanja. Tako se iz plana može odmah razabrati koliko i kakovo je neko naselje, koliko je daleko od puta ili vode, kako se zove i koliki ima broj kršćanskih odnosno muslimanskih kuća.

Reljef je dat pomoću tankih, dugih, različito gustih šrafa u kombinacijii sa tonovima crne boje, koja je podloga šrafama. Gustina šrafa i jakost tona ovisna je o nagibu reljefa i uglavnom slijedi princip: što strmije — to gušće, to tamnije. Šrafe i tonovi okružavaju pojedine planine, brda, sedla, vrhove. U ravnijim predjelima izostavljene su šrafe, ali je dat jedinstven blijedi ton crne boje. Neispitani predjeli ostavljeni su bijeli. Kod razvučenih reljefnih oblika ili naročito jako razvedenih planinskih strana, date su šrafe i tonovi u vidu valovitih polukružnih pojaseva koji u svom konačnom obliku daju izgled kružnice, elipse ili neke nepravilne krivulje. Time Held podražava konture reljefa i umjesto konturnih linija daje konturne pojaseve kombinirane od šrafa i tonova. Na najvišim predjelima uzvišenja ostavljen je bijeli uzani prostor, koji ima orijentaciju sličnu glavnoj orijentaciji planine. U tom prostoru je upisan naziv planine ili uzvišenja. Prema tome se i nazivi protežu u pravcu pružanja planine, a prema dužini tog protezanja podešena je i dužina samog naziva. Šumski predjeli prikazani su kratkim debelim crticama u vertikalnoj projekciji. Pored tih crtica koje svojim oblikom potsjećaju na jablan, date su sa njihovih desnih strana po dvije sasvim kratke tanke crtice (poput zareza) koje zajedno sa onim debelim trebaju da označe grupu stabala, odnosno šumovito-žbunovit predio. U podnožju debele crtice ucrtan je sasvim neznatan potez, koji pretstavlja ostatak znaka koji se mnogo upotrebljavao u XVI i XVII vijeku, a imitirao je sjenu koju stablo baca. Ovi znaci za šumu ravnomjerno su razbacani po planinskim predjelima. U nizinskim predjelima, koji se na karti lijepo ističu svojom bjelinom, ucrtan je znak za šumu samo tamo gdje je autor karte i vidio šumu.

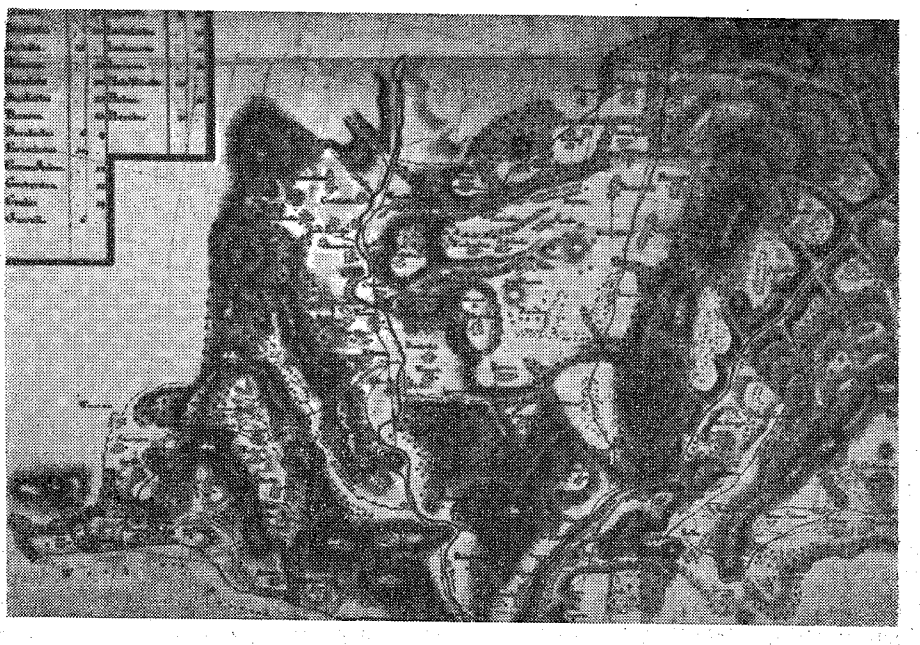
Ovakav način prikazivanja reljefa i šume nalazimo i kod drugih austrijskih kartografa tog vremena. Tako na sličan način ovu pretstavu izvode na svojim »planovima« i kartama: Šmit, Maković (1783), Peretić (1784), Golubović (1784), Matuć (1784), Sokolović (1784, Božić (1785), i drugi. Poticaj tom načinu dalo je djelo: Anleitung zur Aufnahme von einem Officier, koje je 1783. objavljeno u Göttingenu. U njemu je predloženo da se neravnine prikažu odnosima svijetla i sjene (dakle tonovima) uz paralelno položene šrafe. Tek je 1799. major Lehmann objavio svoju teoriju vertikalnog osvjetljenja i našao matematsku osnovu za pretstavu reljefa pomoću šrafa.[12])

Heldovi planovi obiluju razgranatom i dobro prikazanom riječnom mrežom. Veće rijeke prikazane su sa dvije linije, od kojih je jedna tanja. Manje rijeke i pritoke prikazane su samo sa jednom tanjom linijom, koja je izvijugana. Autor je, koliko mu je to bilo moguće, pokušao da u kartu unese što vjerniju sliku riječnih tokova vidno označujući da li taj tok prolazi kroz neko mjesto ili pored njega, da li na rijeci postoje mostovi, da li se rijeka račva, da li postoji obrambeni nasip uz rijeku, i sl. Kod svih većih rijeka navodi autor njihov naziv koji ispisuje u pravcu toka rijeke. U pogledu pretstave

12. Roskiewicz J. Zur gesichte der kartographie in Österreich. Miteilungen der K. K. geographischen Gesellschaft. Wien, 1873, 251, 252.

riječne mreže premašili su Heldovi planovi sva dotadašnja prikazivanja. Ipak, uspoređujući riječne tokove na Heldovim planovima sa onima na današnjim topografskim kartama 1:100.000, opažaju se prilične netačnosti. Manji zavoji, meandri, pa čak i pravci pružanja pojedinih dijelova riječnih tokova otstupaju od stvarnosti, ali su rijeke u cjelosti ipak zadržale osnovni oblik i pravac tokova.

Ono što ovim planovima daje osobito obilježje i po čemu se oni smatraju naročito uspjelim su brojni (preko 300) ucrtani znaci za naselja uz koja se nalaze i njihovi nazivi. Premda su ti nazivi transkribovani na njemački jezik, ipak, sa malim izuzecima, vjerno odražavaju pravi naziv, pa nam tako ovi Heldovi planovi, po prvi put u historiji kartografskog prikazivanja Bosne, daju nekoliko stotina toponima, među kojima se nalazi preko 80% takovih koji su na kartama prvi put upotrebljeni. Sve nazive naselja prilažemo po abecednom redu uz ovaj rad. Autor upotrebljava za naselja znakove koji su i danas u upotrebi. Tako, kako smo već rekli, naselja su prikazana pomoću malih zbijenih crnih pravougaonika, koji pretstavljaju današnji topografski znak za kuću. Oko grupe takovih pravougaonika nalazi se tanko povučena ograda, koja je data zbog jasnije oznake granice samog naselja. Ograda je okrugla, eliptična, pravougaona ili sasvim razvučena, već prema obliku naselja na koje se odnosi. O veličini naselja i njegovoj važnosti ovisi i veličina i način

Fotokopija dijela Heldovog plana između Travnika i Skender Vakufa

pisanja samog naziva. Veća naselja, kao Derventa, Banja Luka, Sarajevo i sl., pisana su krupnim, štampanim slovima. Manja naselja kao Skender Vakuf, Kotor, Tešanj i sl. data su krupnim pisanim slovima. Sva ostala naselja pisana su malim pisanim slovima.

Osim već spomenutih autor upotrebljava i mnoge druge znakove koji se i danas nalaze na topografskim kartama. Tako je vjerno sačuvan znak za đeram, križ, izvor, most pa i sama naselja.

Položaji mjesta u manjim međusobnim relacijama su približno tačni, ali u sitnom planu pokazuju se na planovima znatnija otstupanja u pogledu azimuta i udaljenosti. Tako Jajce i Jezero, koje leže gotovo na istom meridijanu kao i Banja Luka, ucrtani su na karti za oko 45° zapadnije, a Doboj koji leži približno na istoj paraleli kao i Banja Luka spušten je u odnosu na nju za gotovo 40° južnije. Udaljenost od Jajca do Banja Luke znatno je povećana u odnosu na udaljenost Doboja od Banja Luke. Greška azimuta se još više povećava idući prema jugu. Tako na pr. Sarajevo koje leži oko 18°25'ist. od Griniča dakle nekih 1°15' istočno od Banja Luke, prikazano je na karti mnogo bliže Banja Luci. Ova otstupanja položaja mjesta kada se radi o velikim udaljenostima, razumljiva su, jer se neminovna mala greška pri određivanjima položaja bližih mjesta nekoliko desetina puta uvećala kod mjesta koja su međusobno jako udaljena.

Naročita je pažnja posvećena pretstavljanju puteva. Važniji putevi prikazani su jednom tanjom ili debljom linijom a sporedni pomoću tačkica. Kod onih puteva koje plan u njihovim početnim ili završenim tačkama ne obuhvata, dat je natpis kuda odnosno odakle vodi taj put. Autor je nastojao da dade što vjerniju sliku puteva, pa se po planovima može da zaključi, da li put vodi kroz naselje ili pored njega ili je pak udaljen od naselja. Prikazani su glavni uzdužni putevi koji vode od Sarajeva preko Travnika, Vakufa i Banja Luke do Save i od Sarajeva dolinom Bosne preko Žepča, Doboja i Derevente na Savu. Prikazano je i nekoliko poprečnih puteva.

Ova Heldova grafička pretstava jednog dijela Bosne, pretstavlja značajan doprinos njenom konačnom, pravom kartografskom uobličenju. To je jedan od prvih radova te vrste i mnogi kasniji kartografi, koji kao obavještajci prolaze Bosnom i Hercegovinom, slijede Heldov način pretstavljanja terena. Njegov rad, kao i radovi mnogih kasnijih kartografa, pokazuju znatne manjkavosti, pa su i njihove pretstave Bosne i Hercegovine prilično krnje. Ali su svi ti radovi zajedno omogućili kartografima Vojno-geografskog Instituta u Beču da 1876. izrade prvu detaljniju i tačniju topografsku kartu Bosne i Hercegovine u razmjeri 1:300.000, u 12 listova, koja je poslužila kao osnovna strateška karta prilikom okupacije Bosne i Hercegovine 1878.

ABECEDNI REGISTAR IMENA NASELJA UPOTREBLJENIH NA HELDOVOJ KARTI IZ 1783 GODINE

A

Adrovtzi
Agino Sello
Alexichi
Alino Sello
Aoichi
Atinichi

B

Babina Woda
Balte
Baschna
Bastai
Baunia
Beczenegovitza
Biela
Bielatovatz Christ., Turk
Bielo Buezie
Bilavichi
Bilegie
Bilibrieg
Bischina
Blaschko
Blaxuvichi
Borak
Boxkovichi

Bratnitza
Brestovo Dolnie
Brieh
Briest
Bristovo
Briznik
Brizove Daune
Buczak
Bukovitza
Burcza
Busovatza Christ.
Turk.

C

Cerani Dolni
Gorni
Cerovitza
Czartaczani
Czeczava Dolnia
Gornia
Czelikovatz
Czelikovatzi
Czemerno
Czernoman
Czikote
Cziondrachi
Czipluk
Czinkovatz
Czorti

D

Daxnitza
Debelinzi
Delibaschino Sello
Dervent
Detlaki Dolni
Gorni
Dnoluka
Doboi
Dobretichi
Dobrinia
Dolatz
Dracze
Dragichina Dolnia,
Gornia
Dragoilovtzi
Drenova
Drien
Drigovichi
Dubozatz
Dubravitze
Dubravtzi
Dusakovtzi

E

Ervachiani

G

Galipovtzi
Garovi
Gerniczava
Gladelitza
Glavitza
Golubina Gornia
Dolnia
Goritze
Grabovitza
Gradina
Graovischte
Gratzi
Guber
Guczia Gora
Guvnine
Gyogichi

I

Iligia
Illova Gornia
Dolnia
Imniani
Ineschkovitza

J

Jaitze
Jakotina
Jardo
Javorani
Javorova
Jehovatz
Jelanska
Jelai
Jetisch
Jezero
Joschavka Dolnia
Gornia

K

Kabailiovatz
Kablovi
Kakan
Kalaczka
Kalendarovtzi
Karaule
Kaotza
Kermine
Kladari
Klaschnitza
Knezovi
Kobasch Turk.
Kobila Glava
Kocziacza
Koczichi
Kokore
Kolla
Konatari
Koratie Dolnie
Gornie
Korichiani
Kotari
Kottor
Kovczevtzi
Kremna
Krixtza
Krischkovtzi
Kruppa Christ.
Turk.
Kruscheva Kada
Kruschevitza
Kukavitza
Kulenovtzi
Kuninovtzi
Kutti

L

Lagvevtzi
Lagyer
Latkovichi
Laubaczevo
Lauschevichi
Laxnitza Dolnia
Gornia
Lepenitza
Lieschna
Lieskove Vode
Lipovatz
Lischnitza
Liubatovtzi
Liupliantza Dolnia
Gornia
Lubavitze
Luxani
Lyb

M

Maglai
Maklienovatz
Malieva
Malina Dolnia,
Gornia
Martintza
Masleschichi
Matnezachi
Menzul Hanna
Merkotichi
Metina
Migalovtzi
Miloschevtzi
Mischintzi
Mischkovtzi
Mladienovichi

Mladikovine
Modran
Mokri Lug
Mosche
Mratczat
Mratschai
Mratzai
Mravitza
Mumin Agichi
Muxdeke

N

Naseotzi
Novo Sello
Nuga

O

Obortzi
Obsine
Oraovitza, Turk. Dolnia
Oraovliani
Oraschak
Oraschatz
Oraschie Staro
Oraschie
Ornova
Osevitza Turk. Christ.
Osieczenik Gorni Dolni
Ossinia
Osoitza
Ostroschna Malla Velika
Oszebli
Ozebli
Ozimutze

P

Paiezina
Paklenitza
Palaczkovtzi
Palinsche
Palivuk
Paocza
Papazani
Paprednitza
Pastritza
Perniavor
Pervan
Piakovtzi
Pischlitza
Plane
Plania
Plocza Hana
Podberdie
Podborina
Podmilaczie
Podovan
Podraschnitza
Polie
Polieze
Polska
Ponier
Ponortza
Poppovichi
Prelutz
Priebieg
Prigen Banier
Priplichi
Prisieka
Prierzan
Proczatz

R

Radina Malla
Radnia Gornia Dolnia
Radovan
Raduscha
Raiczevtzi
Rakavtzi
Rakovitza
Rankovichi
Raroglie
Rasadi
Raschkovtzi
Rasna
Rastuscha
Ratoschevichi
Razboj
Ritzka Christ Turk
Riveda
Rosluilie
Rovoli
Ruievitza
Ruischta
Ruxevatz Turk. Katol.

S

Schamatz
Schapani
Scharintzi
Schereg
Scheskovtzi
Schibovi
Schevitza
Schlivno
Schterbtzi
Schterbe
Schucniari
Sello Staro
Semezovo
Seonitza
Sergievichi
Seschniegiri
Sitnitza
Sivscha
Skender Vacup
Skutzani
Smertichi Dolni Gorni
Smionitza
Sokoline
Sotzanitza
Spinti
Stanari
Stanovi Gorni Dolni
Staza
Stopan
Suivinitze
Sunichi
Surian
Sutinska
Suvo Polie
Sxivinsko Polie

T

Tapezichi
Teschain
Triebovo
Trischnie
Teslichi Turk Christ

U

Ulavitze
Usnichi

V

Vissoki
Verbania
Vitez
Vitovlie
Vraniak
Vruchitze

Z

Zablachie
Zagradie
Zaselie
Zavidovichi

Zebli
Zelenike
Zelentzi
Zenitzna
Zubovichi

W

Wacup Dolni
Gorni
Wagani
Warexch
Watzarev Wacup
Weczerica
Weczichi
Welika
Werhovi
Werhovina Ravna
Werschani
Winczatz
Wischewitza
Wlaovichi
Wocza
Wozuchia
Wranduk
Wranich
Wranieschi
Wrazia Woda
Wruchitze
Wukovatz
Wuschtenitza

X

Xepeche
Xeravatz
Xiolia
Xivinitze
Xupichi

ZUSAMMENFASSUNG

DIE KARTOGRAPHISCHE DARSTELLUNG EINES TEILES BOSNIENS AUS DEM JAHRE 1783.

RATIMIR GAŠPAREVIĆ

Der im Jahre 1783. infolge der russischen Okupation der Krim und des Kubans ausgebrochene russisch-türkische Konflikt verschärfte sich dermassen, dass der Krieg unvermiedlich schien. Als Verbündeter Russlands sammelte Österreich an den türkischen Grenzen seine Truppen an und bereits nach den ersten Organisationsvorbereitungen im Laufe des Jahres 1782. erschien 1783, 1784. und 1785. eine grosse Zahl österreichischer Offiziere-Auskunftsgeber, die nach Bosnien ziehen, wo sie einzelne Teile des Landes aufnehmen, beschreiben um diesen Beschreibungen beständig noch Pläne der aufgenommenen Gegenden beizufügen. Die ersten Offiziere, die zu der Zeit nach Bosnien kamen, waren Held und Schmidt. Ihre wahre Aufgabe bestand darin, dass sie die Wege und Gebiete Bosniens ausspähten und topographischen Stoff zur Herstellung einer Karte Bosniens sammelten.

Major Held weilte in Bosnien vom März bis Oktober 1783. Während dieser Zeit sandte er nach Wien acht Berichte, von denen jeder einzelne einen beigelegten Plan desjenigen Teile Bosniens und des osmanischen Kroatiens, den der Bericht behendelte, enthielt. In seinen Berichten umfasste Held das Gebiet Bosniens zwischen Sarajevo, dem Flusse Bosna, Derventa, dem Saweflusse, der Mündung und dem Lauf des Vrbas—Donji Vakuf und den Strassen, die nach Travnik und weiter bis nach Sarajevo führen. Die Pläne und Berichte befinden sich heute in dem Kriegsarchiv der Stadt Wien. Noch im selben Jahre sendet Held als Rekapitulation aller seiner Berichte und Pläne einen Bericht dem er eine auf Grund aller früher entworfenen Pläne ausgearbeitete Karte beifügte.

Die Art wie Held das Relief, die Hydrographie, Wälder, Wege, Ansiedlungen und andere Objekte schildert ist einer Reihe österreichischer Auskunfstgeber eigen, die zum selben Zweck wie auch Held (Schmidt, Maković 1783, Peretić, Golubović, Matić, Sokolović 1784, Božić 1785 und andere) nach Bosnien kamen.

Helds graphische Darstellungen eines grösseren Teiles Bosniens stellen den ersten bedeutenden Beitrag zu der endgültigen, echten kartographischen Gestaltung des Landes dar. Es ist eines der ersten Werke dieser Art das mit seiner Fühle, Klarheit und Genauigkaeit alle bisdaherigen Beschreibungen übertrifft. Sämtliche Kartographen, die später als Auskunftsgeber durch Bosnien und die Herzegowina wandern, schildern skizieren das Terrain nach Helds Art. Helds Arbeiten beweisen das eine zufriedenstellende graphische Darstellung Bosniens und der Herzegowina nur durch das Aufnehmen bzw. den Einblick in das Terrain selbst geschaffen werden kann.

Zur selben Zeit als Major Held, weilte in Bosnien auch der Kapitän Schmidt, einer der Hauptorganizatoren des Auskunftsdienstes in Bosnien und ansässig in Gradiška. Dieser verfasste über seine Reisen durch Bosnien zwei Berichte, denen er die entsprechenden auf dem Terrain aufgenommenen Pläne beifügte. Kapitän Schmidt folgten noch andere Auskunftsgeber, die als

Auspäler in Bosnien weilten und seinen Boden skizierten. Einer der bedeutendsten war der Fahnenträger des Regiments in Brod Božić.

Der eigentümlichen und überraschenden Tätigkeit der österreichischen Offiziere-Kartographen, die Bosnien und die Herzegowina beschrieben und aufgenommen haben, folgte in der weiteren Erforschung dieser Provinzen eine kurze Atempause.

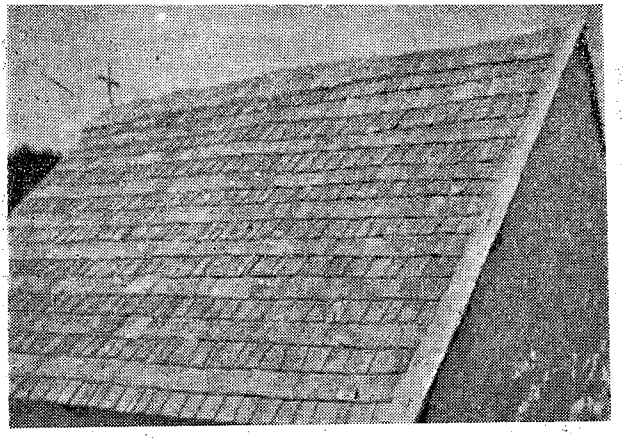
Die grösste Bedeutung dieser Untersuchungen liegt jedoch darin, dass sie gefolgt von graphischen Darstellungen später im Jahre 1875 die Herstellung einer einheitlichen Karte mit grossen Massstab Bosniens und der Herzegowina ermöglicht haben. Die umgearbeiten und vervollständigten Angaben dieser Karte dienten dem österreichischen Generalstab als Grundlage der strategischen Operation gegen die Türkei als im Jahr 1878 Bosnien und Herzegowina von Österreich eingenommen wurden.

КРОВ „РУСКА ТРЕСКА" У БОСНИ

МИЛ. С. ФИЛИПОВИЋ

Приликом својих испитивања у пределу Рами у Босни, 1931—1935, видео сам дрвене кровове од сасвим ситних дашчица које се тамо зову „триска" или „тришчица" (фот. 1). То су нетесане дашчице од јеловине, 10—20 см широке а око 40 см дугачке. Израђују се врло лако и брзо: од јелова пања цепају се секиром.

Док је 1931. било само неколико кућа у Горњој Рами покривених на тај начин, до 1934. покривање „триском" већ се било раширило по Горњој Рами и продрло и у Доњу. То ме је потакло да се распитујем како је дошло до тога, па сам тако сазнао и како се та „триска" уопште појавила у Рами: за време првог светског рата неколико људи из Раме било је у заробљеништву у Русији где су то видели и научили, па су то пренели после повратка из Русије и у свој крај.[1]) Нажалост. већ више нисам могао ништа да дознам који су то људи пренели из Русије као ни у ком су крају Русије боравили и то преузели.

Фот. 1 Капела у Горњој Рами

Изгледа да се „триска" код нас најпре и појавила у Рами, јер је у том крају рано пала у очи и другим посматрачима. Некадашња дирекција шума у Сарајеву настојала је 1932. да употребу треске за покривање крова прошири из Раме (бившег Прозорског среза) и на остале крајеве Босне и Херцеговине. Сличну акцију водило је и предратно предузеће „Шипад".

Ни дирекција шума ни „Шипад“ нису имали великог и значајног успеха. Аутор наводи да је употребе трске за покривање кућа било и у неким срезовима Босанске Крајине, тј. пре Другог светског рата.[2])

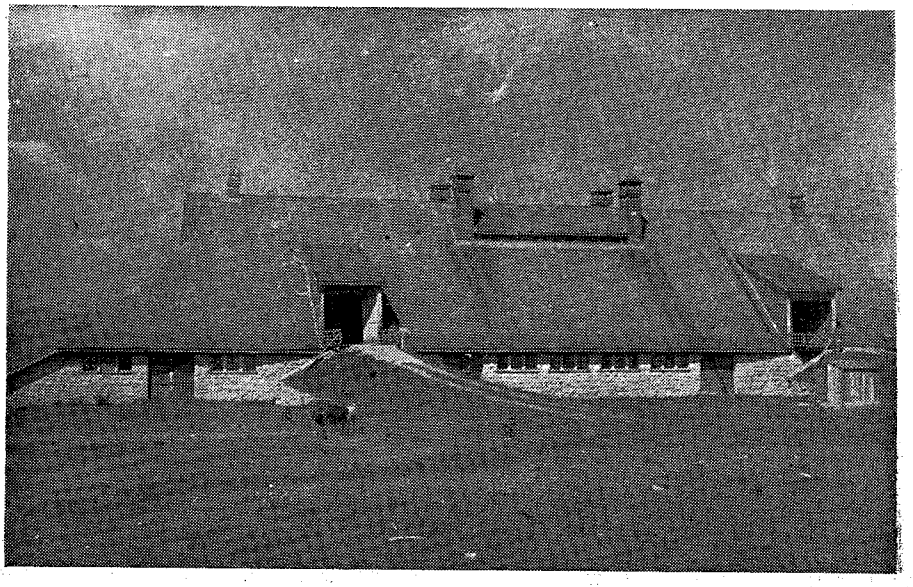
По мојим обавештењима, до којих сам дошао на свом путовању, 1961. по западној Босни, употребе трескe за покривање кућа и зграда било је и у том делу Босне већ тридесетих година, па се и данас виде многе куће тако покривене. Додуше ти су кровови већином из послератних година, пошто су куће у току рата страдале, а у време обнове тај начин покривања не само да је био подесан него су га и власти пропагирале.

Многе куће по Купрешком Пољу покривене су треском, и то је карактеристична црта у данашњем пејасжу. И у самој вароши Купресу, који је после другог светског рата потпуно изнова изграђена, видео сам 1961. један такав кров. По казивању људи из тог краја, т р и с к а се појавила пре другог светског рата најпре у Вуковском и одатле пренета у Купрес, а после тог рата била се необично раширила као економичнија врста крова него друге врсте дрвеног крова. Не само мање зграде него су и на пољопривредном добру Рилићу у Купрешком Пољу и огромне стаје за стоку покривене триском, али су те стаје и иначе рађене по руским нацртима.

Две стране крова на једноспратној кући проте Ј. Поповића у Бугојну су покривене том врстом крова (триска, тришчица, тријеска). Тај кров су радили Купрешаци.

„Руска треска“ (католици и муслимани говоре „триска“) појавила се у Гламочком Пољу око 1935.

По Дуванском Пољу било је пре последњег рата много кућа под триском, али је та триска доношена из Вуковског и Равног. Многе од тих кућа и зграда су страдале у току рата, и приликом обнове употребљаван је

Фот. 2 Говедарник на пољопривредном добру Рилић (Купрес)

већином цреп за покривање, али још има кућа и зграда под триском. (фот. 2).

После ослобођења, и власти су у Босни радиле на томе да се и у другим крајевима уведе та врста крова као економичнија. Министарство грађевина и Министарство шумарства НРБиХ израдили су 1945. око 150 комплетних справа за резање руске треске и на једном курсу обучиле 20 мајстора за израду треске и израду таквог крова. Захваљујући томе, као и другим пропагандним мерама, руска треска је уведена и у другим крајевима и одомаћила се у бившем Бихаћком, Кључком, Горажданском и Мркоњићком срезу.[3]) Морам напоменути да се руска треска и стилски била савршено уклопила у дрвену архитектуру наших шумских крајева.

Руску треску видео сам у Горњој Херцеговини. Путујући августа 1956. од Калиновика у Невесиње приметио сам у крају Борчу неколико кућа покривених на исти начин. Брзо сам добио обавештење да је то „руски систем". Али до увођења треске, „руске треске" како је ту зову, дошло је сасвим независно од њена увођења у Рами, и то у позније време, после другог светског рата.

Околина Улога је тешко страдала у току рата. По ослобођењу требало је брзо обнављати порушене домове. Како сам ја обавештен, неки из тог краја, који су 1945. били у СССР, упознали су тамо тај начин, па су донели одатле и „јарам", справу за сечење треске. Мислим да је могућно да је до увођења треске дошло и утицајем власти. Дашчице су величине 22 x 14—16 см. Први су у Борчу употребили руску треску Говедарице. Међутим, показало се брзо да та врста крова није подесна за те крајеве: накупи се влаге, па кад сунце нагло удари, на суши се дашчице коре,

Фот. 3 Детаљ крова триске (говедарник на добру Рилић)

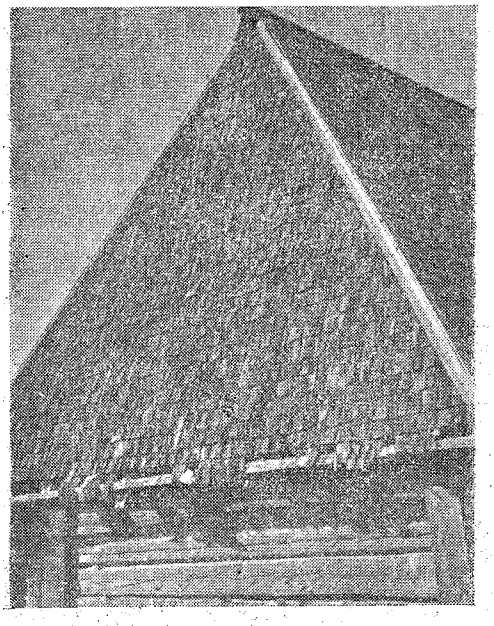
заврћу, искривљују. Стога се употреба те врсте крова није раширила: остала је ограничена само на неколико села око Улога, али већ и ту ишчезава.

Какав изгледа кров „руска треска" или „триска" види се са приложених фотографија (фот. 2, 3, 4). Овом приликом нећу улазити у описивање справе и поступка израде тих дашчица нити начина израде тог крова: о

томе је довољно исцрпно и стручно писао инж. П. Фукарек.[4]) Желим само да истакнем значај тих чињеница као особитог примера преношења културних тековина.

Ако се та врста дрвеног крова и задржи још које време, заборавиће се како је дошло до њене појаве. Ова белешка сачуваће објашњење те појаве, а уједно скренути пажњу на тај пример селективне дифузије, како су нам доспеле и многе друге тековине и из других земаља.

Људи из других крајева у Западној Босни и из Борча видели су у Русији многе друкчије ствари, као и у другим земљама што су видели они који су тамо одлазили. Али, они су одатле пренели само ту врсту крова која им је у тај мах изгледала пробитачна. То је пример селективне културне позајмице, а с друге стране веома значајан што га Рамци и Борчани независно једни од других и у разна времена а на истом извору позајмљују. У току посљедњег рата било је таквих позајмица из Немачке, нпр. преношење беле ражи у околину Г. Милановца у Србији и у околину сарајевског Кисељака у Босни.

Фот. 4 Појата Јована Катића у Ђослијама

Позајмица и преношење је извршено на тај начин што су неки појединци боравили у другој средини, упознали ту врсту крова и технику израде, па то пренели у своје крајеве удаљене и више од хиљаду километара, тако да је руска треска у свом географском распрострањену направила велики скок. Пошто је пресађена у Босну, она се у мањим скоковима ширила спонтано и дириговано. Ни у једном крају није успела да постане општа и једина врста крова а вероватно да ни ширење није било такво да је покрило једну читаву област, а већ је то ширење заустављено и та врста крова опет ишчезава. Иако су власти непосредно после ослобођења пропагирале ту врсту крова, брзо је став власти промењен, па је упо-

треба шумског дрвета у такве сврхе веома ограничена и сада и у шумским крајевима у Босни увелико се као материјал за покривање кућа и зграда употребљава цреп.

НАПОМЕНЕ

[1]) Мил. С. Филиповић: Рама. Посматрање о привреди, саобраћају и насељима. (Београд, 1951) 57.
[2]) Павле Фукарек: Руска трска. (Сарајево, 194) 6.
[3]) Пом. рад 5—8.
[4]) Пом. рад 11—26.

PRILOZI I SAOPĆENJA
(NOTES ET COMMUNICATIONS)

OPŠTEJUGOSLOVENSKI POPISI STANOVNIŠTVA

Osvrt na razvoj statistike u Jugoslaviji. Statističko istraživanje stanovništva Jugoslavije putem statističkih popisa tijesno je vezano za istoriju naroda Jugoslavije i organizaciju statistike u pojedinim razdobljima. U tom pogledu mogu se izdvojiti tri perioda: prvi — do Ujedinjenja Jugoslovena 1918, drugi — od Ujedinjenja do kraja Drugog svjetskog rata, treći — od Oslobođenja 1945. do danas. U prvom periodu, na području još neujedinjene Jugoslavije, nije moglo biti statističkih institucija koje bi vršile statistička istraživanja na cjelokupnoj teritoriji Jugoslavije. U nekim pokrajinama Jugoslavije koje su bile pod Austro-ugarskom (Slovenija, Hrvatska, Vojvodina), kao i u oslobođenoj Srbiji bilo je popisa stanovništva. U drugim pokrajinama pod Turskom (Makedonija, Kosmet, BiH) i slobodnoj Crnoj Gori nije bilo ozbiljnijih popisa stanovništva.

Drugi period — značajan je zbog prvih opštejugoslovenskih popisa (1921. i 1931); treći popis (1941) nije izvršen zbog početka Drugog svjetskog rata. Treći period karakterišu tri opštejugoslovenska popisa (1948, 1953. i 1961) koja po obimnosti podataka daleko premašuju opštejugoslovenske popise iz drugog perioda.

U Srbiji 1864. osnovana je kao prva statistička institucija Statističko odjeljenje pri Ministarstvu privrede, a od 1902. Državna statistička uprava. Za Hrvatsku i Sloveniju 1875. obrazovan je u Zagrebu Statistički ured, a za Bosnu i Hercegovinu Statistički ured 1882. u Sarajevu. Slovenija nije imala autonomnu statističku službu, već je njenom statističkom službom rukovodio Statistički ured u Beču.

Statističke aktivnosti na pomenutim teritorijama bilo je i prije osnivanja statističkih institucija. Tako je za vlade kneza Miloša Obrenovića u Srbiji 1834. izvršen prvi popis stanovništva. Poslije ovog do obrazovanja Statističkog odjeljenja pri Ministarstvu privrede bilo je još osam popisa. Poslije obrazovanja Statističkog odjeljenja 1864. bilo je također još osam popisa stanovništva i to: 1866, 1874, 1884, 1890, 1895, 1890, 1905. i 1910, tako da ih je u Srbiji do ujedinjenja u državu SHS 1918. ukupno bilo 17.

U pokrajinama koje su bile pod Austrougarskom, osim Bosne i Hercegovine, prvi redovan popis izvršen je krajem 1869. a naredni popisi krajem 1880, 1890, 1900. i 1910. U doba Austrougarske u Bosni i Hercegovini bili su popisi: 1879, 1885, 1895. i 1910.

Iz pomenutog da se zaključiti da statističkom dokumentacijom o stanovništvu Jugoslavije, praktično, raspolažemo od 1870, izuzev za područja Crne Gore i krajeva koji su bili pod turskom upravom (Makedonija, Kosmet, i dr.) gdje nije bilo popisa u pravom smislu riječi.

U ujedinjenoj Jugoslaviji 1919. osnovana je Direkcija državne statistike kojoj je 1929. naziv promijenjen u Opšta državna statistika. Direkcija statistike izvršila je prvi opštejugoslovenski popis 31. januara 1921. a poslije deset godina kao Opšta državna statistika, 31. marta 1931. drugi opštejugoslovenski popis. Periodom od deset godina jugoslovenska statistika se priključila preporukama međunarodnih statističkih kongresa u Brislu 1853. i Petrogradu 1872. — da se popisi vrše svakih deset godina.

Jugoslovenska statistika već u toku, a naročito poslije Drugog svjetskog rata dobiva nov značaj i nov sadržaj. Statistika je u toku rata na oslobođenoj teritoriji organizirana prema prilikama i potrebama. Ova prvobitna statistika organizovana u toku rata nije mogla biti potpuna. Jedno, što je ogroman dio teritorije bio pod okupatorom, a drugo što su borbe na određenim teritorijama to onemogućavale.

U ljetu 1944. na ostrvu Visu osnovano je Statističko odjeljenje pri Povjereništvu za ekonomsku obnovu zemlje, sa zadatkom da organizuje statističku službu na oslobođenoj teritoriji.

Po oslobođenju Beograda (1944) u okviru Predsjedništva vlade osnovan je Državni statistički ured. Kada je osnovana Savezna planska komisija Državni statistički ured postao je sastavni dio Savezne planske komisije. Pri republičkim planskim komisijama osnovani su zemaljski statistički uredi republičkog značaja. Početkom 1948. statistika se odvojila od Savezne planske komisije kao zasebno tijelo pri Predsjedništvu vlade kao Savezni statistički ured. Analogno Saveznoj organizaciji i u republikama se organiziraju statistički uredi.

Od Državnog statističkog ureda u prvoj polovini 1951. obrazovan je Savezni zavod za statistiku i evidenciju kao centralni organ jugoslovenske statistike. Anagolno saveznoj organizaciji po republikama su obrazovani republički zavodi, a po srezovima sreski zavodi za statistiku.

Brojno stanje stanovnika Jugoslavije kroz popise

Osnovni i najvažniji zadatak svakog popisa stanovništva je da pruži sliku o broju stanovnika. Svi opštejugoslovenski popisi stanovništva nisu izvršeni na teritoriji Jugoslavije današnje veličine. Prvi opštejugoslovenski popis od 31. januara 1921. izvršen je na površini od 247.542 km² i na toj površini popisano je 11,984.911 stanovnika i 2,347.879 domaćinstava. Drugi od 31. marta 1931. izvršen je na istoj površini kao prvi i u njemu je popisano 13,934.038 stanovnika sa 2,709.309 domaćinstava. Prvi i drugi opštejugoslovenski popisi izvršeni su na teritoriji koja je od današnje bila manja za 8.262 km² tj. manja za teritoriju koja je poslije ujedinjena Jugoslovena (1918) ostala van granica ujedinjene domovine.

Treći popis stanovništva od 15. marta 1948. izvršen je na površini od 255.270 km² i u njemu je popisano 15,772.098 stanovnika i 3,609.715 domaćinstava. Četvrti opštejugoslovenski popis od 31. marta 1953. izvršen je na istoj površini kao i popis iz 1948. i pokazao je da Jugoslavija ima 16,936.573 stanovnika i 3,945.287 domaćinstava. Treći i četvrti opštejugoslovenski popisi takođe su kao i prvi i drugi izvršeni na teritorij koja je bila manja od površine

Jugoslavije za 534 km² tj. za površinu koja je bila u sastavu Slobodnog Teritorija Trsta.

Peti, zadnji opštejugoslovenski popis stanovništva izvršen je 31. marta 1961. na teritoriji od 255.804 km² i pokazao je da brojno stanje stanovništva, prema prethodnim rezultatima, iznosi 18,512.805 stanovnika i 4,655.788 domaćinstava. Ovaj posljedni, peti popis jedini je kojim je obuhvaćeno cjelokupno današnje teritorijalno područje Jugoslavije.

Ovako nejednaka teritorijalna područja na kojima je popisivano stanovništvo Jugoslavije učinila su podatke o broju stanovnika Jugoslavije međusobno neuporedivim. Međutim, jugoslovenski statističari su se potrudili da brojno stanje stanovnika svih ranijih opštejugoslovenskih popisa preračunaju i procijene za područje današnje površine Jugoslavije. Prema tim računima i procjenama proizlazi da je na današnjoj teritoriji (1921) Jugoslavija imala nešto više od 12,5 miliona stanovnika (12,545.000) i nešto manje od 2,5 miliona domaćinstava (2,459.803); 1931. nešto više od 14,5 miilona stanovnika (14,534.000), i nešto manje od 3 miliona domaćinstava (2,827.624).

Godine 1948. sadašnje područje Jugoslavije imalo je oko 16 miliona stanovnika (15,841.566) i preko 3,5 miliona domaćinstava (3,627.024), a godine 1953. oko 17. miliona stanovnika (16,991.449) i oko 4 miliona domaćinstava (3,963.038). Procjena za 1931. dala je u odnosu na procjenu za 1921. 2 miliona stanovnika više. Procjena od 1948. u odnosu na procjenu od 1931. oko 1,3 miliona više, a procjena od 1953. u odnosu na procjenu od 1948. 1,5 miliona stanovnika.

Peti popis stanovništva Jugoslavije pokazao je ovaj raspored stanovništva po republikama: Srbija (7,629.113), Hrvatska (4,148.122), BiH (3,274.886), Slovenija (1,584.368), Makedonija (1,404.883) i Crna Gora (471.433) stanovnika.

Jugoslovensko stanovništvo je za četrdesetogodišnji period, koliko je od prvog do posljednjeg popisa proteklo, poraslo za nešto oko 6 miliona stanovnika.

Priraštaj (shvaćen kao rezultanta: porod, pomor, migracije), za razdoblje 1948—1953, pokazuje prosječni godišnji prirast stanovništva Jugoslavije od 14,4 na 1.000 stanovnika. Pored toga, priraštaj za ovaj period pokazao je da se najbrže uvećavalo brojno stanje stanovništva Makedonije za 26,1, Crne Gore 22,4, BiH 21,9 dok osjetno sporije brojno stanje stanovništva Srbije 13,7, Slovenije 8,9 i Hrvatske 8,2 na hiljadu stanovnika.

Priraštaj za period 1953—1961. u odnosu na period 1948—1953. pokazao je da je opštejugoslovenski priraštaj opao za 3,2 po hiljadi. Pad je zabilježen u svim republikama. Jedino u autonomnim pokrajinama NR Srbije, u Kosovu i Metohiji i Vojvodini, zabilježeno je bolje stanje. Odnos između republika se izmijenio. BiH sa 18,8 po hiljadi je prva; Crna Gora sa 15,3, druga. U NR Makedoniji zabilježen je najveći pad, tako da dolazi iza Srbije, a ispred Hrvatske i Slovenije. U ovom periodu najmanji priraštaj zabilježen je u NR Sloveniji, a ne NR Hrvatskoj.

Brojno stanje stanovnika Jugoslavije pokazuje nam da gustina naseljenosti osjetno raste. Dok je 1948. bila 62 stanovnika na km², 1953. god. 66, u zadnjem popisu 1961. bila je 72,4 stanovnika na km². Ovakva gustina znatno premašuje evropski prosjek, a skoro tri i po puta svjetski.

Zadnji popis nam je pokazao da se prosječni broj članova u jugoslovenskim domaćinstvima smanjuje. Dok je 1948. u prosjeku domaćinstvo imalo 4,5 u 1961. je imalo nešto manje od 4 člana po domaćinstvu.

Imajući u vidu zadnje razdoblje tj. razdoblje između dva zadnja popisa stanovništva može se zaključiti da jugoslovenska zajednica godišnje raste za oko 200.000 stanovnika.

Brojem stanovnika iz zadnjeg popisa Jugoslavija je među evropskim državama i dalje osma (iza SSSR,a Zap. Njemačke, Vel. Britanije, Italije, Francuske, Španije i Poljske), a po gustini naseljenosti šesnaesta, tako da je još u grupi rjeđe naseljenih evropskih država.

Od republika najgušće je naseljena NR Srbija, a najrjeđe NR Crna Gora. Prema gustini naseljenosti tri jugoslovenske republike su iznad jugoslovenskog prosjeka (Srbija, Slovenija, Hrvatska), a tri ispod (Crna Gora, Makedonija i BiH).

Rezultati prvog popisa stanovništva Jugoslavije od 31. januara 1921. objavljeni su tek 1932. u jednoj knjizi; drugog popisa od 31. farta 1931. objavljeni su tek u periodu od 1937—1940. u četiri knjige. Konačni rezultati trećeg opštejugoslovenskog popisa od 15. marta 1948. objavljeni su tek u periodu od 1951—1955. u 10 knjiga.

Za četvrti opštejugoslovenski popis od 31. marta 1953. objavljeni su i prethodni i konačni rezultati. Definitivni rezultati ovog popisa raspoređeni su u 17 knjiga. I iz zadnjeg popisa od 31. marta 1961. objavljeni su za sada samo prethodni rezultati u Statističkim biltenima 203 i 214/61, dok se konačni rezultati mogu očekivati u 1962.

LITERATURA

1. Dr Miloš Macura: »Društvene statistike — demografska statistika I«, Beograd, april 1960.
2. Đorđe Pejanović: »Stanovništvo Bosne i Hercegovine«, Beograd, 1955.
3. »Statistički bilten« broj 203/61, izdanje SZS, Beograd.
4. »Statistički bilten«, broj 214/61, izdanje SZS, Beograd.
5. I. Latifić: »Desetogodišnji rad Zavoda za statistiku NRBiH«, referat podnesen na proslavi desetogodišnjice rada Zavoda za st. NRBiH.

Vidak Aligrudić

PRVI REZULTATI POPISA STANOVNIŠTVA OD 31. MARTA 1961. GODINE

Prvi rezultati popisa stanovništva neugodno su iznenadili našu javnost, a posebno statističke stručnjake. Očekivalo se da će FNRJ imati 19 milijona stanovnika, a 31. III 1961. bilo ih je samo 18,512.805. Tako se dogodilo da predviđanjima naše statističke službe, koja se smatra jednom od boljih u svjetskim razmjerama, promakne pola milijona stanovnika — ili više od dva godišnja prirasta stanovništva FNRJ.

Osnovna karakteristika kretanja broja stanovništva naše zemlje jeste, u periodu 1953—1961, daleko brže smanjenje porasta nego što se očekivalo.

Danas naša zemlja spada u red zemalja sa srednjim prirastom stanovništva u Evropi, jer se ispred nas nalaze: Albanija, Island, SSSR, Poljska, Portugal, Španija, Grčka, Rumunija i Holandija. Ovo je jedna od negativnih poljedica intenzivne industrijalizacije i urbanizacije naše zemlje.

U periodu 1953—1961. prirast stanovništva je bio 11,2‰, prema 14,4‰ u periodu 1948—1953. U apsolutnim podacima porast stanovništva je u posljednjem popisnom periodu iznosio samo 190.170 ljudi godišnje, prema 228.076 ljudi u periodu 1948—1593. Ili još plastičnije prikazano, naš godišnji prirast stanovništva je danas manji i u apsolutnim razmjerama nego u periodu 1921—1931. kad je naša zemlja imala 12—14 milijona stanovnika! Samo je u Vojvodini, te Kosovu i Metohiji, došlo do većeg porasta stanovništva nego u prethodnom periodu, dok je u svim ostalim dijelovima naše zemlje porast stanovništva znatno opao u toku 1953—1961. Porast stanovništva je krajnje narvnomjeran; tako on u Kosovu i Metohiji iznosi 24‰, a u Sloveniji samo 7‰. Bosna i Hercegovina uprkos opadanju prirasta sa 21,9‰ u periodu 1948—1953. na 18,8‰ u periodu 1953—1961. imaju najveći apsolutni prirast — od 53.428 ljudi svake godine (više od uže Srbije). Ustvari je prirast stanovništva BiH veći, jer se znatan broj stanovnika naše republike iseljava u susjedne republike.

Gustoća stanovništva FNRJ se povećala sa 66,4 st/km² u 1953. na 72,4 st/km² u 1961. Gustoća stanovništva BiH se povećala u periodu između dva posljednja popisa sa 55,7 st/km² na 66,4 st/km². Proces industrijalijacije i urbanizacije može se vidjeti i u broju članova porodice, koji sada za FNRJ iznosi manje od 4 člana. U BiH na 100 obitelji dolazi prosječno 463 člana.

U 4 narodne republike Sloveniji, Hrvatskoj, Srbiji i Makedoniji, zapaža se veliko smanjenje broja stanovništva u nerazvijenim opštinama i sve veća koncentracija stanovništva u gradovima. U pomenutim republikama polovina opština ima manje stanovništva 1961. nego 1953. U BiH taj je proces tek u začetku, jer od 122 opštine samo njih 12 ima manje stanovnika (Laktaši, Srbac, B. Petrovac, Baraći, B. Grahovo, Čitluk, Gacko Jablanica, Ljubinje, Nevesinje, Ravno i Trnovo). Svi srezovi su kao cjelina imali porast stanovništva — najveći Zenica za 29%, zatim Sarajevo za 27%, Tuzla za 22%, Goražde za 14% i Prijedor za 12%.

Najznačajniji je porast gradskih naselja, sa 30—50.000 st., za 40%; Tuzla ima 37.673 st. Mostar 35.142 st. Zenica 32.552, dok je Banja Luka prešla granicu od 50.000 st. (50.463 st.), te Sarajevo sa 142.423 st. Treba naglasiti da su podaci odnose na uža gradska područja, bez prigradskih naselja koja danas u svakom, osim u prostornom pogledu, pripadaju gradskom organizmu; tako se ovi podaci za Sarajevo ne odnose na Ilidžu, Hrasnicu, Vogošću, pa čak ni na Čengić Vilu i naselje Pavla Goranina. Ovdje su statističari nema sumnje pretjerali u određivanju užih i širih gradskih područja.

Bosna i Hercegovina je dobila dva nova grada sa preko 10.000 st.; to su Doboj sa 13.445 st. i Prijedor sa 11.632 st. Najviše su se približili ovoj granici: Travnik sa 9.984 st. i Derventa sa 9.795 st. Najveći porast su imali Novi Travnik (5.834 st. iili 232%), Ilijaš sa 3.828 st. ili 341%), te Hrasnica (sa 4.649 st. ili 319%).

(Prema Statističkom biltenu br. 214. Izdanje Saveznog zavoda za statistiku. Beograd, 1961. Str. 1—67).

Miloš Bjelovitić

VANJSKA TRGOVINA JUGOSLAVIJE

Na osnovu objavljenih podataka o vanjskoj trgovini Jugoslavije mogu se zapaziti neki značajni momenti u strukturi i kretanju ove naše privredne grane. Podaci se odnose na prva polugodišta 1960. i 1961. godine.

Ukupan izvoz u prvoj polovici 1961. godine iznosio je preko 81,5 milijardu dinara vrijednosti ili oko 4,3% više nego u prethodnoj godini kada je vrijednost izvoza bila preko 78 milijardi dinara. Najveći dio izvoza 1961. zauzimaju prehrambeni proizvodi, zatim razni industrijski proizvodi, mašine, transportni uređaji i dr. kao i razne sirovine i polufabrikati. Upoređujući vrijednost izvoza u obe promatrane godine izlazi, da je povećan izvoz industrijskih proizvoda i izvoz mineralnih goriva, dok je izvoz ostalih vrsta robe smanjen.

Ukupan uvoz robe u prvoj polovici 1961. g. iznosio je po vrijednosti preko 124 milijarde dinara, prema 127,5 milijardi dinara u istom periodu prethodne godine, što znači da je vrijednost uvoza smanjena za 2,7%. Glavninu uvoza čine industrijski proizvodi: mašine i razni strojevi, kemijski proizvodi i dr., zatim sirovine i polufabrikati te prehrambeni proizvodi. U poređenju sa prethodnom godinom povećan je uvoz prehrambenih proizvoda, sirovina i raznih strojeva, a manje se uvezlo mineralnih goriva i maziva, kemijskih proizvoda i raznih drugih industrijskih proizvoda.

Ova pozitivna kretanja, tj. povećanje izvoza i odgovarajuće smanjenje uvoza rezultat su napora zajednice, da se povećanom proizvodnjom, naročito industrijskih i finalnih proizvoda oslobodimo što više uvoza tih proizvoda i da čak višak pretiče za izvoz. Isto tako značajnu činjenicu predstavljaju podaci o strukturi izvoza gdje sve više prevladava izvoz industrijskih proizvoda na račun prehrambenih sirovina.

Naša vanjska trgovina odvija se sa mnogim zemljama u Svijetu. U navedenom periodu 1961. g. trgovačka razmjena naše zemlje po kontinentima bila je u ovakvom odnosu:

	Izvoz %	Uvoz %
Evropa	78,1	71,1
Azija	9,4	5,5
Afrika	4,2	3,4
Sjev. Amerika	7,5	16,3
Juž. Amerika	0,8	1,9
Oceanija	0,0	1,8

Više izvozimo nego što uvozimo u Evropu, Aziju i Afriku, dok je sa ostalim kontinentima obratan slučaj. Najobimnija razmjena u Evropi je sa Italijom u koju najviše izvozimo, a najveći uvoz je iz SR Njemačke i Italije. Indija i Indonezija su bile najveći uvoznici naše robe u Aziji, a UAR je zauzimala daleko najvažnije mjesto u našoj razmjeni sa Afrikom. U Sjev. Americi SAD su na prvom mjestu posebno kao važan partner u našem uvozu. Brazil je u Juž. Americi najveći potrošač naših proizvoda, dok u uvozu značajno mjesto pored Brazila zauzima još i Argentina. Sa prostrane Oceanije Australija je najznačajniji naš trgovački partner, osobito u našem uvozu.

Dajemo pregled 10 zemalja sa kojima smo imali najobimniju trgovačku razmjenu, kao i pregled najvažnijih proizvoda po vrijednosti u izvozu, odnosno u uvozu. Podaci se odnose na prvu polovicu 1961. g. u %:

IZVOZ:	1.	Italija	13,6 (kukuruz, stoka, drvo)
	2.	SSSR	9,3 (tankeri, kablovi, bakarne legure)
	3.	SR Njemačka	8,8 (boksit, pamučne tkanine, namještaj)
	4.	V. Britanija	8,5 (mesne konzerve, goveđe meso, bekon)
	5.	Poljska	6,8 (tankeri, brodovi, vino)
	6.	SAD	6,5 (olovo, duvan, ekseri)
	7.	DR Njemačka	6,0 (duvan, instal. žice, čelik)
	8.	Austrija	4,6 (kukuruz, nafta, bešavne cijevi)
	9.	Mađarska	3,5 (svinjsko meso, masnoće, namještaj)
	10.	Čehoslovačka	3,3 (svinjsko meso, goveđe meso, liveno gvožđe)
UVOZ:	1.	SR Njemačka	16,9 (brodski lim, tekstilne mašine, pol. automobili)
	2.	SAD	15,8 (pšenica, pamuk, elektrolitski bakar)
	3.	Italija	15,0 (oprema za prehr. ind., automobili, brod. motori)
	4.	V. Britanija	5,9 (polj. mašine, brodski lim, bijeli lim)
	5.	DR Njemačka	4,2 (šećer, slad, tekstilne mašine)
	6.	Austrija	4,1 (pšenica, kalc. amon. nitrat, automob. motori)
	7.	SSSR	3,7 (ugalj za koks, antracit, sir. gvožđe)
	8.	Mađarska	3,2 (kalc. amon. nitrat, sir. gvožđe, lokomotive)
	9.	Poljska	3,0 (mesnate svinje, šećer, vagoni — hladnjače)
	10.	Francuska	2,6 (vješt. vlakna, maš. za kem. ind., brod. motori)

Zanimljiva je još struktura robne razmjene po privrednim granama, kao što to pokazuju slijedeći podaci za već spomenuti period (u %):

	Izvoz:	Uvoz:
Industrija	73,7	86,0
Poljoprivreda	24,1	13,9
Šumarstvo	2,2	0,1

U oblasti industrije najviše proizvoda za izvoz daju metalna, drvna i prehrambena industrija, dok je u uvozu na prvom mjestu opet metalna industrija, a zatim tekstilna industrija. U poljoprivrednom izvozu najvažnije mjesto zauzimaju stočarski proizvodi. U poređenju sa prethodnom godinom povećan je izvoz industrijske robe i iz šumarstva, a smanjen je izvoz poljoprivrednih proizvoda, što je kod uvoza obratan slučaj.

U strukturi i uvoza važan je i odnos proizvoda po stepenu obrade, koji je u našem slučaju slijedeći (u %):

	Izvoz:	Uvoz:
Neobrađeni proizvodi	25,7	24,2
Proizvodi obične prerade	38,7	20,2
Proizvodi visoke prerade	35,6	55,6

Podaci iz ove i prethodne godine pokazuju da je smanjen izvoz neobrađenih, a povećan izvoz obrađenih i visoko obrađenih proizvoda, dok je u uvozu suprotno, povećan je uvoz sirovina, a smanjen uvoz prerađenih proizvoda.

Prema: Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije.
Prvo polugodište 1961. Statistički bilten 216. Beograd, 1961.

Krešimir Papić

BOSNA I HERCEGOVINA U 1960—1961. GODINI

(Ekonomsko-geografski pregled)

U toku protekle dvije godine privreda BiH razvijala se uspješno, kao što je to slučaj i sa privredom FNRJ. Međutim postoje izvjesne razlike u razvoju privrede BiH u 1960. godini i 1961. godini. U 1960. g. razvoj privrede je bio mnogo jači nego u 1961. Tako je npr. ukupni nivo proizvodnje u 1960. bio veći za 15% od nivoa prethodne godine, a u 1961. samo za 3% veći. U industrijskoj proizvodnji situacija je nešto povoljnija, jer je povećanje u 1960. g. bilo 13%, a u 1961. g. skoro upola manje, 7%. Plansko povećanje je bilo predviđeno sa 14% porasta u 1961. g. Uzroke podbacivanja plana i najmanjeg relativnog porasta industrijske proizvodnje u 1961. g. treba tražiti u administrativnoj organizaciji proizvodnje.

U 1961. g. izvršen je treći poslijeratni popis stanovništva, po kom su BiH imale 3,274.886 st. a ne 3,400.000 st. kako se to očekivalo. Nema sumnje da najveći dio manjka ovog stanovništva ide na račun iseljavanja u druge republike, jer je prosječni stvarni godišnji prirast stanovništva — na osnovu broja rođenih i umrlih — između 23—24%, dok je popis 1961. g. za period 1953—1961. g. pokazao porast od 18,8% (1,7).

U 1960. g. u BiH je bilo zaposleno 419.306 lica, od kojih samo ⅙ žena, naprama npr. ⅓ žena zaposlenih u Sloveniji. Nerazvijenost privrede BiH može se vidjeti iz činjenice da je broj zaposlenih u Sloveniji još uvijek nešto veći nego u BiH, koja ima tačno dva puta veći broj stanovništva.

Iako je plan proizvodnje u industriji u 1961. g. podbačen, ipak je industrijska proizvodnja i njen razvoj značajan što se može vidjeti iz podataka o proizvodnji najvažnijih privrednih grana. Proizvodnja električne energije — ta baza modernog života — kretala se ovako: 1960. god. 1,837.277 KWh; 1961. god. 1,941.659 KWh (2,8). Proizvodnja električne energije u 1961. g. ima jednu značajnu karakteristiku: smanjenu proizvodnju hidroenergije, usljed nenormalne jesenske suše, i povećanu proizvodnju termoenergije, tako da je proizvodnja električne energije bila skoro podjednako raspoređena na oba

izvora. Proizvodnja električne energije u BiH čini 20% državne proizvodnje, ali je to još uvijek malo u poređenju sa ogromnim potencijalom kojim raspolaže naša Republika. Osim toga, naša Republika je glavni izvoznik električne energije u FNRJ; njen izvoz se kreće između ⅛ i ¼ proizvodne električne energije.

U proizvodnji uglja, nekadašnjeg klasičnog goriva, po kom je BiH poznata u čitavoj državi, u toku posljednje 2 godine, primjećuje se usporavanje porasta proizvodnje. Tako je u 1960. g. bilo proizvedeno 9,150.000 t uglja ili 9% više nego u prethodnoj godini, a u 1961. g. bilo je proizvedeno 9,614.000 t uglja ili 5% više (2,9). U jugoslavenskim razmjerama, proizvodnja uglja u BiH je zadržala raniji nivo od oko 40% ukupne proizvodnje FNRJ, koja je u 1961. bila 24,1 mil. t. Povećanje proizvodnje uglja u BiH u 1961. g. ide na račun lignita, kog je proizvedeno 4,6 mil. t ili ⅓ državne proizvodnje, dok proizvodnja mrkog uglja stagnira posljednjih godina, a u 1961. g. je bila 5 mil. t ili više od polovine državne proizvodnje (2,9 i 3,7). U proizvodnji uglja počeo je da nastupa kritičan momenat zbog sve veće konkurencije nafte, kao podesnijeg savremenog goriva, te se već u državnim okvirima preduzimaju neke mjere, koje treba da stimulišu proizvodnju uglja.

Proizvodnja koksa je u 1961. g. bila 1,1 mil. t koju su proizvele jedine dvije koksare u državi (Zenica ⅔ i Lukavac ⅓ te proizvodnje).

Opća karakteristika privrede BiH jeste njezin značajan udio u rudarstvu, crnoj metalurgiji, drvnoj i hemijskoj industriji, dok su ostale privredne grane slabije razvijene. To znači da je privreda BiH prilično jednostrano razvijena.

Proizvodnja željezne rude u BiH čini 97% državne proizvodnje. U 1960. g. i u 1961. g. proizvodnja je bila podjednaka — 2,1 mil. t (od toga ⅔ proizvodnje otpada na Vareš, a ⅓ na Ljubiju). Vrijedi pomenuti značajnu činjenicu da su pronađene kvalitetne željezne rude u slivu Rame, te na graničnom prostoru sa Srbijom, kod Višegrada.

Najveći porast proizvodnje u rudarstvu tokom posljednjih godina u BiH je bio u proizvodnji boksita, čija se proizvodnja udvostručila. Tako je npr. 1959. g. bilo proizvedeno u BiH 263.395 t boksita, 1960. g. 363.457 t a 1961. g. čak 513.111 t ili 42% državne proizvodnje (2,11 i 3,9). Bogatim i već relativno dugo ekspoatisanim nalazištima u zapadnoj Hercegovini, pridružila su se nalazišta u zapadnoj, centralnoj te istočnoj Bosni. Pošto su kapaciteti naše aluminijske industrije maleni, to se naš boksit izvozi skoro u cijelosti. Zato njegova proizvodnja najvećim dijelom ovisi od stanja na svjetskom tržištu. Proizvodnja mangana je takođe pokazala velik napredak; u 1961. g. proizvedeno je 8.450 t ili 60% državne proizvodnje (2,11 i 3,9).

Crna metalurgija BiH je, polije izgradnje željezare u Zenici vodeća u državi i to svoje mjesto još i pojačava. Njena proizvodnja kretala se ovako: 1960. g. sirovo željezo 659.880 t i čelika 722.925 t; 1961. g. sirovog željeza 682.573 t i čelika 773.131 t (2,12).

U 1961. g. povećala se proizvodnja sirovog željeza samo za 4% (uslijed slabog kvaliteta željezne rude iz Vareša); činila je više od 68% državne proizvodnje (997.000 t). Proizvodnja čelika je porasla u 1961. za 7%, a činila je 51% državne proizvodnje (1,532.000 t). Sav čelik je proizvela željezara u Zenici, jer željezara u Varešu i Ilijašu proizvode samo sirovo željezo. U pogledu prerade željeza, BiH je na prvom mjestu u državi, sa više od polovine proizvodnje valjanih proizvoda, vučene robe i kovanog čelika, te ukupnom proizvodnjom tračnica od preko 100.000 t što je bila rekordna proizvodnja (2,12 i 3,10).

Značajna je proizvodnja azbestne rude i vlakna (više od 3.000 t ili polovina državne proizvodnje), te proizvodnja preko 116.000 t varene soli u Tuzlanskom bazenu.

Ono što vrijedi za crnu metalurgiju, vrijedi i za hemijsku industriju, koja je u nekim granama vodeća u državi. Tako je u 1961. g. proizvodnja nekih proizvoda hemijske industrije bila jedina u FNRJ: azotne kiseline (8.380 t), amonij-sulfata (12.476 t), kalcinirane sode (90.302 t) i amonij-nitrata (24.644 t). Proizvodnja kaustične sode (40.033 t) činila je 80% državne proizvodnje. Izgradnja azotare i hemijskog kombinata u Lukavcu daće nove proizvode hemijskoj industriji za koju BiH ima odličnu sirovinsku bazu.

U mašinskoj proizvodnji, koja se u BiH razvija tek poslije 1945. g., ustvari kao dio vojne industrije, postižu se sve veći rezultati. Tako je npr. u 1961. g. proizvodnja bicikla (u dvije fabrike —Lasta Ilidža i Pretis — Vogošća) proizvedeno 101.094 komada ili 42% državne proizvodnje, dok je samo dvije godine ranije (1959) bilo proizvedeno tek 33.006 komada (2,15 i 3,14).

Preorijentacija vojne industrije na proizvodnju artikala za široku potrošnju dala je već velike rezultate (posuđe, bicikli, motor-cikli, pisaće mašine, televizori itd.).

Drvna industrija je također vodeća u državi, ali još uvijek ne kod svih proizvoda i u skladu sa sirovinskom bazom. U BiH se proizvelo u 1961. g. 35% rezane građe u državi; ali samo ¼ državne proizvodnje furnira i ⅓ proizvodnje šper-ploča. U proizvodnji celuloze BiH su dale ⅔ proizvodnje ili 121.398 t u 1961. g. zahvaljujući novoj fabrici celuloze u Banja Luci. Sav natron papir u državi je proizveden u Bosni, ali u potpunosti nedostaje proizvodnja papira za pisanje i druge potrebe.

Tekstilna industrija BiH je slabo razvijena i sad se čine veliki napori da se ona razvije u nizu manjih mjesta.

Građevinska aktivnost postaje sve jača. Tako je u 1961. g. vrijednost građevinskih radova bila 65,5 milijardi dinara. Dovršena su ukupno 6.933 stana u vrijednosti od 13,7 milijardi dinara. Intenzivno se nastavlja izgradnja željezničke magistrale Sarajevo — Ploče na najtežoj dionici Bradina — Konjic. Postoje realni izgledi da se ova pruga dovrši do 1965. g. Od drumskih saobraćajnica u istom roku treba da se dovrši put I reda: Metković — Sarajevo — Orašje (autoput). Na ovom putu treba još dovršiti dionice: Orašje — Tuzla — Stupari, i Mostar — Metković. Provode se radovi na modernizaciji drumova: Travnik — Jajce — Banja Luka; Foča — Gacko — Bileća, dok je Trebinje povezano modernom cestom sa Dubrovnikom zbog potreba izgradnje hidrocentrala na Trebišnjici.

Životni standard se djelomično može vidjeti iz uloga na štednju i kredita. Dok je u jugoslovenskim razmjerama u 1961. g. prvi put iznos uloga premašio iznos kredita, kod nas u BiH stanje je drugačije. Krajem 1961. g. bilo je 380.000 ulagača sa 9,5 milijardi dinara uloga, dok je istovremeno vrijednost kredita bila 19,6 milijardi dinara (2,31). Vrijedi ipak istaći činjenicu da ulozi rastu brže od kredita, što znači da standard života raste i da se bolje ekonomiše.

Opća karakteristika privrednog života i izgradnje ocrtava se sada u izgradnji manjih objekata na širem prostoru, naročito u nerazvijenim krajevima. Ovih se godina gradi desetine privrednih objekata u zapadnoj Bosni (drvni i tekstilni), Posavini (tekstilni i prehrambeni), istočnoj Bosni (rudarski),

te u Hercegovini (tekstilni i drvni), koji će dati mogućnost jačeg i bržeg razvoja do sada slabo razvijenim krajevima naše Republike.

IZVORI

1. Prvi rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1961. g. Beograd, oktobra 1961.
2. Statistički Pregled, br. 2, Sarajevo 1962.
3. Indeks, br. 2, Beograd 1962.

Miloš Bjelovitić

BOSANCI NA RADU U SLOVENIJI

Socijalistička industrijalizacija izazvala je u kratkom vremenskom razdoblju značajne promjene u načinu života, profesiji i mjestu rada velikog broja dotadašnjeg seoskog stanovništva naše zemlje. Velika nejednakost baze na kojoj je započela socijalistička industrijalizacija u našoj zemlji, ima za posljedicu velika kretanja stanovništva. Ta kretanja se vrše uglavnom ovako. Iz privredno razvijenih republika ide visokokvalifikovana radna snaga u prirodno nerazvijene republike i to u manjem broju. I obratno, iz privredno nerazvijenih republika ide veća masa nekvalifikovane radne snage u naprednije republike, u kojima se počinje osjećati nedostatak nekvalifikovane radne snage. Ovim procesima doprinosi i činjenica da privredno nerazvijene republike (Bosna i Hercegovina, Crna Gora i Makedonija, te Kosovo i Metohija) imaju 3—4 puta veći prirodni prirast stanovništva, nego privredno razvijene republike (Slovenija, Hrvatska i Srbija). Zato se uprkos jačeg tempa industrijalizacije u nerazvijenim republikama javlja znatan višak nekvalifikovane radne snage koja mora tražiti posla u razvijenijim republikama.

Jedno od takvih brojnih kretanja stanovništva — zapravo nekvalifikovane radne snage u našoj državi, jeste i dosada nigdje zabilježeno kretanje Bosanaca na rad u Sloveniju.

Na rad u Sloveniju idu Bosanci iz SZ dijela Bosne, sjeverno od linije: Bihać — Ključ — Jajce — Doboj. Dakle iz onog dijela Bosne koji gravitira prema sjeveru i željezničkoj pruzi: Doboj — Bos. Novi.

Vrijeme početka migracija nije bilo jednako za sve radnike. Izgleda da su prvi krenuli na rad u Sloveniju seljaci-radnici iz okoline Prnjavora 1956—1957. godine. Vremenski mlađa su kretanja iz okoline Banja Luke i Prijedora.

Radnici-seljaci su isključivo muškarci, mlađih godina, zapravo najbolja radna snaga, od 18—40 godina starosti. Svi su krenuli na rad kao nekvalifikovani i 9/10 od ovih radnika-seljaka i danas su nekvalifikovana radna snaga. Treba naglasiti da se sposobnijima između njih pružaju u Sloveniji dobre mogućnosti za sticanje kvalifikacija, što je izvjestan broj radnika-seljaka iskoristio, postavši desetari na pruzi, predradnici itd.

Broj radnika-seljaka koji rade u Sloveniji je veoma teško odrediti. Oni sami govore da ih ima desetak hiljada. »Brzi vozovi svake subote su prepuni Bosanaca i bosanske pjesme počev od Ljubljane«. Može se uzeti kao sigurno da danas u Sloveniji radi oko dvije to tri hiljade Bosanaca.

Uzroci kretanju radne snage na tako velike relacije su različiti. Pored već pomenute nejednake baze sa koje je krenula socijalistička industrijalizacija, većeg prirodnog prirasta i nekvalifikovanosti radne snage u Bosni, treba dodati slabe mogućnosti za zaposlenje nekvalifikovane radne snage u blizini sela radnika-seljaka. Tako radnici iz sela oko Ljubije — rudnika željezne rude, govore da godinama čekaju u birou (»u birovu«) da bi dobili mjesto u rudniku. Zatim, plate nekvalifikovane radne snage u Bosni su znatno manje nego u Sloveniji. Tako se one kreću u Bosni od 10—12.000 din., a u Sloveniji 16.000 zimi, a ljeti i do 25.000 din. Osim toga, radnici-seljaci iz Bosne našli su dobar prijem i još bolju organizaciju rada i uslova života u Sloveniji, kao i mogućnosti održavanja stalne veze sa svojim obiteljima u Bosni. Tako npr. radnici koji rade na održavanju pruga dobivaju besplatne stanove (prepravljeni vagoni — u svakom vagonu ima mjesta za 8 radnika), imaju organizovane radničke menze i pravo na 4 besplatne vožnje brzim vozom svakog mjeseca do svojih kuća u Bosni.

Po prvim ipitivanjima na rad u Sloveniju idu kao nekvalifikovani pružni ili građevinski radnici iz ovih mjesta: SZ — Bosne, okoline Doboja i Dervente, Prnjavora, Kulaša, Dragalovaca, Šnjegotinje; iz okoline Banja Luke, iz sela Ivanjske i Ramića; iz okoline Prijedora, iz sela Piskavice, Omarske, St. Majdana, Tomašice, Rasavaca, Briševa itd., iz okoline S. Mosta, B. Krupe, Bihaća, Cazina i V. Kladuše.

Većina Bosanaca radi kao pružni radnici skoro na svim prugama Slovenije, počev od Brežica do Jesenica. Zatim od Zid. Mosta (u kom postoji najveća kolonija Bosanaca) do Celja. Dalje na S nema Bosanaca, već se javljaju Zagorci kao nekvalifikovana radna snaga. Bosanci rade i na ostalim prugama izuzev Jesenice — N. Gorica.

Obično radnici iz jednog sela ili okoline rade na istom mjestu. Tako npr. 30 radnika iz sela Briševa kod Ljubije rade kao pružni radnici u Ribnici, na pruzi Ljubljana — Kočevje. Na kamenolomu Mirna Peć kod Novog Mesta rade radnici Bosanci iz sela: Omarska, Ivanjska i Ramići.

Pored radnika-seljaka iz Bosne koji rade na prugama ima veći broj radnika koji rade kao građevinski radnici — najviše u Ljubljani. Zatim ima Bosanaca na radu u željezari Jesenice, u Kranju, te u luci Kopru.

Slovenci su zadovoljni sa radom radnika iz Bosne i vode dosta računa o njima, jer je u Sloveniji danas veoma teško pronaći domaću nekvalifikovanu radnu snagu.

Radnici-seljaci iz Bosne, opet su zadovoljni sa prijemom i brigom oko njih, platom i smještajem, ali jedva čekaju priliku da mogu dobiti mjesto bliže svojih kuća u Bosni, pa da prekinu s migracijama, na tako velike udaljenosti. Naime, najmanja udaljenost je 150 km (Brežice — Bos. Novi), a najveća preko 500 km (Jesenice — Doboj i Sežana — Derventa).

S obzirom na sadašnje stanje i bližu perspektivu, visoko razvijenu privredu Slovenije kojoj nedostaje nekvalifikovana radna snaga, te obratno velik broj nekvalifikovane radne snage u Bosni, slabija industrijalizacija u Bosni kojoj ne treba nekvalifikovana radna snaga velik prirodni prirast stanovništva, — nema izgleda da će u skoroj budućnosti prestati ovakva kretanja Bosanaca na rad u Sloveniju.

Miloš Bjelović

BOSANSKOHERCEGOVAČKO STANOVNIŠTVO NAJBRŽE RASTE U JUGOSLAVIJI

Bosanskohercegovačko stanovništvo karakteriše visok priraštaj. U osamdesetdvogodišnjem periodu od prvog popisa stanovništva u Bosni i Hercegovini 1879. godine do 1961, bosanskohercegovačko stanovništvo povećalo se za nešto više od 2,8 puta, što daleko premašuje povećanje broja stanovnika u svakoj od naših republika. U ovom periodu broj stanovnika Jugoslavije se sa nešto od osam i pô miliona povećao na osamnaest i pô miilona tj. za 2,1 puta.

Bosanskohercegovačko stanovništvo 1931. godine činilo je 16% jugoslovenskog stanovništva, a 1961. godine činilo je više od 17%. Gustina naseljenosti (broj stanovnika na površini kvadratnog kilometra) za Bosnu i Hercegovinu povećala se sa 22 stanovnika (1879. godine) na 64 (1961. godine). Ipak gustina naseljenosti Bosne i Hercegovine je znatno niža od prosječne jugoslovenske gustine koja iznoi 72,4.

Bosna i Hercegovina je na dan popisa 1961. godine imala 6.081 naseljeno mjesta, a od toga sa brojem stanovnika preko 2.000 bilo je 157, u kojima je živjelo oko 24% cjelokupnog bosanskohercegovačkog stanovništva.

U grupi sa brojem stanovnika od 2.000—2.999 bilo je 84 naseljena mjesta, u grupi od 3.000—4.999 stanovnika bilo ih je 38, u grupi od 5.000—9.999 stanovnika bilo ih je 25, u grupi od 10.000—19.999 stanovnika bilo ih je 5, u grupi od 30.000—49.999 stanovnika bilo ih je 3 i u grupi preko 50.000 stanovnika bila su samo 2 naseljena mjesta. U deset najvećih bosanskohercegovačkih gradova (Sarajevu, Banja Luci, Tuzli, Mostaru, Zenici, Brčkom, Bijeljini, Bihaću, Doboju i Prijedoru) na dan prošlogodišnjeg popisa živjelo je oko 12% ukupnog bosanskohercegovačkog stanovništva i to na površini koja čini svega nešto više od 0,2% bosanskohercegovačke ukupne površine.

Gustina naseljenosti porasla je u poređenju sa 1953. godinom, najviše u srezovima na čijem je području u posljeratnom periodu bila najintenzivnija industrijska izgradnja. Područja ovih srezova bila su imigraciona područja, naročito neke njihove opštine kao što su: u srezu Zenica opština Zenica kojoj je gustina naseljenosti porasla za 44, Novi Travnik za 26, Vitez za 24 i Kakanj za 21; u srezu Tuzla osjetno povećanje u gustini naseljenosti imale su opštine: Tuzla za 71, Lukavac za 37, Banovići za 28, Živinice za 24; u srezu Sarajevo osjetno povećanje gustine naseljenosti imale su opštine: Sarajevo Novo za 288, Sarajevo Centar za 108, Vogošća za 64 i Ilidža za 58.

Područja srezova u kojima je gustina naseljenosti opala ili je neznatno porasla jesu emigraciona područja, naročito neke opštine u njima. Takve su opštine u srezu Livno, na primjer: Bos. Grahovo i Preodac; u srezu Mostar opštine: Gacko, Ljubuški, Nevesinje, Ravno.

Ne bi se moglo reći da su sve opštine u srezovima u kojima je zapaženo osjetno povećanje gustine naseljenosti imigraciona područja, naročito ne za neke u srezu Sarajevo kao na primjer u opštine Trnovo, Kalinovik, Ulog.

Može se pouzdano tvrditi da se, zahvaljujući ubrzanoj industrijskoj izgradnji naše zemlje, a naročito naše Republike, u bosanskohercegovačkom stanovništvu događaju krupne promjene u njegovom terenskom rasporedu,

tako intenzivne, kakve se u istoriji ovog dijela Jugoslavije nisu odigravale. Privredno razvijenija područja postaju sve mnogoljudnija na štetu privredno nerazvijenijih.

IZVORI

1. Statistički bilteni 190/60, 191/61, 192/61, 203/61, 214/61. i 223/61. SZS, Beograd.
2. Podaci službe statističkog katastra u Zavodu za statistiku NRBiH, Sarajevo.
3. Podaci demografske službe u Zavodu za statistiku NRBiH Sarajevo.

Vidak Aligrudić

SARAJEVO GODIŠNJE DOBIVA SEDAM HILJADA NOVIH STANOVNIKA GODIŠNJE

Grad Sarajevo shvaćen kao šire gradsko područje, koga čine opštine: Sarajevo Centar, Sarajevo Novo, Ilidža i Vogošća, imao je na dan popisa stanovništva od 31. marta 1961. god. 212.334 stanovnika. Stanovništvo Sarajeva se za 51 godinu, koliko je prošlo od popisa stanovništva od 1910. do 1961. godine, početvorostručilo.

Na dan 31. decembra 1931. godine Sarajevo je brojilo 79.418 stanovnika, a u popisu stanovništva 1948. godine 113.769 stanovnika.

U odnosu na popis stanovništva od 1953. godine Sarajevo je do 1961. godine dobilo 56.326 stanovnika.

U trinaestgodišnjem periodu (od 1948—1961), koji pada u vrijeme intezivne socijalističke izgradnje zemlje, broj stanovnika Sarajeva povećao se za približno 100.000.

Godišnji prosjek dobijen na osnovi porasta broja stanovnika Sarajeva za period od 1953. do 1961. godine pokazuje da Sarajevo svake godine dobija 7.041 novih stanovnika.

Od 1953. do 1961. godine sve četiri gradske sarajevske opštine nisu imale istu stopu porasta stanovništva. Najbrže je raslo stanovništvo u opštini Sarajevo Novo, zatim Ilidži i Vogošći dok znatno sporije u opštini Sarajevo Centar. Indeks porasta broja stanovnika za ove opštine je (ako je 1953. = 100) za Sarajevo Novo 183,0 (što je jedan od najvećih u Jugoslaviji), za Ilidžu 161,2, za Vogošću 154,9 i za Sarajevo Centar 116,9.

Teritorijalno je najveća opština Ilidža a najmanja opština Vogošća, dok je opština Sarajevo Centar teritorijalno veća od opštine Sarajevo Novo.

Najbrojnije stanovništvo imala je opština Sarajevo Centar (koja je imala više stanovnika od svih triju ostalih zajedno) zatim Sarajevo Novo, Ilidža koja je za oko dva puta bila manja od Sarajeva Novog ali i oko dva puta veća od opštine Vogošća.

Gustina naseljenosti (broj stanovnika na površini kvadratnog kilometra) najveća je u opštini Sarajevo Centar (748), zatim u Sarajevo Novo (635), dok znatno niža u opštinama Vogošća (182) i Ilidža (151).

Opštine su za period od 1953. do 1961. godine u apsolutnim brojkama dobile novih stanovnika: Sarajevo Novo oko 25,5 hiljada, Sarajevo Centar preko 17 hiljada, Ilidža par stotina manje od 10 hiljada i Vogošća par stotina više od 4 hiljade.

Ove brojke gledane kroz kompleksnost grada Sarajeva pokazuju da se sarajevska aglomeracija razvijala i još se razvija ubrzanim koracima.

Sarajevo se širi i horizontalno (najviše prema zapadu u pravcu Ilidže, manje prema sjeveru i sjevero-zapadu i znatno manje u ostalim pravcima) i vertikalno (današnje Sarajlije najmanje za dva sprata žive više u prosjeku od predratnih). Neka ranije samostalna naselja u neposrednoj blizini Sarajeva kao: Velešići, Buća, Čengić Vila, Alipašin Most, Naselje Pavla Goranina, Vraca, Miljevići pa i Vasin Han, toliko su srasla sa Sarajevom da čine jedinstvenu aglomeraciju.

Interesantno je uporediti šire područje grada Sarajeva sa odgovarajućim širim područjima gradova Ljubljane i Skoplja.

Šire područje grada Ljubljane čine pet gradskih opština sa 196.784 stanovnika.

Šire područje grada Skoplja čine četiri gradske opštine sa 181.282 stanovnika.

Komparacija pokazuje da je Sarajevo u ovoj grupi najveće i da iza Beograda i Zagreba važi kao treći jugoslovenski grad.

Svakodnevno 19 novih stanovnika koje Sarajevo u prosjeku dobija su osvježenje ali i permenanetna briga koja je zasada još vrlo aktuelna.

Vidak Aligrudić

ПОРЕКЛО ШИПТАРСКОГ СТАНОВНИШТВА БИТОЉСКО-ПРИЛЕПСКЕ КОТЛИНЕ

Проучавања на терену показала су да у Битољско-прилепској котлини муслиманског шиптарског становништва има у 34 сеоска насеља са укупно 1.420 домаћинстава. Од тога 969 домаћинстава су у прилепском делу котлине, 451 домаћинство је у битољском делу котлине. Чисто шиптарска су само 11 села. Пада у очи да села са шиптарским становништвом леже искључиво на западном котлинском оквиру и у његовом подножју. То је у исто време крајња источна линија до које у овом делу наше земље има стално насељеног шиптарског становништва.

Целокупно шиптарско становништво Битољско-прилепске котлине потиче од предака који су досељени. Од предака досељених из Северне Албаније потиче 74%. То су такозване Геге. Од предака досељених из Јужне Албаније потиче 24.3%. То су такозване Тоске. Преосталих 1.7% воде порекло са разних страна. У северном делу западног котлинског оквира и његовом подножју налазе се Шиптари пореклом из Северне Албаније. У јужном делу котлинског оквира и његовом подножју налазе

се претежно Шиптари пореклом из Јужне Албаније. Границу између ових група претставља Шемница (десна притока Црне) у њеном средњем и доњем току.

Шиптарско становништво Битољско-прилепске котлине, како је поменуто, пореклом је из два различита дела Албаније — из северног и јужног. Ти делови Албаније, како се зна, у етничком, односно у језичком погледу јасно се разликују. Те разлике све до данас уочавале су се код досељеника у Битољско-прилепској котлини. За Шиптаре у северном делу котлине каже се да говоре „гегски", а за Шиптаре у јужном делу котлине каже се да говоре „тоскански". Постоје осетне разлике још у психичким особинама, донекле и у ношњи.

Једна од главнијих миграционих струја, која је полазила из Северне Албаније, кретала се преко дебарског краја и Кичевије. У Кичевији се рачвала на два крака: један је крак водио преко Демир Хисара (Железника), а други крак је водио преко Пореча. Друга миграциона струја, која је полазила из Јужне Албаније, кретала се преко струшке-охридске околине и преко Преспе. У Битољско-прилепску котлину она је улазила код познате Ђаватске преседлине.

Ј. Ф. Трифуноски

РАЗВОЈ ВИНОГРАДАРСТВА У НР МАКЕДОНИЈИ

Један од значајних успеха у НР Македонији је свакако и то што је у њој нагло порасла производња виноградарства. Површине засађене виновом лозом у Македонији повећане су за последњих петнаест година са 445 на 25.190 хектара (стање од 1960 године), од чега 7.000 хектара сачињавају веома узорни плантажни виногради, праве „фабрике грожђа".

Захваљујући повољним климатским условима Македонија има услова за гајење винове лозе у разним својим областима. Ипак издвајају се неколико познатих подручја. То су: Тиквеш, штипско-струмички крај, Ђевђелиско-валандовска котлина, околица Битоља и Охрида. На тим подручјима традиционални мали виногради с ручном обрадом потиснути су у великој мери. Уместо њих јављају се плантаже модерних винограда, прилагођене машинској обради. Оне припадају пољопривредним добрима и задругама.

Сваке године пристижу нови виногради за бербу. Зато је производња грожђа и вина из године у годину све већа. Према оцени пољопривредних стручњака сада се постиже највећи принос грожђа на пољопривредним виноградарским добрима у тиквешком и ђевђелиско-валандовском виногорју. Тај принос местимично достиже и 26.000 килограма по хектару (код села Богданца и у другим насељима). У осталим областима принос износи преко 8.000 килограма грожђа по хектару.

Грожђе се једним делом продаје на тржиштима широм Југославије. Затим ране сорте грожђа, у износу од око 4.000 тона, извозе се у разне европске земље. Други део грожђа прерађује се у винарским подрумима. Тамо се добија око 65 милиона литара вина. Виноградарских подрума има у Кавадару, Ђевђелији, Валандову, Демир Капији, Штипу, Радовишту,

Куманову. У току је изградња нових подрума у Охриду, Неготину, Титовом Велесу, Битољу.

Ако настави да се развија оваквим темпом за наредних пет-шест година виноградарство ће у економици Македоније постати тако значајан фактор као што је сада дуван. То ће бити једна од најјачих пољопривредних грана. Она ће играти веома значајну улогу у развоју овог краја наше државе.

Ј. Ф. Трифуноски

STANOVNIŠTVO SVIJETA

Polovinom 1959. g. u Svijetu je bilo oko 2.905 mil. stanovnika koji su po kontinentima bili ovako raspoređeni:

Azija	1.624 mil.	ili 55,9%
Evropa i SSSR	631 mil.	ili 21,7%
Amerika	398 mil.	ili 13,7%
Afrika	236 mil.	ili 8,1%
Oceanija	16 mil.	ili 0,6%

Prosječno godišnje povećanje stanovništva Svijeta u 10-godišnjem periodu (1950—1959) iznosilo je 1,7%, a povećanje po kontinentima pokazuje znatne razlike:

Oceanija	2,4%
Amerika	2,1%
Azija	1,7%
Afrika	1,7%
Evropa	0,8%

U nekoliko zemalja zabilježeno je smanjenje broja stanovništva kao npr. u Ist. Njemačkoj (0,8%) i Irskoj (0,6%).

Poznato je kolike su velike razlike u gustini naseljenosti u pojedinim dijelovima Svijeta. Prosječna gustina naseljenosti u Svijetu iznosi 21 stan. na km^2. Najgušće je naseljena Evropa (bez SSSR-a) sa 85 stan. na km^2, dok je u Oceaniji prosječno 2 stan. na km^2. Među državama najveću gustinu naseljenosti ima Nizozemska sa 350 stan. na km^2. Izvjesne manje oblasti i otoci svojom gustinom stanovništva prelaze i onu Nizozemske. Tako Hongkong ima prosječno 2.820, otoci Malta i Gozo 1.028, Bermudi 825 i Barbados 553 stan. na km^2. Od većih oblasti najgušće je naseljena Središnja Evropa sa 135 stan. na km^2, dok preko 100 stan. na km^2 imaju još samo Južna i Jugoistočna Azija.

Nejednak je odnos i polova u raznim dijelovima Svijeta. Tako su žene u većini u zemljama Evrope, u SAD i SSSR-u, kao i u većini zemalja Južne Amerike. Više je muškaraca u Kanadi, Australiji, Novom Zelandu, Centralnoj Americi, na Pacifičkim otocima i u većini zemalja Azije. Pa ipak u 204 posmatrane zemlje i teritorije, koje obuhvaćaju oko 80% stanovništva Svijeta, opći odnos polova je 49,9% muškaraca prema 50,1% žena. Gotovo potpuna ravnoteža polova u Svijetu uopće rezultat je mnogih faktora kao što su npr. i ovi: u Svijetu se rađa više muške djece, ali ih i znatno više umire prije nego navrši godinu dana života; procenat smrtnosti žena je općenito niži nego muškaraca i dr.

Smrtnost je u nekim krajevima Svijeta još uvijek zapanjujuće velika. Zbog loših zdravstvenih prilika i neznanja naročito je visoka smrtnost djece do godine dana života. U Gvineji na 1.000 stanovnika ima 40 smrtnih slučajeva, a preko 30 je u Burmi, Nepalu i Sjev. Rodeziji. Nasuprot ovim primjerima smrtnost u Izraelu je 5,5; Cipru 6,1 i Portoriku 6,7 na 1.000 stanovnika. U Gvineji, Ugandi i Sjev. Rodeziji na 1.000 rođene djece 200 ih umire prije navršene jedne godine, u Indiji, Tanganjiki, Tunisu i Brazilu oko 150, a u još 17 drugih zemalja preko 100. Ti brojevi u razvijenim zemljama su daleko manji: u Islandu 16,4; Nizozemskoj 16,5 i Švedskoj 16,6.

Zbog svega toga je i razumljivo što muškarac u Norveškoj, Švedskoj i Nizozemskoj može prosječno da doživi 71, a žene 74—75 godina starosti, dok muškarci i žene Gvineje mogu očekivati prosječno 30,5 na Haitiju 32,6; na Grenlandu 31,2 (muškarci) i 37,5 (žene), u Indiji 32,4 (muškarci) i 31,6 (žene).

Velike razlike u ekonomsko-socijalnom razvitku u Svijetu uzrokom su ovako poraznih cifara. Na jednoj od konferencija Organizacije UN za poljoprivredu i ishranu rečeno je da sjenka siromaštva i oskudice koja lebdi nad velikim dijelom čovječanstva veoma sporo nestaje, ali da sve više prevladava shvaćanje, da mir u Svijetu ne može biti osiguran dok je gotovo polovini čovječanstva uskraćena mogućnost prihvatljive egzistencije.

(Prema tjedniku »Nedeljne novosti« UN Beograd
1961, br. 24, 43 i 46).

Krešimir Papić

NAJVEĆI GRADOVI NA SVIJETU

Opće povećanje stanovništva u Svijetu i nagla urbanizacija stvorili su tokom vremena ogromne gradske aglomeracije, koje su brojem svoga stanovništva nadmašile stanovništvo čitavog niza država ili u vlastitoj zemlji okupljaju glavninu stanovništva i privredne aktivnosti. Prvenstvo najvećeg grada, prema podacima UN, ne nosi ni London ni Njujork već Tokio. U oktobru 1960. Tokio je imao u užem području (»čisti grad«) 8,300.000 stanovnika, a u svom širem području 11,370.000 stanovnika. Prema tome Tokio je prvi grad Svijeta računajući bilo uže, bilo šire gradsko područje. Njujork je u aprilu iste godine imao u užem gradskom području 7,780.000, a u širem 10,670.000 stanovnika. Slijedi lista 10 najvećih gradova Svijeta prema broju stanovnika, uzimajući u obzir uže (I) i šire gradsko područje (II):

I	II
1. Tokio	1. Tokio
2. Njujork	2. Njujork
3. Šangaj	3. London
4. Moskva	4. Los Anđeles
5. Bombaj	5. Čikago
6. Peking	6. Kalkuta
7. Buenos Aires	7. Pariz
8. Sao Paolo	8. Filadelfija
9. Čikago	9. Detroit
10. London	10. Kairo

U Svijetu danas ima 73 »čista grada« (uže područje) sa preko milijun stanovnika, dok su 24 druga uglavnom dostigla milijunsku granicu.

(Prema tjedniku »Nedeljne novosti« UN Beograd 1961. br. 42).

Krešimir Papić

UPOTREBA NOVIH IZVORA ENERGIJE U SVIJETU

Na više međunarodnih sastanaka razmatrana su pitanja i mogućnosti upotrebe novih, nekonvencionalnih vrsta energije kao što su sunčana energija, energija vjetra i geotermalna energija. Naročito je proučavana mogućnost primjene ovih vrsta energije u nedovoljno razvijenim zemljama koje oskudijevaju u konvencionalnim izvorima energije (uglju, vodi. nafti).

Izraženo je mišljenje, da će doći do široke primjene ovih novih izvora energije u nedovoljno razvijenim zemljama, obzirom da bi troškovi mogli biti daleko manji od troškova proizvodnje energije pomoću sadašnjih malih dizel-centrala.

Danas se u raznim zemljama na tržištima može naći i do 10 tipova sunčanih peći, ali njihova veća primjena ovisi od cijena koje moraju biti znatno niže. Zapaženo je da su za veću upotrebu teže prepreke nacionalne carine i tradicija nego tehnički problemi.

Sunčani bojleri su za sada najprošireniji način korišćenja sunčane energije tako, da ih se nalazi u upotrebi samo u Japanu oko 350.000, u Floridi 25.000 i u Izraelu oko 10.000.

U zemljama gdje nedostaju drugi izvori energije istaknuto je značenje energije vjetra i geotermalne energije. Ova posljednja se već koristi u više zemalja: Italiji, Islandu, Novom Zelandu, a počinje korišćenje te energije i u Meksiku i SAD. Na osnovu ove energije u Svijetu je podignuto oko 1.000 uređaja, a samo centrala sa kapacitetom od oko 380.000 kw, dok se u izgradnji nalazi još nekoliko centrala sa kapacetitom od oko 70.000 kw.

U vezi sa gradnjom i lansiranjem umjetnih zemljinih satelita razvijaju se sve više nove metode korišćenja ovih novih vrsta energije, a naročito sunčane energije.

Razmatraju se dalje i mogućnosti šire upotrebe nuklearne energije za dobivanje elektriciteta. U Svijetu već radi više nuklearnih centrala s ukupnim kapacitetom od oko milijun kw, dok je u gradnji još niz centrala sa kapacitetom od oko 4,5 mil. kw.

Najveća smetnja široj upotrebi nuklearne energije u proizvodnji elektriciteta je u tome, što su nuklearne centrale još uvijek skupe i po ekonomičnosti zaostaju za konvencionalnim centralama. Ipak se sve više radi na tome, da se troškovi gradnje i eksploatacije smanje, kako poboljšanjem postojećih tipova centrala, tako i primjenom sasvim novih ideja kod izgradnje novih nuklearnih centrala.

(Prema tjedniku »Nedeljne novosti« UN Beograd 1961. br. 35—36 i 46; 1962. br. 2).

Krešimir Papić

RIBOLOV U SVIJETU

Ulov ribe u Svijetu uopće u stalnom je porastu, a posebno u nekim zemljama, među kojima je Japan vodeća zemlja Svijeta. Još od 1943. godine Japan zauzima prvo mjesto po ulovu ribe, a u prošloj (1960) godini postao je i prva zemlja Svijeta, čiji je godišnji ulov premašio 6 mil. tona ribe.

Ukupan ulov ribe u Svijetu iznosio je u prošloj godini 37,7 mil. tona ili 6% više nego prethodne godine. Samo na Japan otpada 6,2 mil. tona ulovljene ribe. Zato se japanski ribarski brodovi i brodovi — tvornice vide u morima gotovo svih zemalja Svijeta.

Ulov ribe porastao je i u još nekim zemljama: Peruu, Južnoafričkoj Republici, Jugozapadnoj Africi, SSSR-u, Indiji, Španiji i dr. Godišnji ulov ribe u Peruu bio je 3,5; SSSR-u 3,05 i Norveškoj 1,66 mil. tona. Smanjeni ulov ribe je zabilježen je u SAD sa 2,89 na 2,79 mil. tona i u Kanadi sa 1,05 mil. tona na 928.000 tona. Opadanja ulova ribe bilo je i u zapadnoevropskim zemljama. Prema nekim podacima u Kini je značajan ulov ribe koji je u 1959. godini iznosio 5 mil. tona.

U ribarskoj proizvodnji stare metode sušenje i soljenje ribe sve se više zamjenjuju novim, naročito zamrzavanjem ribe, što više odgovara povećanim zahtjevima tržišta za svježom ribom. Ali je još uvijek karakteristično, da je kod mnogih ribarskih zajednica važan problem nedostatak moderne opreme za lov i slaba organizacija prerade ribe, magaziniranje, transport, i dr., što priječi veću i bolju proizvodnju ribe u Svijetu.

(Prema tjedniku »Nedeljne novosti« UN Beograd
1961. br. 42 i 48).

Krešimir Papić

SVJETSKA POTROŠNJA KAVE

Od Drugog svjetskog rata, svjetski izvoz kave se povećao za oko 50%, a isto tako i potrošnja koja dosiže 2,5 milijuna tona godišnje.

Brazil je i nadalje ostao glavni izvoznik, ali se njegov udio sve više i više smanjuje pred konkurencijom drugih proizvođača zemalja Južne i Srednje Amerike i naročito afričkih zemalja. Brazil ne izvozi sada više nego 40% kave u svijetu, nasuprot 50—60% prije posljednjeg rata, a 80% 1914. godine.

U 1960. godini ukupni svjetski izvoz je iznosio 2,575.000 tona, od toga Brazil je izvezao 1,009.000 tona, Kolumbija 356.000 tona, države Afrike francuske zone 244.000 tona, Angola 89.000 tona, Meksiko 83.000 tona, Salvador 71.000 tona, Uganda 126.000 tona, Gvatemala 41.000 tona, Republika Kongo (biv. Beglijski Kongo) 90.000 tona, Etiopija 55.000 tona, Kosta Rika 46.000 tona. U ukupnom izvozu Brazila, kava je zastupljena s 50,6%, Kolumbija sa 70,9%, Salvador s 59%, Gvatemala s 58,1%, Kostarika s 54%, itd.

U potrošnji kave na prvom su mjestu Sjedinjene Države Amerike i Evropa, koji su najveći uvoznici kave u svijetu. Ukupni svjetski uvoz je 1960. godine iznosio 2,539.000 tone. SAD zauzimaju ono mjesto u potrošnji koje Brazil drži u proizvodnji, te konzumiraju više od polovice izvezene kave u svijetu.

Evropa drži drugo mjesto s oko 1 milijun tona kave, a od te količine najveći uvoznici su Savezna Republika Njemačka i Francuska. Zanimljivo je istaći, da potrošnja u SAD i Francuskoj opada, pa je u SAD 1959. godine potrošnja iznosila 1,396.000 tona, a 1960. godine je spala na 1,328.000 tona. U Evropi 1960. godine najveći potrošači kave su bili Savezna Republika Njemačka 199.000 tona, Francuska 198.000 tona, Italija 99.000 tona, Švedska 73.000 tone, Belgija — Luksemburg 67.000 tona, Vel. Britanija i Nizozemska po 55.000 tona, a od ostalih zemalja najveći je potrošač Kanada sa 60.000 tona.

(Prema Information géographique, No 1, 1962).

Branko Pleše

EKONOMSKA INTEGRACIJA ZEMALJA ISTOČNE AFRIKE

Prema studiji ekonomske komisije UN zemlje Istočne Afrike, Kenija, Uganda i Tanganjika nalaze se na putu pune ekonomske integracije. One već sada imaju carinsku i monetarnu uniju i gotovo potpuno slobodnu unutrašnju trgovačku razmjenu i cirkulaciju kapitala. Zajedničko tržište ovih zemalja stvaralo se postepeno tokom posljednjeg stoljeća. Razmjena se obavlja u tradicionalnim okvirima, s izvozom sirovina tropskog porijekla u industrijski razvijene zemlje i uvozom gotovih industrijskih proizvoda iz tih zemalja. Sa ostalim afričkim zemljama trgovačka razmjena je bar do sada bila ograničena, ali se vjeruje da budući razvoj ovih zemalja leži u jačoj ekonomskoj povezanosti sa susjednim zemljama na regionalnoj osnovi, a svakako i u ostvarenju svoje pune političke nezavisnosti.

Dvije trećine izvoza ovih zemalja čine tri proizvoda: pamuk, kafa i sisal-konoplja, dok ostatak otpada na druge agrarne proizvode i rude. Većina izvoza i uvoza obavlja se sa nekoliko zemalja. Tako od cjelokupnog izvoza dvije trećine odlazi u Veliku Britaniju, Zapadnu Njemačku, SAD, Indiju i Japan. Isto vrijedi i za uvoz samo što tu mjesto SAD dolazi po važnosti Iran.

Živa politička aktivnost, želje naroda za potpunim oslobođenjem i potencijalne ekonomske mogućnosti stvoriće od ovih zemalja značajnu privrednu snagu na afričkom kontinentu.

(Prema tjedniku »Nedeljne novosti« UN Beograd 1962. br. 4).

Krešimir Papić

VI. KONGRES GEOGRAFA FNR JUGOSLAVIJE

Svoj Kongres, šesti po redu, geografi Jugoslavije su održali u NR Sloveniji, u vremenu od 27. septembra do 5. oktobra 1961. godine. Učestvovalo je oko 150 delegata iz svih narodnih republika i nekoliko gostiju iz evropskih država. Kongres je pružio mogućnost geografima Jugoslavije da se ponovo, nakon tri godine, sastanu radi upoznavanja sa novim naučnim rezultatima

u svojoj struci, radi tretiranja pitanja koncepcije i današnje uloge geografske nauke kao i zbog dogovora o budućem radu do slijedećeg kongresa.

Kao što je to uobičajeno na kongresima geografa i ovog puta se kongres sastojao iz dva dijela: prvi dio je obuhvatio sastanke sa čitanjem referata i diskusijama, a drugi se sastojao od naučne ekskurzije po izabranom dijelu NR Slovenije.

Prvi dio kongresa održan je u Ljubljani od 27—30. IX 1961. Rad se odvijao kroz plenarne sastanke i kroz sastanke po sekcijama. Ukupno su održana četiri plenarna sastanka. Iza svečanog otvaranja kongresa pročitani su referati koji su tretirali opću problematiku geografije, njen položaj danas i njezine zadatke. Dva plenarna sastanka su ispunili referati: S. Ilešiča, Položaj i zadaci geografske nauke u FRNJ; A. Melika, Osnovni geografski problemi Slovenije; i V. Đurića, Koncept geografije.

Ovi su referati dali povoda za vrlo živu diskisiju u kojoj je učestvovao veliki broj delegata, posebno u vezi sa prvim i posljednjim referatom. Mada je bilo i drukčijih stavova, kod većine učesnika u diskusiji prevladalo je mišljenje o jedinstvenosti geografije kao nauke.

Treći plenarni sastanak bio je posvećen temi: geografija i turizam, u okviru koje je pročitano pet referata. Referati su tretirali veze između geografije i turizma kao i ulogu geografa u proučavanju razvitka turističke privrede. Čitanju referata i diskusijama o njima prisustvovali su i predstavnici turističkih organizacija iz NR Slovenije, koji su pokazali interes za saradnju i pozdravili nastojanje geografa da se uključe u naučnu obradu turizma.

Na posljednjem plenarnom sastanku raspravljano je o nastavnim problemima kroz dva referata i diskusiju. Na njemu je ujedno obavljen i završni dio kongresa u Ljubljani sa usvajanjem kongresne rezolucije.

Ostali referati pročitani su na sastancima sekcija i to: sekcije za fizičku geografiju i sekcije za antropogeografiju sa ekonomskom geografijom. Referati su grupirani prema tematici; u prvoj sekciji: problemi krasa, hidrografije, kvartarne geomorfologije, klimatologije, kartografije; u drugoj sekciji: problemi regije i regionalizacije, problemi naših komuna, problemi migracija, geografija saobraćaja, metodologija, i razno.

Prijavljeno je 39 referata ali svi nisu bili pročitani na kongresu. Ima se utisak, da i među održanim referatima nisu svi bili takvog značenja da bi trebali biti uvršteni u program kongresa. To se odnosi naročito na one referate koji su se bavili uskom lokalnom problematikom pogodnom za društvene sastanke u okviru republika i tome slično; razumljivo je da oni nisu mogli pobuditi opći interes učesnika i življu diskusiju. Isto tako pet referata o turizmu, valjda zbog slične problematike i nedovoljnog koordiniranja referenata, imali su dosta zajedničkih misli i ponavljanja pa je upravo osvježenje bio posljednji referat o Plitvičkim jezerima zbog svoje konkretnosti i praktičnog rješavanja problema.

Jedno od pitanja koje je za diskusiju, a pojavljuje se na gotovo svim skupovima ove vrste, je organizacijskog karaktera. To je pitanje održavanja sastanaka kongresa, da li samo plenarnih ili plenarnih i po sekcijama, odnosno komisijama? Održavanje sastanaka po sekcijama omogućuje doduše podjelu rada prema interesu i specijalnostima učenika, ali smanjuje mogućnosti pregleda općeg rada kongresa, za koji je većina učesnika zainteresirana. Možda bi se u

tom pogledu mogao postaviti nešto povoljniji omjer između plenarnih i sekcijskih sastanaka.

U radni dio kongresa u Ljubljani bio je uključen i skupni obilazak glavnog grada Slovenije uz tumačenja i vodstvo slovenskih geografa. U kongresnim prostorijama je za učesnike bila priređena izložba »Rad i uspjesi geografa NR Slovenije«, na kojoj su grafički, tekstom i kroz publikacije prikazani rezultati rada slovenskih geografa. Izvršno vijeće NR Slovenije za učesnike kongresa priredilo je svečani prijem, čime je zaključen radni dio u Ljubljani.

Svi referati pročitani na kongresu i diskusije o njima izići će u posebnoj kongresnoj publikaciji što će predstavljati vrijedne materijale za sve geografe Jugoslavije.

Ekskurzija od 1—5. X 1961. obavljena je po interesantnim i raznolikim krajevima Slovenije, kako bi se učesnici upoznali sa geografskim karakteristikama ovog dijela te republike. Uz stručno vodstvo domaćina, oko 100 učesnika ekskurzije sa interesom je proputovalo u toku pet dana put, koji je vodio od Ljubljane preko Kranja i Kamnika u Logarsku dolinu (prvi dan); zatim na Šoštanj, Velenje, Ravne, Dravograd, Maribor do Pohorja (drugi dan); odatle preko Radgone, Slatine Radenci do Murske Sobote (treći dan); dalje preko Ljutomera, Ormoža, Ptuja, Rogaške Slatine do Štatenberga (četvrti dan) i na kraju preko Celja i Šempetra nazad do Ljubljane.

Izbor puta je bio veoma dobar tako da su učesnici ekskurzije upoznali najvažnije industrijske centre Slovenije, alpske doline i visove, naseljene i obrađene doline Save, Drave i Savinje, ravnice Prekomurja i valovite predjele Slovenskih Gorica i Haloza. Organizacija ekskurzije je bila vrlo dobra, posebno prevoz, ishrana i stručno vodstvo. I pored visoke cijene kako za radni dio u Ljubljani tako i za ambulantni kroz Sloveniju, broj delegata i učesnika na kongresu je općenito uzevši bio znatan.

Geografska društva svih šest narodnih republika bila su dosada domaćini geografskih kongresa: prvi je održan u Hrvatskoj i Sloveniji (Istra), drugi u Makedoniji, treći u Bosni i Hercegovini, četvrti u Srbiji, peti u Crnoj Gori i ovaj posljednji u Sloveniji. Zato je zaključeno da se slijedeći VII kongres održi ponovo u NR Hrvatskoj u 1964. godini.

Krešimir Papić

REZOLUCIJA VI. KONGRESA GEOGRAFA FNRJ

VI kongres geografa FNRJ, poslije saslušanja referata i diskusije o položaju i zadacima geografije u FNRJ, o konceptu geografije, o geografiji i turizmu te o nastavi geografije na plenarnim sastancima te većeg broja referata o različitim problemima u sekcijama za fizičku geografiju i antropogeografiju sa ekonomskom geografijom, došao je do slijedećih zaključaka:

I

Kongres konstatuje, da nagle i bitne promjene u geografskom objektu i povezivanje svijeta jačaju potrebe za geografskim znanjima i traže prilagođavanje koncepta naše struke, razvijanje i usavršavanje njene metode. Zbog

toga se preporučuje svim geografskim institucijama i organizacijama da i u buduće raščišćavaju pojmove o predmetu i metodama geografske nauke, da bi se time što jasnije odredio njen položaj u sistemu organizacije naučno-istraživačkog rada u FNRJ. Kod toga treba polaziti sa stanovišta, da je zadatak geografije izučavanje kompleksne prostorne stvarnosti i njenih pojedinih elemenata u njihovoj međusobnoj kauzalnoj i funkcionalnoj povezanosti. Preporučuje se Savezu geografskih društava, da na osnovu napred izloženog rada i u okviru danih mogućnosti pripremi posebnu publikaciju o problemima geografije u FNRJ.

II

Kongres smatra, da treba i dalje nastojati, da se počinju sistematski izučavati sa vidika cijele zemlje svi oni kompleksni geografski problemi važni za razvitak naše privrede, koji su već prije VI kongresa predloženi za savezni program naučno-istraživačkog rada i to: izučavanje problema regije i regionalizacije, izučavanje krasa kao kompleksnog oblika geografske sredine, izučavanje erozije zemljišta, izučavanje agrarnih struktura i agrarnih pejzaža, uključujući kartiranje iskorištavanja zemljišta, izučavanje urbanskih naselja, izučavanje problema funkcionalne klasifikacije naselja, izučavanje populacionih, specijalno savremenih migracionih problema te pripremanje nacionalnog atlasa Jugoslavije.

Pored toga preporučuje se Savezu geografskih društava da pronađe oblike, u kojima bi se moglo koordinirano za cijelu zemlju pristupiti izučavanju nekih problema, koji su nanovo jače istaknuti na VI kongresu: problemi geografskog izučavanja turizma, problemi kvartarne geomorfologije i problemi geografske terminologije.

Kako se organizacija naučnog rada po specijalnim komisijama Saveza geografskih društava u danim uslovima nije pokazala dovoljno efikasnom, Kongres smatra, da se nove komisije, za koje je data inicijativa na Kongresu, ne osnivaju sve dok Savez geografskih društava ne organizuje o njihovoj problematici šire, dobro pripremljene prethodne simpozije, na kojima bi se konkretnije odredili zadaci i postavili detaljni programi. Kongres preporučuje Savezu, da na takav način pripremi rad eventualnih komisija za probleme geografskog izučavanja turizma, za kvartarnu geomorfologiju i za geografsku terminologiju. Postojeće komisije nastaviće svoj rad, ali služeći se isto tako načinom dobro pripremljenih sastanaka simpozionalnog karaktera. Među njima prioritetnu pažnju treba posvetiti komisiji za probleme regije, s time da se u njeno radno područje uključi i sva geografska problematika naših komuna kao i problemi nerazvijenih područja u FNRJ.

III

U svrhu što efikasnije koordinacije rada po gore pomenutim i svim drugim problemima, koji su značajni za aplikaciju geografije u našoj stvarnosti, Kongres preporučuje Savezu geografskih društava, da u svom okviru osnuje poseban komitet sa tim zadatkom, a republičkim društvima, da rad tog komiteta financijski omoguće iz svojih sredstava.

Kako će takvim oblikom rada težište rada po specijalnim problemima preći na stručne simpozije, Kongres preporučuje, da se na idućim kongresima rad ne odvija po sekcijama, nego samo na plenarnim sastancima sa određenom problematikom, bitnom za struku.

IV

Kako je samo izvođenje konkretnih naučno-istraživačkih radova, a naročito sve potrebnijih radova ekipnog karaktera, u našem sistemu organizacije naučno-istraživačkog rada zadatak naučnih instituta, Kongres predlaže, da se u svrhu koordinacije rada po sličnim problemima za cijelu zemlju, dade inicijativa za formiranje Saveza geografskih instituta FNRJ.

V

Preporučuje se Izvršnom odboru Saveza geografskih društava, da prati razvitak u organizaciji našeg naučnog rada, brine se za interese geografske nauke i za ostvarenje njenih zadataka. U tom cilju treba, da republička društv tijesno sarađuju sa Savezom.

VI

a) Geografska društva treba da intenzivno sarađuju sa zavodima za proučavanje školskih pitanja u sistematičnom proučavanju realizacije novih nastavnih planova i programa u osnovnoj školi i gimnaziji i u egzaktnom proučavanju stanja geografske nastave.

b) Savez geografskih društava treba da traži, da dobije geografija u nastavnom planu gimnazije najmanje 8 časova — po 2 u svakom razredu.

c) Odmah treba proučiti nastavu geografije na stručnim školama i sa zaključcima upoznati prosvjetne organe.

d) Svu pažnju treba posvetiti aktivnim nastavnim metodama i terenskoj nastavi.

e) Treba analizirati dosadašnja nastavna sredstva za geografiju i sastaviti barem okvirni program izdavanja geografskih nastavnih sredstava.

f) Treba ubrzati pripreme za objektivno ocjenjivanje učenika putem testova, kvizova, anketa itd.

g) U saradnji sa Saveznim zavodom za proučavanje školskih i prosvjetnih pitanja treba odrediti principe savremenih geografskih udžbenika.

h) Savez geografskih društava treba da prouči sadašnje studijske programe viših pedagoških škola i univerziteta i problem obrazovanja nastavnika geografije za osnovne škole i škole drugog stupnja.

i) Geografska društva treba da posvete svu pažnju stručnom i pedagoškom usavršavanju nastavnika.

OCJENE I PRIKAZI
(COMPTES RENDUS)

GEOGRAFSKI ATLAS JUGOSLAVIJE. Izdanje »Znanje« Zagreb 1961. Format 21 × 15 cm. Sadžaj: 37 geografskih i 62 primjenjene karte, 95 strana teksta i 53 strane statističkih podataka.

Svaka pojava novog atlasa zaslužuje pažnju, a ako je to prvi nacionalni atlas kakav smo ove godine dobili, onda je to pored toga i posebno zadovoljstvo koje osjećaju geografi kao i svi oni koji će se njim moći služiti. Bogato i ukusno opremljen, sadržajno kompletan, Atlas se pojavio kao rezultat stečenog iskustva i napora više autora koji se već godinama kod nas bave ekonomsko-geografskom i kartografskom problematikom Jugoslavije.

Atlas sadrži tri dijela koja se međusobno dopunjuju i čine od njega ne samo zbirku odličnih karata, nego knjigu neophodnu za poznavanje naše današnje stvarnosti.

Prvi dio obuhvaća uvodni tekst o Jugoslaviji, kome je autor Dr Rude Petrović. On daje savremenu ekonomsko-geografsku sliku Jugoslavije kroz poglavlja: Društvena stvarnost Jugoslavije, Velike privredne oblasti, Poljoprivredni rajoni i Industrijski rajoni Jugoslavije. Ovdje je vrijedno upozoriti na značajan i originalni prilog rješavanju problema industrijske rajonizacije Jugoslavije. Autor izdvaja četiri industrijska rajona u našoj zemlji i daje njihove granice, analizu prirodnih i društvenih uvjeta i faktora, kao i sadašnju ekonomsko-geografsku situaciju i karakteristike svakog od njih. Izvan njih na prostranom dijelu naše zemlje, gdje se nisu formirali rajoni, autor je izdvojio industrijska područja i izolirana industrijska mjesta. Sve ovo je i kartografski prikazano na nekoliko primjenjenih karata, što čini koncepciju još jasnijom za čitaoca.

Drugi dio Atlasa sadrži podatke o državnom uređenju, geografskim objektima, proizvodnji i prometu, kao i o drugim oblastima života, kako je to već uobičajeno u nekim izdanjima novijih atlasa. Svi ovi podaci će dobro poslužiti za dokumentaciju naše ekonomske i društvene stvarnosti.

Novina u Atlasu jest karakter njegovih geografskih i primjenjenih karata. Čitava Jugoslavija je prikazana na 37 sekcija, kartografski i tehnički veoma uspjelih. Izabrano mjerilo 1:500.000 omogućilo je ne samo preglednost karata nego i unošenje sasvim novih detalja, koji približuju oku geografsku sliku pojedinih predjela, dajući mogućnost većeg praktičnog korišćenja tih karata. Primjenjene karte, njih 62 na broju, vrlo dobro ilustriraju ekonomsko-geografsku stvarnost Jugoslavije u cjelini, kao i pojedine pojave, sa vrlo mnogo mjere i umješnosti pri korišćenju boja i znakova. Autori i redaktori ova druga dva dijela Atlasa su već iskusni stručnjaci u ovoj vrsti izdanja: Ing Petar Mardešić i Dr Zvonimir Dugački.

Na kraju je, radi lakše orijentacije, dodan popis geografskih imena i karata, što Atlas čini preglednijim, posebno u rukama negeografa.

Svojim kvalitetima kao što su sadržaj, tehnička oprema, pogodan format, kao i mnogim novinama u njemu, ovaj Atlas će imati širok krug korisnika, nastavnika, đaka, studenata, zatim privrednih stručnjaka i rukovodilaca, koji će u raznovrsnom i bogatom sadržaju naći odgovarajući dio za svoje potrebe.

K. PAPIĆ

SERGEJ MATVEJEV: *Biogeografija Jugoslavije — osnovni principi.* Biološki institut NR Srbije. Poseb. izd. knj. 9. Beograd 1961.

Rad Matvejeva predstavlja prvi pokušaj da se teritorija FNRJ podijeli na biogeografske oblasti, na osnovi, kako sam veli »geografskog kriterijuma shvaćenog u drevno-istorijskom aspektu«. Dosada je podjela vršena na fito-i zoografske oblasti. Biogeografske skupine dijeli na: oblasti, podoblasti, provincije, podprovincije, itd. Za sve te skupine dao je karakteristike: paleografske, paleoekološke, paleobiografske i biografske uopšte, a napose za FNRJ.

U paleoekološkim karakteristikama iznio je ekološke uslove, promjene tih uslova kroz istoriju, što je sve dovelo do stvaranja oblika i obrazovanja endema. U ekološkim karakteristikama dao je ekološke faktore izolacije, transgresije, regresije, spajanje i razdvajanje dijelova kopna, faze kroz koje je prošao reljef, itd.

U paleobiogeografskim karakteristikama iznesene su karakteristike fosilne faune i flore, njihova nalazišta, istorijske promjene i prožimanja na današnjoj teritoriji.

U biogeografskoj karakteristici dao je karakteristike današnje flore i faune.

Prve tri karakteristike dao je daleko opširnije, dok je u biogeografskoj dao iz botanike samo karakteristično drveće i žbunje. Tačno je da drveće i žbunje daje kraju aspekt, ali s druge strane i niže biljke su često baš jedne od najkarakterističnijih za pojedine skupine. Kao predstavnike faune dao je karakteristične sisare, ptice, gmizavce, vodozemce i kao pretstvanike insekata — skakavce. I tu bi se mogla staviti ista primjedba. Pisac nije botaničar. Fitogeografski dio radio je po literaturi. Kod obrade zoogeografije izgleda da mu je za kriterij od otsudnog uticaja bila njegova uža specijalnost.

Na osnovi tih kriterija autor je dao opštu karakteristiku oblasti koje zalaze u našu zemlju uopšte, a napose podoblasti, provincije i podprovincije kod nas.

Tako je pisac dao opšte karakteristike Paleotropske oblasti, Afričke podoblasti sa provincijama: Sjevernoafričke pustinje i Indijske pustinje.

Holarktičku oblast podijelio je na: Mediteransko-evropsku podoblast sa četiri provincije; (Centralno-azijska podoblast sa dvije provincije; (Arktoplaninska podoblast sa dvije provincije).

Rad je, uglavnom, rađen na osnovi literature. Dat je obiman spisak literature. Spisak je nepotpun. U spisku su navedeni neki čisto kompilativni radovi, a nisu navedeni radovi nekih naših poznatih biogeografa. Pisac je dao više skica, karata, shema, slika karakterističnih za biljne zajednice — ukupno 47. Data je i karta biogeografskih teritorija FNRJ u boji. Sve su to, uglavnom, kao i fotografije originalni radovi. Na kraju je dat rječnik biogeografskih i drugih stručnih izraza upotrebljavanih u knjizi. Dat je i registar imena biljaka i životinja na latinskom i srpskohrvatskom jeziku i na kraju fumaran pregled biogeografskih teritorija Jugoslavije.

Rezime je dat na dva jezika: francuskom i ruskom i vrlo je opširan, što je korisno.

Pisac je naišao na velike poteškoće, jer je rad pionirski. Prostrane teritorije nisu biogeografski ispitane. Biljne oblasti se ne podudaraju sa životinjskim. Životinje su pokretne. Istina s druge strane one su vezane za određene biljne zajednice, ali im se areali brže mijenjaju. Iz tih razloga pokušaj povezivanja jednih i drugih oblasti nije lak. Zbog toga će, naročito kod užih stručnjaka, naići na neslaganje kako o podjeli, tako i metodu izrade rada uopšte.

Za nas geografe je važno, da je u radu izneseno i sabrano mnogo geografskih elemenata da bi se objasnilo sadašnje stanje biljnog i životinjskog svijeta Jugoslavije. On će dobro doći za upoznavanje biogeografskih karakteristika regija, jer dosad nije bilo radova ovakve vrste. Za nas geografe je veliki nedostatak što su izostavljene kulturne biljke i domaće životinje.

Na kraju bi se za rad moglo reći ono, što je pisac naveo u uvodnom dijelu »da ga ne treba smatrati za rad kojim bi bili rešeni svi biogeografski problemi i u kome bi čitalac našao odgovor na sva pitanja. Naprotiv ovo je samo prvi prilog iz biogeografije ovog veoma složenog područja.«

T. KANAET

VLADIMIR ĐURIĆ: *Opšta privredna geografija.* Republički zavod za izdavanje udžbenika NR Srbije, Beograd 1960. Str. 1—176.

Mladi univerzitetski nastavnik prihvatio se odgovornog zadatka da već na početku karijere napiše udžbenik — što je do sada bio veoma rijedak slučaj u praksi naših univerzitetskih nastavnika. Zato rad docenta V. Đurića zaslužuje priznanje.

Opšta privredna geografija je jedan od značajnih predmeta u savremnom spremanju geografskih kadrova, ali su udžbenici iz ovog predmeta do sada bili veoma rijetki. To je i razumljivo, kad se zna priroda predmeta koja se permanentno i znatno mijenja. Zato još ni danas nema približno ujednačenih stavova o bitnim problemima privredne geografije. To i stvara poteškoće na koje nailazi svaki pisac udžbenika opšte privredne geografije.

Autor je jednostavnim stilom i veoma sažeto (ponekad i pretjerano) zbio obimnu materiju na manje od 200 strana. U uvodnom dijelu naglašava se da je ova knjiga (koja služi kao privremeni univerzitetski udžbenik za studente beogradskog Univerziteta) napisana sažeto i da služi kao Uvod u posebnu ekonomsku geografiju. Dalje se govori o metodama i zadacima privredne geografije.

U pogledu mjere, čini se, kao da na dosta mjesta autor nije bio srećne ruke. Preopširna su poglavlja o privrednim činiocima, te o proizvodnji i preradi produkata biljnog i životinjskog porijekla, dok su istovremeno data šturo poglavlja o tako važnim elementima kao što je ugalj, ili crna metalurgija. Također je dat šturo prikaz geografske uslovljenosti industrije, jedan od bitnih faktora ekonomske geografije uopšte.

Udžbenik ne bi smio imati ni propusta ovakvog karaktera: na pr. da se željezna ruda iskorišćava kad ima više od 45% metala. Zapadna Evropa u velikoj mjeri koristi rude koje imaju svega oko 30% metala. Isto tako ni željezna ruda iz Vareša i Ljubije nema 50—60% metala, nego je vareška ruda skoro sva ispod 42% metala. Zenička Željezara se godinama bori da vareška ruda ne bude u prosjeku ispod 35% metala, jer joj to otežava proizvodnju. Značajna slabost udžbenika jest otsustvo diagrama, crteža, grafikona i statističkih tabela, tog važnog ilustrativnog materijala svakog savremenog udžbenika. Skoro svi kartogrami su precrtani iz »Oxford economic Atlas of the World«, a da to nije označeno.

Poglavlje o saobraćaju se naročito ističe. U ovom udžbeniku se pojavljuje izlaganje o svjetskom tržištu i o turizmu. Dok je u dosadašnjim udžbenicima ovim pitanjima posvećivana slaba ili nikakva pažnja, autor je uvidio važnost jednog i drugog faktora u savremenom privrednom životu Svijeta.

Privremeni univerzitetski udžbenik opšte privredne geografije V. Đurića i pored navedenih slabosti dobro će doći studentima geografije na našim univerzitetima.

M. BJELOVITIĆ

GODIŠNJI PRIVREDNI IZVJEŠTAJ ZA 1959. GODINU — »Institut za spoljnu trgovinu«, Beograd 1960. str. 150, sa 114 tabela i 27 grafikona«.

Izvještaj predstavlja redovnu godišnju publikaciju instituta. U okviru 4 velika poglavlja razmotrene su sve najvažnije ekonomske činjenice svjetske i jugoslavenske privrede u 1959. god.

Prvo je poglavlje posvećno svjetskim robnim tržištima. Najprije su dane cijene, njihovi komentari za oko 30 važnih roba u svjetskoj trgovini, a zatim se konkretno razmatraju i pojedine vrste roba. Tako se npr. za žitarice, kaučuk, pamuk, čelik itd. navode glavni svjetski proizvođači, izvoznici i uvoznici, pravci svjetske trgovine, problem zaliha i tržišta, i komentiraju promjene u odnosu na 1958. god.

Drugo poglavlje razmatra privredni razvoj pojedinih dijelova svijeta tj. u različitim zemljama i velikim ekonomskim integracijama. Ovdje se ne donosi određena materija sistematizirana pod uvijek jednakim uslovima, kao što je to slučaj u prvom poglavlju, nego je izvršen određen izbor. Tako su u ovom broju obrađene neke osobine organizacije »EFTA« i »EEC«, zatim financijski položaj SAD, niske cijene sirovina, koje pogađaju naročito nedovoljno razvijene zemlje i t. d.

Jugoslavenskoj privredi i vanjskotrgovinskoj razmjeni posvećeno je više od polovice publikacije. Treće poglavlje promatra razvoj jugoslavenske privrede tj. cijene, poljoprivredu, industriju, energetiku, saobraćaj itd. U tekstu se opisuje i objašnjava i daje ocjena pojedinih privrednih pojava na temelju obilnog materijala tabela i grafikona. Na isti način obrađuje se u četvrtom poglavlju razvoj jugoslavenske vanisko-trgovinske razmjene u protekloj godini, a polučeni rezultati komentiraju se u vezi sa svjetskim tržištem. Razmatraju se pojedini proizvodi a također i vanjska trgovina u odnosu na pojedine dijelove svijeta.

Publikacija je vrlo dobar priručnik za praktičnu privrednu orijentaciju kod nas i u svijetu. Tome doprinosi obilni dokumentarni materijal, njegov izbor i komentari, i sažeti sintetski prikaz privrede u svijetu. Podaci su najnoviji — odnose se na 1959 godinu, a publikacija izišla u lipnju 1960. god.

»Godišnji privredni izvještaj« je najbolja, nezamjenjiva i lako pristupačna publikacija i najosnovnija sistematska tekuća literatura za pripremanje predavanja iz regionalne i ekonomske geografije. To je zapravo rezime materije »Nedjeljnih komentara« koje također izdaje »Institut za spoljnu trgovinu«, u kojima se praktički odmah (izlaze svaki tjedan) mogu naći i detalji o najvažni-

jim privrednim događajima u svijetu i kod nas.

R. PAVIĆ

M. MACURA: *»Stanovništvo kao činilac privrednog razvoja Jugoslavije«* — »Nolit« — Beograd 1958., str. 345., sa 93 tabele i 39 grafikona.

Navedeno djelo izašlo je kao sedma knjiga »Ekonomske biblioteke«, koju uređuje »Savez društava ekonomista FNRJ«. Ono predstavlja opsežan rad o različitim osobinama stanovništva Jugoslavije, važnim za privredni razvoj zemlje. Služeći se uglavnom materijalima popisa stanovništva iz 1948. i 1953., god. a isto tako i nekim predratnim izvorima, autor je iz suhih statističkih podataka popisa predočio one najvažnije, komentirao ih i iz svega izvukao određene ekonomsko-političke zaključke. Time je konzumentima statističkih podataka uvelike olakšao posao i neprivlačnu statističku materiju učinio lako pristupačnom. Autor je podijelio knjigu u 17 većih poglavlja.

Ukupno stanovništvo na današnjem teritoriju FNR Jugoslavije poraslo je u razdoblju od 1880. do 1957. god. sa 8,851.000 na više od 18,000.000 stanovnika. Emigracija stanovništva i svjetski ratovi usporili su prirodni prirast stanovništva. U emigracijama sudjelovali su manjeviše svi naši krajevi osim Srbije koja je od 1830-tih godina imigracioni prostor. Negativno su se odrazili i svjetski ratovi — u I svjetskom ratu sama je Srbija izgubila oko 800.000 ljudi; u II svjetskom ratu čitava Jugoslavija gubi 1,700.000 ljudi. Porast stanovništva ide ipak vrlo brzo — tako je u 1954. god. iznosio čak 306.000 (1947. god. 217.000, 1957. god. 236.000). Priloženi kartogrami o rasporedu mortaliteta i nataliteta ilustriraju sasvim drugu situaciju od nekih ustaljenih mišljenja; dobro se uočava da na pr. u planinskim dijelovima NR Hrvatske i NR Slovenije natalitet uopće nije visok. Ova je činjenica u suprotnosti sa ustaljenom idejom o planinskim masivima kao prostorima velike biološke snage i naročitih viškova stanovništva.

Autor dalje razmatra osnovne etape privrednog razvoja FNRJ i daje zanimljiv pregled kriterija razvijenosti odnosno nerazvijenosti neke zemlje.

Do 1948. god. Jugoslavija je prošla fazu obnove i počela razvijati svoju privredu. Zbog vanisko-političkih razloga (rezolucija Informbiroa) dolazi u razdoblju od 1948. do 1952. do zastoja i opadanja privrede, ali je nivo proizvodnje još uvijek veći nego 1939. god. Od zaključno 1953. počinje opet ponovni jaki razvoj jugoslovenske privrede sa naročito naglašenom povećanom ličnom potrošnjom od 1957. god.

Poslijeratni ekonomski razvoj Jugoslavije uvjetovao je jake unutrašnje migracije. 1953. god. u FNRJ bilo je 65,2% autohtnog stanovništva. Uzimajući u obzir narodne republike u razdoblju od 1948. do 1953. jedino je NR Srbija bila imigraciono područje. Od gradskih naselja urbanizacijom brže su rasli manji gradovi zbog relativno najjačeg razvoja industrije u dotadanjoj »provinciji«. 1948. god. gradsko stanovništvo u Jugoslaviji iznosilo je 3,117.000, a 1953. god. 3,701.000 ljudi. Nepoljoprivrednog stanovništva bilo je 1953. g. ukupno 6,831.000, dok je razliku između tog broja i broja gradskog stanovništva činilo nepoljoprivredno, ali ne i gradsko stanovništvo.

Iza II svjetskog rata Jugoslaviju su zahvatile i vanjske migracije. Razlike popisanog i potrebnog broja stanovništva za razdoblje 1948. do 1953. g. iznose 156.000. Manjak je moguć zbog pogrešaka popisa i emigracija koje se ne mogu smatrati za normalne i stalne (optanti za Italiju, iseljavanje Nijemaca, Židova, Turaka, itd.).

Najviše prostora posvećeno je sastavu stanovništva po zaposlenosti tj. radnoj snazi općenito. Nakon što je analizirao glavne kontigente stanovništva Jugoslavije (školoobavezni, radni, ženidbeni i vojni kontigent) autor daje sastav stanovništva FNRJ u odnosu na primarne, sekundarne i tercijalne djelatnosti) 1953. g. primarne djelatnosti (poljoprivreda, ribarstvo itd.) 60,9%, sekundarne djelatnosti (rudarstvo, industrija itd.) 16,7%, tercijarne djelatnosti (saobraćaj, uprava, školstvo itd.) 22,4%. Iza podataka se uočava naročito nepovoljna karakteristika, da je radna snaga u industriji oko 10 puta manja od one u poljoprivredi, što čini jednu od najozbiljnijih nasljeđenih disproporcija u čitavoj privredi.

Ukupni broj stanovnika Jugoslavije iznosio je 1953. g. gotovo 17,000.000. Od toga je broj aktivnog stanovništva iznosio 7,849.000 ljudi. Najveći broj te radne snage pripada starosnim grupama od 15 do 19 god. (14.1%) i 20 do 64 god. (77,8%). Ako tome dodamo i podatke o stanovništvu do 15 dog. starosti (3,1%) i preko 64 godine starosti (5%) vidjet ćemo, da

je starosna struktura radne snage u FNRJ povoljna. Autor je promatrao i strukturu zaposlenosti u odnosu na mušku i žensku radnu snagu. Zanimljivi podaci pokazuju neke izrazito »muške« i »ženske« industrije, — tako npr. u brodogradnji radi 96% muške radne snage, dok je u duhanskoj industriji 56%, odnosno u zdravstvu 64% ženske radne snage.

Na kraju autor razmatra i pojavu nezaposlenosti, koja se kod nas javila 1950. god. Od 1952. god. počeli su djelovati novo-osnovani organi za posredovanje rada; nezaposlenost je svejedno lagano rasla (1952. g. 31.574, — 1957. god. 97.636). Nezaposlenost zahvaća uglavnom nekvalificiranu radnu snagu. Međutim ova pojava nije toliko značajna kao što se to na prvi pogled čini iz podataka, budući se ovdje radi i o licima koja prvi puta traže posao i o onima, koji ionako predstavljaju samo sezonsku radnu snagu, pa je njihova nezaposlenost van sezone normalna pojava.

Knjiga M. Macure predstavlja neobično vrijedan prilog demografskoj literaturi. Međutim geografi će lako uočiti i neke praznine. Tako je na pr. suviše mali broj kartograma značajnih za prostorno prikazivanje statističkih pojava. Isto tako razmatranje statističkih materijala u odnosu na kotareve ne navodi i koji su to kotarevi, tako da se ne može i konkretno ocjenjivati značenje pojedinih krajeva i općenito koristiti taj materijal kod regionalnih radova. Također smatramo, da su podaci suviše malo uspoređivani sa karakterističnim zemljama raznih dijelova Evrope.

R. PAVIĆ

IVO RUBIĆ: *Značenje regije Splita i regije Ploča za Zapadnu i Srednju Bosnu.* Str. 192—209 u Zborniku: »Željeznička veza srednje Bosne s morem (materijali — dokumentacija — prijedlozi«). Izdanje: Trgovinska komora Split. Split, decembra 1957. Str. 1—416.

Poznati geografski radnik u svom članku, štampanom u zborniku koji tretira pitanje željezničke veze srednje Bosne s morem — pored radova niza stručnjaka ostalih struka — daje geografsku komponentu ovog složenog problema.

Iza prikaza Riječke regije i luke, koje su izrasle na potrebama čitave države, daje se detaljan pregled Splitske regije i luke, te se ističe činjenica da ona egzistira na vlastitim izvorima i potrebama. Splitska luka ima najpovoljnije topografske uslove za razvoj od svih jugoslavenskih luka, pa na njenom mjestu postoji gradsko naselje već 22 vijeka. Brži razvoj Splita je počeo iza industrijalizacije i dovršenja ličke pruge (1925). Iznenađuje tvrdnja da je unska pruga sporedna za Split, dok činjenice govore obratno (str. 197). Također nije dovoljno istaknuta činjenica da Split kao i sve naše luke imaju najveću poteškoću u vezi sa zaleđem, te se to javlja kao slabost svih luka.

Autor zatim daje detaljnu karakteristiku mikroregija Splitske regije-otočne, zagorske i gornjačke (zapodnobosanske). Ističe da je glavni uzrok zaostalosti Gornjačke regije nedostatak željezničke veze, koja bi je povezala sa Splitom.

U pregledu srednjebosanske regije je istaknuto veliko rudarsko-industrijsko značenje basena srednje Bosne i važnost njegovog povezivanja sa morem.

U karakteristikama regije Ploče, ukazuje se na nepostojanje luke, na krajnje nepovoljne topografske prilike za razvoj luke i grada — nedostatak prostora, zamuljivanje Neretve, mala dubina itd., ali se ne govori o prvorazrednom prirodnom putu dolinom Neretve, o značaju stare Narone, Gabele i Metkovića vjernih odraza vrijednosti puta dolinom Neretve. Autor, kao i skoro svi stručnjaci iz Hrvatske, pledira za izgradnju pruge Split—Zenica, a ne Sarajevo—Ploče, jer na prvoj varijanti postoji luka i grad, dok na drugoj postoji samo povoljan geografski položaj. Nema sumnje da je za središnju Bosnu najprirodniji željeznički izlaz na more preko Ivana i dolinom Neretve na Ploče. To je uostalom dokazalo i vrijeme proteklo iza 1957 g. Međutim za Zapadnu Bosnu prirodni je izlazak na Split (doduše samo za dio Bosne između gornjeg toka Vrbasa i Dalmacije), pa bi u budućnosti trebalo izgraditi prugu normalnog kolosjeka Split—Lašva. U sadašnjim uslovima, ovakva veza je daleko potrebnija Splitu nego Zapadnoj Bosni, koja svoje viškove proizvoda može sasvim lagano da plasira i sa drumskim saobraćajem.

M. BJELOVITIĆ

MUHIBIJA KRESO: *Problematika dnevne migracije u NR BiH.* Sarajevo 1961. Str. 1—200.

U socijalističkom preobražaju naše zemlje, u eri industrijalizacije, paralelno sa izgradnjom krupnih i sitnih industrijskih objekata, paralelno sa iz-

mjenom izgleda i funkcija šireg prostora, dolazi do svakodnevnog masovnog kretanja radne snage sa sela u gradove, do dnevnih migracija, čiji su uzroci, razvojni proces i posljedice veoma raznovrsni u vremenskoj i prostornoj komponenti.

Rad je doktorska disertacija ekonomskog karaktera, pa bi s obzirom na sadržaj bio adekvatniji prvobitni naslov: »Ekonomsko-socijalna problematika dnevnog putovanja radnika na posao i sa posla u NR BiH«.

Rad je podjeljen na 4 poglavlja. Iz uvodnog dijela vidi se način rada, terenska ispitivanja u najvećim preduzećima tuzlanskog basena i basena u dolini rijeke Bosne.

Prvo poglavlje (udaljenost mjesta rada od mjesta stanovanja) prikazuje udaljenosti i srazmjere dnevnih kretanja radne snage. Prema podacima iz 1954. u privredi BiH dnevno je migriralo oko 1/3 ukupne radne snage ili preko 65.000 radnika. Postoji znatna razlika u dnevnim migracijama između pojedinih privrednih grana. Tako najviše putuju radnici zaposleni u drvnoj industriji (45% svih zaposlenih), zatim rudari (40% svih zaposlenih), te oko 1/4 zaposlenih u crnoj metalurgiji i građevinarstvu. Jedna kasnija, nepotpuna anketa iz 1957. ukazuje da su dnevne migracije nešto manje — oko 25% ukupne radne snage, ali da su ove migracije ipak na prvom mjestu u državi.

Drugo poglavlje — uslovi i načini dnevnog putovanja — govori o jednom teškom problemu. Najviše radnika—seljaka dolazi na posao pješke, do udaljenosti od 10 km, a ima pojedinaca koji idu na rad svaki dan i sa 12 km. Željeznica se javlja kao najmasovnije prevozno sredstvo. Radnici putuju lokalnim vozovima, veoma neudobno, jer su takvi vozovi spori, sa malim brojem mjesta i vremenski nepodesni. Drumski saobraćaj je najmlađa grana, koja se najbrže razvija. Ona je prodrla najdublje u planinski reljef Bosne. I ovaj je saobraćaj neudoban — najčešće kamionski, zbog loših cesta i nedovoljnih materijalnih sredstava.

Autor nije dovoljno studirao prostorne, geografske odnose i nekritički je primao brojne izvještaje. Za ovakvu vrstu rada bilo je neophodno da se služi topografskim kartama, pa se ne bi davale pogrešne udaljenosti i sela kojih nema (primjer iz okoline Zenice sa Zmajevcem, te selo Vražale udaljeno 5 km, a ne 9 km. itd. (str. 95).

Ekonomsko-socijalna uslovljenost je najbolje obrađeno poglavlje. Autor ističe nizak stupanja urbanizacije kao jedan od glavnih faktora dnevnih migracija.

Posljedice dnevnog putovanja su velike i raznovrsne. Putovanje od 4—8 sati dnevno, naporan rad (najveći dio radne putujuće snage su nekvalifikovani radnici), slaba ishrana, uzrok su slabije produktivnosti takvih radnika.

Autor se zalaže za veći društveni udio u plaćanju prevoza radnika migranata, koji su dvostruko oštećeni. Najprije, jer žive i rade u težim uslovima, a zatim jer primaju manje zarade (moraju plaćati dio prevoznih troškova).

Čini se da autor nije zapazio velike i pozitivne procese i promjene koje svakog dana donosi hiljade radnika—seljaka u svoja sela daleko od željeznica i cesta. Zahvaljujući takvim radnicima lakše je prodrla u sela elektrifikacija, ceste, štampa i viši kulturniji način života. Rješenje problema radnika—putnika je složeno i dugoročno. Ubrzana urbanizacija, stvaranje prigradskih naselja i bolji saobraćaj olakšaće sadašnje teško stanje. Rad predstavlja po sadržaju novost u jugoslovenskim razmjerama, te zaslužuje pažnju geografske javnosti.

M. BJELOVITIĆ

KEMAL HRELJA: *Industrija Bosne i Hercegovine do kraja Prvog svjetskog rata.* Ekonomska biblioteka 15. Beograd 1961.

Kao što sam autor na početku kaže, cilj rada je da prikaže industriju Bosne i Hercegovine u njenom nastanku i razvoju, pošto svako ozbiljnije izučavanje savremene industrije Bosne i Hercegovine pretpostavlja poznavanje njenog historijskog razvitka. Uzimajući kao tačnu ovu napomenu pisca, možemo pozdraviti ovaj korak na proučavanju industrije Bosne i Hercegovine. U ovom radu autor se ograničava na razdoblje do 1918 godine, iz čega proizlazi potreba da se na isti način prouče i ostale faze razvitka, period između dva rata, odnosno poslijeratno razdoblje.

U uvodnom dijelu knjige autor daje osnovne karakteristike privrede Bosne i Hercegovine do autrougarske okupacije, kako bi se lakše razumjele promjene koje nastaju kasnije. Razmatrajući pojedine privredne grane, ističe, da je u tom periodu poljoprivreda bila glavna

privredna djelatnost, a zatim zanatstvo koje je podmirivalo potrebe zemlje. Tek sa drugom polovicom 19. stoljeća osjećaju se prvi počeci privrednog organiziranja i strujanja sa slabljenjem esnafa i pojavom prvih kapitalističkih manufaktura. Analizirajući uzroke okupacije i koncepcije ekonomske politike u okupiranoj Bosni i Hercegovini autor podvlači dvostruki interes Austrije za Bosnu i Hercegovinu: naučno-ekonomski (prirodna bogatstva) i politički.

Glavni sadržaj knjige odnosi se na industriju, uvjete i faktore njenog razvitka. Kao faktori industrijalizacije uzeti su: prirodna bogatstva, saobraćaj, kapital, radna snaga, unutrašnje i vanjsko tržište, carinska zaštita te poreska i tarifna politika. Autor utvrđuje za svaki od njih koliko su i kako utjecali na industrijski razvoj Bosne i Hercegovine. Uz prikaz industrije po granama dati su podaci o proizvodnji, zaposlenosti, vlasništvu, izvozu i dr., a razmještaj industrije na teritoriju Bosne i Hercegovine prikazan je na jednoj karti, koja pokazuje sliku naravnomjernog rasporeda i anarhičnosti u industriji Bosne i Hercegovine toga doba. Prostrani dijelovi pokrajina imaju jedno ili nijedno industrijsko preduzeće, dok se većina industrije koncentrirala uz nekoliko glavnih cesta i eksploatacionih pruga. Interesantna su izlaganja o učešću stranog kapitala u industriji Bosne i Hercegovine kako po vrijednosti tako i po porijeklu.

Dajući opće karakteristike industrije Bosne i Hercegovine autor ističe, da je u Bosni i Hercegovini za vrijeme austro-ugarske okupacije učinjen nesumnjiv napredak u odnosu na ranije doba, ali da je taj period ostavio u naslijeđe teške terete i posljedice, koji se i danas osjećaju u privredi, a posebno u industriji Bosne i Hercegovine.

I ova knjiga, kao i neka druga izdanja iste biblioteke biće od koristi geografima, naročito onima koji se više interesiraju za ekonomsko-geografske probleme naše zemlje u cijelosti i rubrike napose.

K. PAPIĆ

M. ŠAMIĆ: *Ekonomski život Bosne i Sarajeva početkom XIX vijeka.* (Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, god. XI, 1960.). Str. 111—134). Sarajevo 1961.

Rad je izvor iz opširne knjige istog autora pod naslovom: »Les Voyageurs français en Bosnie à la fin du 18e siècle et début du 19e et le pays tel qu'ils l'ont vu« (Paris, 1960, str. 1—285).

Sve do polovine prošlog vijeka Bosna i Hercegovina zajedno sa svim ostalim balkanskim zemljama bile su za Evropu »terra incognita«. Turska nije imala interesa ni mogućnosti da upozna Svijet sa ovim zemljama, dok je strancima pristup bio otežan. Zato su nove vijesti i podaci o životu Bosne i Hercegovine u prošlom vijeku veoma dragocjeni.

Autor prikazuje ekonomski život Bosne i Sarajeva početkom XIX vijeka na osnovu građe francuskih putopisaca, do sada poznate samo u fragmentima. Opisi Bosne i Sarajeva početkom XIX vijeka nastali su kao posljedica velikog francuskog interesovanja za balkanske zemlje, prije svega zbog nabavke pamuka sa Bliskog istoka kontinentalnim putem, jer su pomorski put držali Englezi u svojim rukama.

Francuski putopisci — Pertusier, Des Fossés, de Beaujour, Fourcade i dr. dali su dobar opis Bosne i Sarajeva. Prema njihovim podacima i vijestima Bosna je izvozila: žito, stoku, kožu, vunu, čizme, čebad, med, poliprivredni željezni alat, neprerađeno željezo, čibuke, pa čak i mineralnu vodu iz Kiseljaka. Izvoz je išao preko luka Dubrovnika i Kotora ili suvim putem u Austriju, na dva granična prelaza — kod Broda i kod Bilog Briga kraj Duvna. Bosna je uvozila preko pomenutih pomorskih luka so, a preko Beča i Trsta kolonijalnu robu i grublje platno. Finiji uvoz činila je kafa (oko 1,5 mil. pijastera godišnje od ukupnog uvoza oko 5 mil. pijastera — podaci o vrijednostima uvoza i izvoza se dosta razilaze).

Francuska je osobito bila zainteresovana za put: Kostajnica—Novi—B. Luka—Travnik—Sarajevo—Priština—Solun zbog nabavke pamuka. Tako je nastala »levantska trgovina« na pomenutom putu. Otvorena je trgovačka kuća u Sarajevu, pamuk je prenošen karavanima, ali je sveg tog ubrzo nestalo (1813 g.) jer su uslovi trgovanja bili teški. Pljačkanje karavana, krađa pratilaca, slabi putevi i velike relacije poskupljivali su cijenu pamuka i krah je bio neminovan.

Sarajevo je po riječima putopisaca cvatući grad sa velikim trgovinama, bogatom čaršijom, javne su građevine takve da ih nema na daleko. Broj stanovnika se cijenio na 40.000 ljudi, »koji se

više osjećaju Turcima no igdje drugdje«, a niko u gradu nije nosio evropsko odijelo.

Sarajevo je držalo svu trgovinu Bosne u svojim rukama. U njemu su bile otvorene strane trgovačke kuće (francuska, austrijska, grčka i dr.); njegovi su trgovci putovali u Beč, Trst, Italiju, Njemačku i Francusku. Uvožena su fina sukna iz Brabanta i Flandrije, Geneve i Toskane, dok je najveći dio fesova bio iz Orleana. Obično sukno je bilo najviše iz Češke (Moravske). Kafa, kao najtraženiji artikl uvožena je u velikim količinama, tada sa ostrva Visa, koje je bilo u engleskim rukama. Najveću cijenu i potražnju imala su dva artikla: oružje i satovi.

Bosanska trgovina je bila u rukama Jevreja i Srba (tada zvanim i Grcima). Najjača trgovačka kuća je bila Leona Levija sa kapitalom 2 mil. franaka, te Vita Danona i Calme Eskenazija. Od srpskih trgovaca su se isticali: Budimlić (sa kapitalom od 1 mil. fr.), Dimitrović, Demirović i dr.

U upotrebi je bio kovani novac, najčešće pijaster (austrijski, španski ili venecijanski), te holandski cekini.

Izvod iz knjige M. Šamića, kao i sama knjiga pružaju dobru mogućnost dubljeg upoznavanja nedavne prošlosti Sarajeva i Bosne u cjelini.

M. BJELOVITIĆ

E. PAŠALIĆ: *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini.* Zemaljski muzej, Posebno izdanje. Sarajevo 1960.

Ovaj zamašni rad nastao je kao rezultat brojnih ranijih istraživanja i posebno terenskih ispitivanja izvršenih nakon posljednjeg rata. Ranija saopćenja o ovim ispitivanjima kao i ova historijsko-arheološka rasprava nesumnjivo će pobuditi interes kako među stručnjacima historičarima i arheolozima tako isto kod svih onih koji se bave proučavanjem Bosne i Hercegovine, naročito njene kulturne i ekonomske historije te proučavanjem naselja i komunikacija.

Prva poglavlja osvrću se na dosadašnja istraživanja antičkog doba u Bosni i Hercegovini kao i na karakter tih istraživanja. Tursko doba osim kroz pojedinačne putopise nije dalo, iz razumljivih razloga, važnijeg priloga ovom proučavanju. Tek od austrougarske okupacije javljaju se ozbiljni naučni radovi najprije stranaca a zatim i domaćih. Osnivaju se i prve naučne ustanove, koje preko pokrenutih publikacija, upoznaju evropske naučne krugove sa bogatom građom i naučnim rezultatima u Bosni i Hercegovini. Posljeratna sistematska istraživanja antičkog doba stavljaju posebni akcenat na analizu društveno-ekonomskih odnosa toga doba, u čemu se ova istraživanja bitno razlikuju od ranijih.

Pet drugih poglavlja se odnosi na pregled tragova rimskih naselja i komunikacija na osnovu dosta obilne građe ranijih i novijih istraživanja sa detaljnim topografskim podacima i tumačenjima. Tu su obuhvaćena područja: Sana—Una; Prolog—Banja Luka—B. Gradiška; Ržano—Duvno—Rama—Vrbas—Lašva; Runović—Tihaljina—Humac—Narona; Neretva—Nevesinje—Sarajevo—Romanija—Drina; Hutovo—Popovo; Cavtat—Trebinje. Autor je uz ova poglavlja, poslije terenskih ispitivanja, dao tumačenja i priloge za rješenje spornih pitanja koja se tiču stanica, naselja i cesta.

Kao sintezu svega čine opća razmatranja o antičkim naseljima i komunikacijama u Bosni i Hercegovini. Ovaj dio može biti od posebnog interesa za geografe, jer će tu naći za svoje potrebe dosta korisnih zapažanja i zaključaka o antičkim naseljima, njihovom smještaju i materijalu za gradnju, zatim o kontinuitetu naseljavanja i komunikacijama.

Pet priloženih karata ilustriraju spomenuta područja ispitivanja, a na šestoj karti je ucrtan pregled antičkih naselja, rudnika i cesta u čitavoj Bosni i Hercegovini. Za bolju dokumentaciju služi i deset fotografija raznih objekata sa terena.

Važan dio ovog rada predstavlja obiman spisak izvora i literature kojima se autor služio. To omogućuje onima koji se za ovu naučnu oblast interesuju da se na lakši i brži način upoznaju ili da nastave sa daljim vlastitim istraživanjima. U svakom slučaju dobili smo vrijedno djelo o Bosni i Hercegovini, o čemu će mjerodavnije mišljenje dati historičari i arheolozi.

K. PAPIĆ

M. S. RADOVANOVIĆ: *Ekonomski značaj izgradnje magistrale Beograd—Bar.* Zbornik radova. V Kongresa geografa FNRJ. Cetinje, 1959. godine.

U uvodnom dijelu ovog rada prikazan je istorijski razvitak željeznica u našoj zemlji, kao i uslovi od kojih zavisi njihova izgradnja.

Kao posljedica neravnomjernosti ekonomskog razvitka pojedinih dijelova naše zemlje, pod turskim feudalnim poretkom, austrougarskom vlašću, te predratnom Jugoslavijom, još su se više povećale neravnomjernosti u razvitku i geografskom razmještaju saobraćaja, naročito željezničkih pruga i cesta.

Usljed takvog neravnomjernog rasporeda oštro su se izdvojili privredno razvijeniji reoni na sjeveru (u Sloveniji, Hrvatskoj, Srbiji i Vojvodini) i ekonomski zaostale oblasti na jugu (Bosna, Crna Gora, Kosovsko-Metohijska oblast i Makedonija). Crna Gora je od svih jugoslovenskih zemalja bila najviše zapostavljena u pogledu izgradnje željeznica.

I ranije je bilo nekih pokušaja izgradnje pruga koje bi sjekle tranzverzalno dinarsku oblast i izlazile na more kod Kotora. I pored brojnih projekata izgradnje željezničkih pruga u tom vremenskom razdoblju nije bio ostvaren ni jedan u Crnoj Gori.

Nova društveno-ekonomska struktura Jugoslavije ima velik uticaj na izgradnju željezničkih pruga. Najvažnija željeznička pruga koja je projektovana u našoj zemlji u novije vrijeme (1932 g.) je magistarla Beograd—Bar. Magistrala Beograd—Bar pretstavljaće glavnu i najkraću željezničku vezu (510 km) istoč nog dijela naše zemlje sa južnim Jadranom i Sredozemnim morem. Ona će biti od najvećeg značaja za ekonomski razvitak NR Crne Gore.

Geografski položaj Bara je veoma povoljan, jer je on najbliži od svih naših luka pravom Mediteranu.

Izgradnjom magistrale Beograd—Bar biće omogućen direktan tranzit, odnosno transport robe i putnika na obale južnog Jadrana. Umjesto željezničke pruge Beograd—Rijeka u dužini od 643 km i istoj takoj udaljenosti morem od Rijeke do Bara, skratiće ovaj put više od dva puta. Izgradnjom magistrale bio bi osiguran razvitak luke Bar.

U odjeljku ekonomsko zaleđe barske luke ističe se prva etapa razvitka ovoga pristaništa koje će imati najveći značaj za NR Crnu Goru, jer će uglavnom biti povezana sa privrednim centrima ove republike.

Međutim, izgradnjom ostalih dijelova barske magistrale i priključnih dijelova željezničkih pruga na sektoru Titograd—Beograd ekonomsko zaleđe barske luke proširilo bi se u svim pravcima, ne samo na teritoriji NR Crne Gore, već i NR Srbije, a zatim i za ostale dijelove Jugoslavije, Bosne i Makedonije. Kako se pretpostavlja da će barska luka biti ne samo luka južnog zaleđa, nego čak jednog dijela Evrope, to njen kapacitet neće moći odgovoriti potrebama njenog proširenog gravitacionog područja. Kakve će ona imati veze sa čitavim nizom azijsko-afričkih zemalja, od toga se u daljoj perspektivi postavlja pitanje proširenja barske luke čiji bi godišnji kapacitet iznosio 4 do 5 miliona tona robnog prometa godišnje.

N. ZUBIĆ

NIKOLA STRAŽIČIĆ: *Pomorski prolazi*, »Školska knjiga«, Geografska biblioteka, Sveska 3, str. 195, Zagreb 1961., cijena 350 dinara.

Ovaj rad je značajan u prvom redu zbog toga što su u njemu obrađeni na jednom mjestu svi važniji pomorski prolazi svijeta, prirodni i vještački. Bogato je ilustrovan sa većim brojem fotografija, skica, diagrama i kartograma, a dati su brojni statistički pregledi prometa kroz pojedine prolaze. Pisano je lijepim stilom i popularno.

U početku pisac ističe, vrlo kratko, prometni značaj mora i morskih prolaza, te značaj Sredozemnog mora u razvoju pomorstva. Dalje određuje pomorske prolaze Mediterana, Bliskog Istoka, Sjeverne Evrope, pomorske prolaze Amerike i jugoistočne Azije i Australije zaključujući sa kretanjem atomskog ledolomca i podmornica kroz zaleđene artičke vode. Date su prirodno-geografske karakteristike i opisi mjesta na prolazima. Pisac je dobro uočio i istakao strategijski i ekonomsko-politički značaj pomorskih prolaza kao ključnih tačaka pomorskih puteva. Istaknute su osobenosti prometa i perspektive razvoja. Ovi prolazi su kroz istoriju bili čest povod političkim nesuglasicama i uzrok oružanim sukobima, među narodima i državama. Najviše je podataka dato o vještačkim prolazima, Sueckom i Panamskog kanalu, sa svim komplikacijama oko njihove izgradnje i održavanja do danas.

Bilo bi zgodno da je pisac jače istakao ulogu mora u svjetskog privredi, te značaj i prednosti pomorskog saobraćaja nad kopnenim i vazdušnim. Takođe je bilo potrebno nešto više reći o morskim prilazima kao preprekama za saobraćaj i njihovoj ulozi razdvajanja.

Ovaj rad može biti prigodan priručni materijal za nastavnika geografije, a naročito je podeban za učenike srednjih

škola, pogotovo danas kada se od njih traži puno samostalnog rada. »Pomorski prolazi« je vrlo aktuelan rad, jer tretira najosjetljivije tačke svjetske pomorske privrede, a one imaju veliki značaj i u svjetskim političkim zbivanjima.

S. NIKOLIĆ

H. KREŠEVLJAKOVIĆ I D. KORKUT: *Travnik u prošlosti 1464—1878.* (Naročito kao glavni grad Bosne 1699—1850). Izdavač: Zavičajni muzej u Travniku, 1961. Str. 1—151.

O Travniku i njegovoj bližoj okolici u historijskoj literaturi možemo naći priličan broj radova objavljenih po raznim časopisima, posebno u Glasniku Zemaljskog muzeja. Pretežan broj ovih radova odnosi se na predhistorijsko i rimsko doba u ovom kraju. Međutim, o turskom periodu nije bilo niti pojedinačnih, a niti cjelovitog prikaza, mada je upravo to razdoblje za postanak i razvoj Travnika imalo najveće značenje. Zbog toga je knjiga posvećena istraživanju toga perioda upravo dobro došla. Naši poznati historičari i poznavaoci Bosne za turskog doba H. Kreševljaković i D. Korkut potrudili su se da nam i pored danas prilično oskudnih izvora (većinom raznešeni ili spaljeni u čestim požarima i tokom rata) dadnu sliku turskog Travnika sa svim važnijim zbivanjima i licima vezanim za to doba.

Na oko 150 stranica ilustriranim fotografijama prikazane su tri najvažnije etape u historiji i razvoju Travnika za turskog doba. Prvi dio obuhvaća najranije spomene o gradu u poznatim i dostupnim izvorima kao i podatke o formiranju naselja oko srednjovjekovne tvrđave. Uz ovaj dio se moglo očekivati i vlastito tumačenje postanka imena grada, što je izostalo.

Drugi, opsežniji dio obrađuje najznačajniji period za Travnik, tj. vrijeme od dolaska vezira sve do ponovnog vraćanja vezirske stolice u Sarajevo polovinom 19. stoljeća. I u ovom dijelu se ispravlja ranija zabluda i donosi novije tvrđenje prema kojem se veziri u Travniku pojavljuju tek krajem 17. stoljeća. Tome u prilog navode se odgovarajući dokazi. Poglavlja o vezirima i drugim predstavnicima civilne i vojne vlasti, zatim o zanatima, trgovini, građevinama i čaršiji uopće predstavlja odličnu osnovu za utvrđivanje prostornog širenja grada, kao i za razumijevanje nekadašnjeg njegovog značenja i današnjeg izgleda. U trećem, kraćem odjeljku prikazan je prelazni period od odlaska vezira u Sarajevo do austrougarske okupacije, period u kome Travnik gubi funkciju upravnog centra Bosne.

Na kraju knjige autori su dodali listu vezira i kadija koji su boravili u Travniku te dva priloga u prevodu: popis jedne ostavštine iz 1799. g. i izvještaj austrijskog konzula u Travniku Simbschena.

Pored novih priloga dobar dio sadržine je već objavljen u ranijim radovima naročito Kreševljakovića. Ali, zahvaljujući autorima dobili smo sve te podatke, građu i objavljene priloge skupljene i sređene u jednom djelu i o jednom gradu koji je svojevremeno imao važnu funkciju u upravi Bosne.

Zavičajni muzej u Travniku kao izdavač ovog djela zaslužuje priznanje što se tiče inicijative za izdavanje, ali je velika šteta što tehnička oprema, štamparski i korektorski rad nisu bili na visini. Ovo smeta pažljivom čitaocu a ni autorima i izdavaču u tom smislu ne pruža zadovoljstvo.

K. PAPIĆ

S. ILIĆ: *Privredno-geografske prilike Bugojna.* Glasnik Srpskog Geografskog društva, sveska XL, broj 2, str. 123—132. Beograd 1960.

U kraćem radu, na veoma jednostavan način, a po već ustaljenoj šabloni, autor daje prikaz privredno-geografskog razvoja Bugojna, jednog od veoma mladih gradskih naselja Bosne i Hercegovine. Razvoj Bugojna prikazan je u 4 etape (turska, austrijska, stare Jugoslavije i socijalistička) sa osnovnim karakteristikama svake od njih.

Čini se da autor nije dovoljno uočio značaj regionalno-geografskog položaja Bugojna, kao i njegov položaj u Skopaljskoj kotlini, a što je osnovni geografski faktor u bržem razvoju ovog naselja. To je položaj Bugojna na jednoj od osnovnih magistrala Jadran—Srednja Bosna, te položaj Bugojna u centralnom dijelu Skopaljske kotline, za razliku od položaja nekadašnjih centara, Prusca, te Gornjeg i Donjeg Vakufa, koji su smješteni periferno u odnosu na pomenutu kotlinu. Zato je sasvim razumljivo da prelaskom na kapitalistički sistem privređivanja, izgradnjom novih saobraćajnica (cesta i uskotračne pruge Lašva—Bugojno 1894, — a ne Bugojno—Sarajevo) Bugojno naglo postaje gradić sa 2.000 st. i sresko mjesto, pretječući Gornji i Donji Vakuf. Za današnje

Bugojno odlučna je bila 1949 g. kad je počela izgradnja vojne industrije — kao i u nekim drugim gradovima Bosne, zbog njihovog vojno-geografskog položaja u državi. Izgradnja velike i moderne fabrike imala je za posljedicu priliv kvalikovane radne snage sa strane i uključivanje domaće nekvalifikovane radne snage. te još važnije, pretvaranje varošice u pravo gradsko naselje sa oko 6.000 stanovnika.

Autor daje detaljan pregled privrednih djelatnosti po granama, uočavajući da je za budućnost Bugojna odlučna cesta i pruga Lašva—Bugojno—Split.

Bez obzira na ukazane propuste, rad ima određnu vrijednost u oskudnoj geografskoj literaturi o tako dinamičnom razvoju gradskih naselja u Bosni i Hercegovini.

M. BJELOVITIĆ

MILISAV LUTOVAC: *Stočarstvo i stočarski život na Beljanici, Kučaju i Rtnju, planinama istočne Srbije.* Glasnik Etnografskog instituta SAN, knj. IX—X (1960—1961), Beograd 1961, str. 3—28.

U ovom radu M. Lutovac promatra proces transformacije stočarstva i stočarskog života stočara na planinama istočne Srbije — Beljanici, Kučaju i Rtnju.

Svojim geografskim položajem, ove planine vrlo su značajne za gospodarski život jednog dijela doline Morave i kotlina Crne Reke, Homolja i Soko Banje. Sve su one sastavljene u svojoj osnovici od vapnenca, pokrivene bujnim travnim pokrivačem i gustom šumom, bogate vodom, s izuzetkom Rtnja, u obliku potoka, koji se djelomično gube u ponorima.

Zahvaljujući povoljnim prirodnim uvjetima na ovim je planinama razvijeno sezonsko stočarstvo, pretežno vezano za uzgoj ovaca. Na nižim površinama planina susreću se livade, njive i pašnjaci, a na gornjim dijelovima planina visoke šume, te pašnjaci po uvalama i proplancima. Stočari se kreću kroz godinu u etapama između svojih sela i ova dva privredno-stočarska područja prateći obnavljanje vegetacionog pokrivača i druge promjene u toku godine. Stočari koriste planinsku ispašu skoro cijele godine, sve do pojave snijega.

U skladu s ova dva tipa stočarsko-privrednih područja mogu se uočiti i dva tipa naselja po položaju i po svojim funkcijama. U višem planinskom području susreću se ljetna staništa koja se sastoje od primitivno sagrađene kolibe za pastire i tora. U nižim dijelovima razvijen je tip naselja, osnovan na nekadašnjim pašnjacima, a prilagođen zimskoj polovici godine, koji čine uz kolibu za pastire, obično više gospodarskih zdanja sagrađenih od bolje građe.

Ovakav način stočarenja rezultira i u promjenama koje se zapažaju u samom načinu stočarskog života. Proširuju se krčevine, pašnjaci se pretvaraju u livade, a šume se potiskuju i podvrgavaju uništenju. Samo ovčarstvo pod utjecajem novih socijalističkih mjera dobiva postupno drugi oblik, a dijelom vrši se i na zadružnoj osnovici.

Autor Miroslav Lutovac je ovim prilogom dao još jedan vrijedan doprinos proučavanju stočarstva i stočarskog života u našoj zemlji.

B. PLEŠE

Jovan F. TRIFUNOSKI: *Nova Batanja.* Matica srpska. Posebna izdanja. Novi Sad 1961. Str. 1—23.

J. F. Trifunoski ima širok diapazon antropogeografskih promatranja, što se može vidjeti i iz ove knjižice. Makedonija predstavlja teren na kom se takva ispitivanja mogu uspješno primjeniti.

Nova Batanja je nastala kao kolonističko naselje Srba optanata iz krajeva koji su poslije I svjetskog rata pripali Mađarskoj. Oko 800 kolonista došlo je odjednom 1924. godine u Novu Batanju, naselje sa 160 kuća, vojvođanskog izgleda i tipa. Novi naseljenici trebali su se aklimatizirati na novu, tešku sredinu, siromašnu po prirodnim karakteristikama, suvu i sa slabim tlom, te na društvenu sredinu sa daleko nižim kulturnim standardom. Iza nekoliko godina kolonisti se vraćaju nazad u Vojvodinu, a ostaje samo nekoliko familija. No već 1931. počinju dolaziti novi kolonisti, Srbi iz Dalmacije, Like i Dobrudže, koji dolaze pojedinačno. Ovi kolonisti, iz krajeva sa nižim životnim standardom, dobro se snalaze u novoj sredini. 1935. g. već je bilo 69 kuća ovih kolonista. 1941. bugarski okupator je opljačkao i iselio sve srpske koloniste iz Makedonije. Naselje je po drugi put opustjelo.

Poslije 1945. godine nitko od starih kolonista se nije vratio. U preostale kuće nekad velikog naselja uselilo se stotinjak Makedonaca-planinaca, koji se spuštaju sa Osogova u nizinu, a čija djeca prelaze na rad u okolne gradove: Štip ili Veles. Autor je mišljenja da u skoroj

budućnosti može doći do trećeg raseljenja Nove Batanje, ovaj puta uslijed industrijalizacije i urbanizacije, koja je tako intenzivna u Makedoniji.

M. BJELOVITIĆ

АЛИЈА БЕЈТИЋ: *Нова Касаба у Јадру.* Годишњак Друштва историчара БиХ. XI (Сарајево, 1961) 225—248.

Аутор, архитекта по струци, дао је врло занимљив прилог, али уско постављен: у њему није обрађен у потпуности урбанистички развитак насеља као целине. Главна пажња је посвећена активности будимског везира Мусапаше на изграђивању касабе на речици Јадру, која се звала Гадар или Нова Касаба, као и објектима које је изградио Муса-паша 1641—1643. Сем обавештења о самом Муса-паши, изнет је превод Мусапашине вакуфнаме (задужбинске повеље). У засебном одељку приказани су развој и опадање Нове Касабе. Настала као караванска станица, Нова Касаба није дуго напредовала; пошто су Турци изгубили Угарску (1699) и пошто се ослободила Србија (1815), опао је значај друма кроз Нову Касабу, па је с тога страдала и касаба. У последњем одељку аутор описује смештај касабе и њене очуване грађевне споменике, па говори и о онима који се нису очували а за које се зна по писаним вестима.

Нова Касаба је настала на месту где друм прелази преко реке. То је најважнији моменат: Нова Касаба је била типична караванска станица, па и данас има углавном ту функцију услед оживљавања саобраћаја на другу Београд—Сарајево—Дубровник. Аутор је утврдио да је на месту Нове Касабе и пре Мусапашине интервенције било насеље: нашао је трагове касноантичког насеља и средњевековну некрополу, а и пре оснивања касабе и подизања два хана био је ту хан који је изгорео и било је насеље чије је становништво било захваћено процесом расељавања због хајдучије. Потреба, дакле, да се осигура безбедност саобраћаја навела је Муса-пашу да подигне на том месту касабу и оснује велик вакуф за одржавање главних објеката у њој. Не може се никако примити ауторово схватање да су основни фактори у развоју наших насеља под турском владавином вакуфи (с. 233). Нема сумње да су вакуфи били значајан фактор у развитку градова на територији некадашње Турске, али никако и основни: основни су били географски фактори. Где није било географских услова за настанак и постојање градског насеља, ту никакав вакуф није помагао. То је показао убедљиво и сам аутор, износећи опадање Нове Касабе и Мусапашиних објеката у њој, иако је вакуф давао довољне приходе за њихово одржавање. И из чињеница које је изнео се види да је на месту Нове Касабе и пре 1641. било неко знатније насеље, а Нова Касаба се одржавала и пошто је велики Муса-пашин вакуф изгубио свој значај.

Аутор ни једном речи не помиње град Кушлат, чије су рушевине око 8 км према североистоку од Нове Касабе; врло је вероватно да је Нова Касаба преузела у 17. веку унеколико улогу Кушлата. О данашњој Новој Касаби речено је врло мало: истина, с урбанистичког гледишта и нема много шта да се каже о тој варошици од 99 домаћинстава са 468 становника (1953). Данас је то живахна варошица која је у годинама после ослобођења лепо напредовала, захваљујући живом саобраћају и експлоатацији шуме, и која је увелико изменила свој лик од пре рата.

М. С. ФИЛИПОВИЋ

МИЛИСАВ ЛУТОВАС: *Прибој на Лиму.* Зборник радова Етнографског института Српске академије наука, књ. 3, Београд 1960, стр. 1—17.

Горња расправа бави се приказивањем развитка Прибоја, данас добро познате варошице у долини Лима. Још на почетку рада писац истиче да је ово насеље мало по броју становника, али је са антропогеографског гледишта занимљивије и карактеристичније него какав већи град.

У Средњем веку Прибој је био тврђавско насеље са одговарајућим подграђем. У доба турске владавине он је најпре био караванска станица и седиште месних муслиманских поседника. Затим је постао гранично место и завршна тачка железничког саобраћаја. У најновије време Прибој је знатно индустриско насеље. У даљим излагањима приказани су: територијални развитак насеља, стварање Новог Прибоја, затим кретање становништва и радника. Варошица Прибој сада има око 2.000, а ново насеље око 1.000 становника.

М. Лутовац проблеме Прибоја схватио је и обрадио изразито географски. Свуда се огледају везе између разли-

читих природно-географских и друштвено-историских чиниоца и њихов међусобни утицај.

Ј. Ф ТРИФУНОСКИ

ЈЕЛИЦА ЂУРЂЕВИЋ: *Југословенски део Дунава и његов саобраћајни значај.* Зборник за природне науке Матице српске, књ. 18, Нови Сад 1960, стр. 66—94.

Ова монографија је врло користан прилог нашој географској науци. Ј. Ђурђевић је у њој проучила различите појаве саобраћаја на југословенском делу Дунава, проматрајући их у њиховој сложености. Овакви радови су колико ретки, толико и пожељни ради научног познавања проблема саобраћаја на једној важној не само југословенској, већ и европској речној комуникацији.

Требало би много више простора да би се изнело све чега занимљивог и значајног има у овом раду. То ће се донекле видети и из набрајања појединих одељака. То су: географске особине југословенског дела Дунава; регулација Дунава; пловидбене прилике на југословенском Дунаву; утицај природних непогода и вештачки сметњи на Дунаву; развој саобраћаја на Дунаву; међународно уређење пловидбе на Дунаву; речна флота и бродари; саобраћај на Дунаву; главна пристаништа на Дунаву; перспективни развој саобраћаја на нашем Дунаву. Скоро у свима одељцима писац се држи модерног начина испитивања и одбацује гломазни статистички терет.

Ј. Ђурђевић је већ искусни географ. У излагањима свога рада спровела је регигоналну поделу Дунава — панонски сектор, ђердапски сектор и влашко-понтијски сектор. Истакла је географске везе у појединим одељцима, и искористила је упоредну методу. Приликом читања рада свуда се огледа зависност елемената од географских чинилаца, затим везе између самих тих елемената, и најзад утицај на друге географске чиниоце. Стога је овај рад за препоруку свима онима који би желели да се оријентишу у питањима саобраћаја на Дунаву уопште.

Ј. Ф ТРИФУНОСКИ

СТЕВАН ВУЈАДИНОВИЋ *Преображај географског лика Пореча.* Гласник Српског географског друштва, св. X I, бр. 1, Београд 1961., стр. 45—51.

На сажет али врло јасан начин писац је приказао преображај географског лика Почера, предела у североисточној Србији. Преображај је праћен од најстаријег доба до данас. Углавном су издвојена три периода: 1. римски и средњевековни, 2. турски и 3. новији период. У сваком периоду силе природе стварале су физичко-географски, а снаге друштва културно-географски лик.

У периоду римске епохе и до краја средњевековне српске државе, услови живота у Поречу били су повољнији, али се о географском лику предела тог периода не може добити тачнија претстава. Судећи по остацима материјалне културе Пореч је тада претстављао напредније крај.

После пада српске Деспотовине, 1459. године, настало је турско доба. Географски лик Почера тада се из основе мења. Становништво, услед честих ратова и тешког живота, почиње да се исељава. Нарочито је Пореч опустео после Велике сеобе 1690. године. Под оваквим приликама није могло бити речи о нормалнијем животу малобројног заосталог становништва.

Од прве половине XIX века, када је Пореч био ослобођен од турске власти, његов географски лик почео је постепено да се мења. Избегло становништво, нарочито из Алмаша, се враћа на стара огњишта. Пристижу и нови досељеници из ближих и даљих српских крајева. С повећањем становништва крче се и пале шуме и оснивају нова насеља.

Ј. Ф. ТРИФУНОСКИ

МИЛОРАД ВАСОВИЋ: *Масауа, лука Етиопије.* Гласник Српског географског друштва, свеска XL, бр. 2, Београд 1960., стр. 105—121.

Југословенска географска литература оскудева у радовима чији би предмет научног проучавања били земље, области и насеља изван наше државе. Ово је један од ретких и доста занимљивих радова те врсте. М. Васовић 1958. године био је у прилици да борави у Масауи, пристаништу Етиопије, и да нам прикаже његове главне одлике. Прва два дела рада садрже излагања о положају и постанку Масауе на ивици пустиње и топлог Црвеног Мора. Затим је дат осврт на њене природне услове за живот. Како истиче писац, Масауа сада је најлепши град на оба-

лама поменутог мора и најтоплији град света. У њему је особито сушна »летња« половина године.

Следећи део рада садржи приказ становништва Масауе. Услед оскудне литературе писац није могао пратити сложени демографски развој насеља. Место тога главна пажња је посвећена излагањима о ранијем извозу робова преко ове луке, затим се говори о усељавањима и исељавањима Италијана, и на крају о насељавању становника Копта.

Четврти, пети и шести део рада садрже приказе осталих одлика Масауе: привредне функције, територијални развитак насеља и говори се о Масауи у сенци луке Асаб. Поменута етиопска лука Асаб последњих година се јако фаворизује јер има повољнију саобраћајну везу са главним градом државе Адис Абебом.

Ј. Ф. ТРИФУНОСКИ

J. CORBEL: *Karst du Yucatan et de ta Floride*, Bulletin de l'Association de Géographes français, No. 282—283, Paris, 1959; str. 2—14, sa 5 skica u tekstu.

Poluostrvo Jukatan leži u Meksikanskom Zalivu i zahvata površinu od 160.000 km². To je prostrana površ sastavljena od kretacejskih, oligocenskih, miocenskih i pliocenskih krečnjaka. Prema morfološkoj strukturi, klimi i vegetaciji, na Jukatanu se izdvajaju dve oblasti: površ na severu i pobrđe na jugu. Mada u celoj oblasti vlada tropska klima postoje znatne klimatske razlike između severnog i južnog Jukatana. Ovo se naročito odnosi na raspodelu i količinu padavina. Severni Jukatan prima 900—1000 mm padavina, a idući ka jugu ova se količina povećava na 1500 mm, a u krajnjem južnom delu i do 2500 mm. Pri tome jasno je izražen kišni (oktobar) i sušni (febreuar-mart) period. Temperaturne razlike između severnog i južnog Jukatana neznatne su, a srednja godišnja tempereatura iznosi 25°.

Vegetacija u severnom Jukatanu je savanskog tipa; idući prema jugu savane prelaze u guste tropske šume.

Karakteristični oblici reljefa u severnom Jukatanu su škrape, cilindrične sa prečnikom od nekoliko desetina metara, tzv. »senote« i pećine čiji su kratki kanali dobrim delom ispunjeni naslagama bigra i pećinskim nakitom (najduža pećina je Hoktin 148 m.).

U reljefu južnog Jukatana najčešći su oblici depresije i krečnjake kupe tipa kokpit-a. Postoji znatna razlika, u intenzitetu erozije i oblicima kraškog reljefa, između severnog i južnog Jukatana. Po Korbelu glavni uzrok ovome je vreme.

U najjužnijim delovima Jukatana, gde je kraški proces najstariji i kraški reljef je najraznovrsniji. Ovde se javljaju krečnjačka kupasta uzvišenja — kokpit, duboke jame i pećine sa podzemnim tokovima.

Posebnu pažnju autor je obratio na rastvaranje krečnjaka, ističući biohemijske procese (dejstvo bakterija i organskih kiselina) i njihovu ulogu u rastvaranju krečnjaka.

Na osnovu mnogobrojnih analiza (kvantitativnih i kvalitativnih) vode, Korbel je utvrdio ukupan iznos rastvorenog i erodiranog krečnjaka. U najsuvljoj oblasti na severoistoku Jukatana, za period od hiljadu godina količina rastvorenog i erodiranog krečnjaka iznosi 12 m³ na 1 km², dok u južnom Jukatanu ova količina za isti period iznosi 16 m³ na 1 km², a na Floridi samo 1,5 m³ na 1 km². Površinsko rastvaranje krečnjaka mnogo je intenzivnije i na njega otpada 80 do 90% od ukupne količine rastvorenog i erodiranog krečnjaka, dok rastvaranje i erozija u unutrašnjosti krečnjačke mase sudeluju samo sa 10—20%.

J. DINIČ

H. LEHMAN: *La terminologie classique du karst sous l'aspect kritique de la morphologie climatique moderne.* Revue de Géographie de Lyon, Vol. XXXV, No. 1, Lyon, 1960, str. 1—6 sa 1 kartom geološkom skicom i 10 fotografija.

Terminologija krša stvorena je prema oblicima koji se javljaju u dinarskom kršu u vreme kada su ove oblasti ispitivali Cvijić, Grund, De Marton, Daneš i dr. Posljednjih godina, pri geomorfološkim ispitivanjima sve veća pažnja se poklanja klimi kao jednom od glavnih morfoloških faktora. Ispitivač tropskog krša H. Leman daje kritički osvrt na terminologiju krša, iz aspekta klimatomorfologije. Pri tome on smatra, da za tropske kraške oblasti treba uvesti novu, posebnu terminologiju.

Oblici dinarskog krša i njima odgovarajući oblici krša tropskih oblasti dija-

metralno se razlikuju. Tako vrtačama odgovaraju krečnjačke kupe ovalnog oblika. Ovakve kupe Grund je nazvao »kokpit«, i smatra da se one javljaju u određenoj etapi evolucije tropskog krša. Leman, pak, smatra kokpit karakterističnim oblikom za sve stadijume u razvitku tropskog krša.

Kraške oblasti sa ovakvim oblicima Grund je nazvao »Kegelkarst«. Između pojedinih krečnjačkih kupa javljaju se depresije nepravilnog oblika, dok su same kupe često linearno raspoređene. Njihovi nizovi čine pravilnu mrežu — karst orienté.

Uvala u klasičnom kršu je izdužena depresija nastala spajanjem više vrtača. U tropskom kršu njoj odgovara niz kokpita.

Kraška polja su najveći oblik kraškog reljefa, ali se ne javljaju u svim kraškim oblastima (kraških polja nema obično tamo gde su slojevi krečnjaka horizontalni ili slabo poremećeni, centralna i zapadna Evropa, SAD itd.).

Međutim, u tropskom kršu, polja su karakterističan oblik reljefa (Java, Celebes, Kuba, Jamajka). Poredeći Popovo Polje, kao kraško polje klasičnog krša, sa poljem kod San Vinsenta na planini Siere de los Organos na Kubi, Leman ukazuje na zajedničke i specifične osobine. Kraška polja tropskih oblasti imaju vrlo strme strane, a sa uravnjenog dna dižu se »Mogote«, krečnjačka uzvišenja slična humovima u dinarskom kršu. Hidrografske osobine tropskih kraških polja takođe su interesantne i specifične.

Za vreme prolaza tropskih ciklona polja su periodski ili stalno poplavljena, a oticanje vode vrši se kroz bezbroj pukotina i ponora koji su zonalno raspoređeni na dodiru dna i strana polja. Zahvaljujući zonalnom (pojasastom) rasporedu krečnjaka i vododrživih stena javlja se i jedna posebna pojava. Vodeni tok koji preseca nekoliko naizmeničnih pojasa krečnjačkih i vododrživih stena ponire uvek pri ulasku u polje, a zatim na drugom kraju polja ponovo izbija na površinu. Ovakva pojava je potpuno suprotna sa dinarskim kršom, gde reke preko polja teku površinski dok između dva polja teku podzemno.

Prema položaju Leman deli polja u tropskom kršu na: polupolja, ivična polja i obodna polja.

J. DINIĆ

WEYER, EDWARD, JR.: *Peuples primitifs d'aujourd'hui*, Paris 1959., str. 1—286.

Poznati američki antropolog i istraživač u uvodu svog djela upoznaje nas u najopćenitijim crtama s različitim primitivnim narodima i njihovim položajem u suvremenom svijetu. Pisac ponajprije objašnjava varijabilnost značenja riječi »primitif«, a potom govori o pojedinim tipovima kultura u njihovom evolutivnom putu, o ljudskim rasama, ukazuje na antropološke karakteristike i međusobne razlike u fizičkom izgledu rasa i govori o bitnim kriterijima za njihovu klasifikaciju. Naposljetku obrazlaže faktore koji utječu na razvitak rasnih tipova i kultura, te ističe metode koje omogućuju datiranja najranijih ljudskih kretanja i razvojnih putova kultura.

Nakon ovog uvoda Weyer u četrnaest poglavlja daje iscrpan prikaz o svakom od četrnaest plemena, o načinu njihova života, tipovima kuća i naselja, oruđu i oružju, nošnji, načinu prehrane, običajima, vjerovanjima, nastoji proniknuti njihovo podrijetlo i ishodište itd., dakle sve što je karakteristično za pojedini narod ili pleme. Na prvom mjestu dat je prikaz arktičkih lovaca — Eskima i njihovih srodnika Aleuta, sa svim obilježjima koja karakteriziraju njihovu kulturu, pa dalje plemena Sjeverne, Srednje i Južne Amerike — Navaje, Lakadone, San Blas, Jivaro, Kamajure, u Evroni — Lape, u Africi — Ovimbunde i Bušmane, u Aziji — Ainu i Lolo, te konačno Arnaute i Samoance u Polineziji.

Iznenađuje da pisac u ovai rad nije uvrstio i neka plemena u Indoneziji, na Novoj Gvineji i dr.

Djelo je pisano neposredno i živo, ali sa mnogo vlastitih zapažanja i misli. Uz tekst nisu navedeni izvori i literatura, a što nije ni potrebno, jer je knjiga pisana za široki čitalački krug; ali će i stručnjak u njemu naći obilje dragocjenih saznanja i podataka.

Napose je velika vrijednost ove knjige u brojnim uspjelim fotografijama, kojih ima preko 200, od kojih je veći broj u koloru. Velik broj fotografija je po prvi puta objavljen, a potječu iz mnogobrojnih izvora u Americi i drugim zemljama. Treba napomenuti, da se neke od njih odnose i na druga srodna plemena i narode o kojima se izričito ne govori u tekstu; one se ističu svojom dokumentarnošću.

B. PLEŠE

JEAN CHARDONNET: *»Svetska privreda sredinom XX veka«* — Kultura« Beograd, 1954. str. 411, veći broj tabela i nekoliko crteža.

Pozitivističkom metodom autor obrađuje svjetsku ekonomsku situaciju iza II svjetskog rata ograničavajući se uglavnom na SAD, Sovjetski blok i Zapadnu Evropu. Unatoč izvanredno opsežne i složene materije, statističkog materijala, i izrazito stručne namjene knjiga je čitka i nadasve zanimljiva, što se vidi i iz nekoliko naslova kao npr.: »Američka tehnička prezasićenost«, »Ekonomska kontrola (SAD) nad Filipinima«, »Politička bazâ«, »Svjetska avionska mreža SAD«, »Ekonomske teškoće SSSR-a od 1945. do 1947.«, »Sovjetska ekspanzija u centralnu Evropu«, »Tehnička opremljenost kineske privrede«, »Pokušaj stvaranja regionalnih saveza (za Evropu)«, »Kvantitativna nestašica sirovina (u svijetu)«, itd.

II svjetski rat ostavio je bitnih tragova na velike svjetske sile. Naročito se to odnosi na SAD. Tako su 1948. god. SAD proizvodile 51% čelika u svijetu, (uračunavajući i SSSR), 79% automobila, 84% sintetskog kaučuka, 40% aluminija, 36% cementa itd.

Za vrijeme rata najviše su se u SAD razvile metalurgija i avionska industrija, zatim proizvodnja sintetskog kaučuka i magnezija. U tom je razdoblju značajna jaka intervencija države u privredi (»Zakon o obrani USA« iz 1941. g.), koja osigurava sve akcije potrebne za obranu SAD. Ovaj dirižizam javlja se u SAD ponovno 1950. god. (»neodirižizam«).

U teritorijalnom rasporedu industrije rat nije u SAD ostavio takve posljedice kao u Vel. Britaniji i SSSR-u sa njihovim prebacivanjem industrije u Škotsku, odnosno na Ural i Zauralje.

Iza I svjetskog rata SAD su jako razvile svoj izvoz. — svijet je trebao američku robu, a britanska, japanska i njemačka konkurencija na svjetskim tržištima su nestale. Međutim trebalo je i obnoviti evropsku privredu (»Trade not aide«) to se i postiglo Marchallovim planom.

Ekspanzija SAD očituje se osim financijski još i u odnosu prema Japanu, nalazištima nafte na Srednjem Istoku, vojnim bazama i širenju svoje avionske mreže koja omogućava SAD njihovu karakterističnu »politiku prisutnosti«.

Poslije pobjede komunističke partije u Kini SAD počinju pomagati Japan, reparacije se napuštaju, a novi Japan postaje predstraža prema Sovjetsko-kineskom bloku.

Vlastite relativno male zalihe nafte upućuju SAD da si osiguraju naftu u drugim dijelovima svijeta Kod toga su naročito važna ona područja u kojima eksploataciju vrše gotovo jedino američke kompanije, (Venezuela, Ekvador, Saudiska Arabija, Bahrein, Sumatra i Java).

SAD smatraju za neobično važne svoje pomorske i avionske baze u svijetu. U odnosu na predratnu situaciju najviše se promijenilo značenje sjevero-američkog Arktika. Tehnička sredstva približila su sovjetski i svjevero-američki Arktik. Sovjetski arktički prostor je znatno veći, po položaju povoljniji, međusobno bolje povezan, gušće naseljen i ekonomski bolje iskorištavan. Za razliku, do izgradnje Alcan ceste Aljaska je bila vrlo slabo povezana sa SAD i Kanadom.

Politiku prisutnosti SAD omogućava njihova svjetska avionska mreža sa dvije najvažnije svjetske kompanije — »PAA« i »TWA«. Jedino u Africi, Jugoistočnoj Aziji, i Sovjetskom bloku prevladavaju druge avionske kompanije.

Sovjetski blok promatra autor u tri cjeline — sam SSSR, zatim evropske blokovske zemlje i NR Kinu. Najvažnije posljedice II svjetskog rata za SSSR su premještanje industrije na Istok, zatim strahovit pad proizvodnje 1945. god.) indeks 58 na bazi 100 od 1940. god.) i jako širenje političkog i ekonomskog utjecaja u Evropi i Monsunskoj Aziji.

Ogroman lični i opći organizacioni napor bio je potreban da bi se oko 1.300 krupnih tvornica iz lenjingradskog, moskovskog i ukrajinskog bazena prebacilo na Istok. Iza rata najvažniji zadaci privrede bili su obnova zemlje i povišenje životnog standarda, za što je razvoj industrije predstavljalo jedini mogući put. i unapređenje željezničkog saobraćaja.

Prodor u Evropu izvršen je politički i ekonomski prosovjetski orijentiranim vladama, privrednim mješovitim društvima, naročito stvaranjem »SEV«-a i prodiranjem na Dunav. Evropske blokovske zemlje svojim privredama, koje sve koordinira SEV, doprinose ekonomskoj snazi SSSR-a. Za razliku NR Kina predstavlja problem i za sam SSSR. Uz velike ljudske rezerve i bogatstva nekim rudama (volfram, antimon, kositar, živa, boksit) i goriva (ugljen), Kina bit-

no oskudijeva u nafti, željeznoj rudači, bakru, olovu i cinku.

Ekonomski razvoj Kine vrlo je specifičan; provedena je umjerena agrarna reforma, budući da vlada smatra da zemlja treba ostati u rukama onih koji najviše proizvode. Šira nacionalizacija nije izvršena i država je postala samovlasnik onoga što je naslijedila od Japana. Država je jedino monopolizirala krupnu vanjsku i unutarnju trgovinu.

Osnovni problemi Zapadne Evrope leže u njezinoj političkoj i ekonomskoj rascjepkanosti. Stvaranje »Sjedinjenih država Evrope« po ugledu na SAD nailazi, čini se, na nepremostive zapreke. Realniji su manji regionalni sporazumi. Međutim i ovdje se javljaju iste poteškoće: privrede pojedinih zemalja su nekomplementarne, velike su razlike u životnom standardu i ekonomskoj politici, a svi su odnosi još opterećeni političkom historijom, nacionalnom netrpeljivošću, itd.

Ipak postignuti su, po mišljenju autora, i značajni uspjesi: stvoreni su »Benelux« i »Evropska zajednica za ugljen i čelik«, dok su pokušaji udruživanja skandinaviskih zemalja i Francuske i Italije propali.

R. PAVIĆ

»*Oxford 'regional economic Atlas* — THE USSR AND EASTERN EUROPE« — Oxford university press« — London 1956, 134. str. format 26×19).

Ovaj atlas je vrlo koristan priručnik za geografiju i ekonomiku tzv. »Istočnoevropskih zemalja«. Obrađeni su SSSR i evropske blokovske socijalističke zemlje. a također Jugoslavija i Mongolija. U uvodu autori ističu da Jugoslavija po političkim i ekonomskim vezama ne pripada navedenom bloku država, ali su je ovdje ipak pribrojili budući je ona »geografski dio Istočne Evrope«. Problem projekcije i odgovarajućeg mjerila onemogućio je i zajedničko prikazivanje NR Kine, što bi bilo potrebno za cjelovit prikaz Istočnog bloka.

Atlas je podijeljen na tri osnovna dijela. Na prvih 30 stranica date su, u poznatoj tehnici u kojoj su rađeni i ostali atlasi istog izdavača, geografske karte dotičnog područja. Naročito su uspjele karte sa područja SSSR-a — Bajkalsko jezero, Srednji i južni Ural, koje se teže mogu naći u ostalim izvorima.

Prvi dio sadržava primjenjene karte, — geološku, zatim kartu tala, vegetacije, temperature i padalina. Geološka karta je kombinirana i daje uporedne stratigrafske i petrografske podatke. Također su dane natuknice o važnijem rudnom blagu pojedinih prostora. Ova je karta dosta generalizirana, a također je generaliziran i prikaz tala — tako je npr. gotovo čitava Jugoslavija uključena u planiska i stepska tla. Primijenjene karte temperature i padalina su dosta detaljne — date su sezonske temperature i godišnji prikaz padalina sa tabelarnim podacima (temperature i padaline) za 31 mjesto od Splita do Anadira i Murgaba do Sagastira.

Drugi i najvažniji dio atlasa (30–109 str.) su primjenjene karte navedenog područja prema glavnim rudnim nalazištima, industrijskim proizvodnim područjima i agrarnoj djelatnosti. Karte su posvećene poljoprivredi, izvorima energije, rudnom blagu i prometu, i stalno se izmjenjuju sa tekstovnim dijelom u kojem je najviše obrađen SSSR.

U granicama mjerila i raspoloživih podataka karte SSSR-a su relativno vrlo detaljne. To se odnosi naročito na prikaz ugljena i elektroenergije, nafte i nuklearnih sirovina (karte Kuzbasa, Drugog Bakua, Apšerona itd.). Karte su često kombinirane sa podacima i grafikonima. Naročito su zanimljive one karte sa prikazom luka i glavnih puteva, koje se inače mogu teže naći u jednom takvom cjelovitom prikazu. Na kraju ovog dijela dane su karte gustoće stanovništva i etničkog sastava sa kratkim tekstovnim prikazom. Najveća pažnja u čitavom atlasu posvećena je uopće SSSR-u. Jedna posebna karta prikazuje historijski razvoj tog prostora od Srednjeg vijeka (Moskovska kneževina) do 1955. god. Za oko 85 važnijiih gradova dane su u tabeli godine njihovog postanka.

Treći dio atlasa (str. 110 do 134) je indeks koji navodi gotovo 5.000 toponima.

U atlasu dominiraju tekst i karte koje se odnose na SSSR u čemu i leži njegova naročita vrijednost. Sudeći po objektivnosti prikaza koji može kontrolirati na primjeru Jugoslavije, atlas može služiti kao siguran izvor informacija i podataka. Atlas sadržava i osnovni pregled upotrebljene literature, časopisa i drugih atlasa.

R. PAVIĆ

ALICE PICARD: *Les paysans et le tourisme dans le Tirol autrichien.* L'information géographique №3, Paris 1961.

Pisac ovoga rada razmatra ekonomsko-geografske promjene u austrijskom Tirolu pod utjecajem turizma. Prirodni uvjeti su pogodni za ljetni i za zimski turizam, a pored toga, i samo stanovništvo je vrlo poduzetno u prihvaćanju i razvitku turizma. Visoke alpske doline sve se više osvajaju i vrlo je zanimljiv njihov preobražaj u decenijama ovoga stoljeća.

Visoke doline imaju 50—70% stanovništva seoskog i uzgred zanatskog. I dok se u sličnim predjelima stanovništvo raseljava, ovdje se poslije perioda opadanja (1850—1900), stalno brojčano povećava. U odnosu na prirodne izvore ove visoke doline su prenaseljene. Malo je plodnog tla, a lavine, bujice i poplave ga još više smanjuju. Pretjeranom eksploatacijom su degradirane šume i pašnjaci.

Napori da se savlada opora priroda i da se racionalno iskoriste prirodne mogućnosti su već dali plodove: smanjen je broj agrarnog stanovništva, apsolutno i relativno, u odnosu na ukupno stanovništvo, koje je u porastu; u predjelu koji je dobrim dijelom trebalo da bude napušten, stanovništvo osvaja sve dublje i više dijelove planina. Stanovništvo smješteno na visini između 800—1930 m brojilo je: 1837. god. 19.130, 1900. god. 15.781, 1951. god. 22.654.

Jedini industrijski centar je Fulpmes sa oko 500 zaposlenih radnika u tradicionalnim kovačnicama. Pošto obradivo tlo nije davalo dovoljno za život do početka 20 st. svako se gazdinstvo bavilo još i tkanjem lana i vune za tvornice u Innu, a glavni izvor prihoda je dolazio od ljetne migracije mlađih radnika prema Švicarskoj i Njemačkoj. Kada je, međutim, krajem 19 st. počela faza alpskog turizma u mnogim sličnim alpskim dolinama nije već bilo aktivnog stanovništva, jer je migriralo. U visokim dolinama austrijskog Tirola brojnije, mlađe i poduzetnije stanovništvo prihvatilo je turizam kao novi izvor prihoda u inače teškoj sredini. Razvitak turizma i kasnije nepovoljnije ekonomsko-političke prilike za sezonsku migraciju vezali su ovo stanovništvo za njihove doline. Izgrađeni su hoteli, uređene kuće sa gostinskim sobama, a mnogi su otvorili vlastite gostionice. Kuće se sada ne napuštaju, a agrarna proizvodnja se orijentira za potrebe turizma. Tako su spašena mnoga već napuštena gazdinstva. Dobar primjer je dolina Gurgl, smještena iznad 1.700 m visine, u kojoj je bilo: 1900. god. 24 gazdinstva i 2 gostionice; 1957. god. 21 gazdinstvo (24—25 ih je bilo srušeno lavinom 1957. god.!), dva stvorena od hoteljera, trgovačke radnje, škola, pošta i jedan odsjek univerziteta u Innsbrucku.

Triloci su se prilagodili novim tendencijama turizma, koji ne traži velike centre i velike hotele, a istovremeno sebi osigurali u svojim dolinama i bolji život. I pored pomoći vlasti veliki broj radova i objekata je ostvaren vlastitom inicijativom. Ali pored uspjeha u turizmu mnogi su nastavili da se bave ranijim zanimanjem, poljoprivredom, i istovremeno upravljajući hotelima internacionalne klase. Mada je teško odrediti koliki je udio turizma u prihodima tirolskih seljaka ipak to najbolje odražava novi izgled pejzaža u njihovim dolinama.

Na kraju autor zaključuje, da turizam nije riješio sve probleme, jer i dalje postoji višak radne snage, a česte su i svakodnevne migracije od više sati i na preko 100 km udaljenosti. Međutim, hotelska služba veže žensku radnu snagu i do 80%, čime žena postaje moćna kočnica emigracije seoske porodice.

K. PAPIĆ

P CARRÈRE, PAUL — DUGRAND, RAYMOND: *La région méditerranéenne.* Presses universitaires de France, Paris 1960., str. 159. sa 16 fotografija i 21 geografskom kartom.

U poznatoj ediciji »France de demain«, čiji je jedan od urednika i Pierre George, autori ponajprije promatraju mediteransku regiju kao cjelinu, a potom je raščlanjuju po njezinim bitnim značajkama.

Poljoprivreda francuskog Mediterana je u znaku velikih suprotnosti. Dok se u Camargue žetva obavlja skraperima i traktorima, na Korzici se ona vrši srpom. U Causses i na Korzici niti 5 traktora ne dolazi na 100 poljoprivrednih gospodarstava.

Ribarstvo je danas posvuda izgubilo svoje značenje. Broj ribara se smanjio, a višestruki način privređivanja postaje novi oblik života: ribar—vinogradar i ribar—voćar.

Mediteranska regija Francuske je najveći vinorodni kraj na Zemlji. Sedmina svjetske proizvodnje vina je iz ove regije, čija vrijednost prelazi prosječno godišnje 100 milijardi franaka. Uzgoj vinove loze na zapadu od Rone je temelj čitave regionalne aktivnosti. Bézières,

Montpellier, Sète i Narbone su najznačajnija središta vinogradarstva i vinarske industrije.

Povrtljarstvo je specijalizirano na određena područja. Veliku je ulogu pri tome imala irigacija tokova Rone i Durance, Têt i Tech, koja je uvelike izvršila transformaciju pejzaža. Gajenje riže u Camargue i Bas Narbonnais, voća i povrća u Comtat i Rousillon, cvijeća u Provence, ostvarilo je besprimjerni ekonomski prosperitet jugoistočne Francuske. Vrijednost ove proizvodnje od 55 milijardi franaka predstavlja 20 posto čitavog prinosa voća i povrća Francuske.

Od velikog je privrednog značenja za ovu regiju turizam, čija vrijednost godišnje prelazi 100 milijardi franaka. Postoje dva tipa turizma: luksuzni i narodni. Zahvaljujući ovom posljednjem, razvila se Nica, koja je od 25.000 stanovnika u 1920. godini porasla u naše dane na više od 250.000 stanovnika. Nice je postala klimatsko i mondeno mjesto, glavni grad jedne od najjačih regija potrošnje Francuske, te je to jedan od najdinamičnijih gradova Francuske.

Velika urbana gustoća značajna je za dolinu Rohne, okolicu Avignona, Marseilla i Toulona. U cjelini mediteranska regija koja broji 18 gradova od 10.000 do 20.000 stanovnika, 9 do 20.000—50.000 stanovnika, 5 od 50.000 do 100.000 stanovnika (Cannes, Aix, Nimes, Avignon, Bézieres) i 4 više od 100.000 stanovnika (Marseille, Nice, Toulon, Montpellier).

Najznačajniji grad i luka regije je Marseille, čija uloga uz Toulon, prelazi granice mediteranske regije. Razvoj ovog najvažnijeg industrijskog središta i njegove luke s mnogostranim funkcijama, usko je povezan s nacionalnom ekonomijom Francuske. S dvadeset milijuna tona na godinu, luka Marseille bilježi oko 26 posto francuskog pomorskog prometa: 24 posto uvoza i 29 posto izvoza, te je to prva francuska luka po ukupnoj tonaži.

Završna su razmatranja posvećena velikim projektima regionalnog planiranja, čija je realizacija već u toku.

B. PLEŠE

HANS BOBEK: *Teheran.* Sonderdruck aus Geographische Forschungen, Festschrift zum 60 Geburtstag von Hans Kinzl, Schlern-Schriften, Band 190, Insbruck 1958, стр. 5—24. Са 8 слика у тексту и на таблама.

Аутор овог рада имао је прилику добро да упозна Иран у неколико наврата. О томе је објавио и неколико радова. Сада је, у споменици посвећеној шездесетогодишњици проф. Х. Кинцла, објавио рад о Техерану. Задатак је рада да прикаже развитак главног града Ирана и његове најважније одлике.

Техеран је релативно младо насеље. Крајем XVIII и почетком XIX века он није имао више од 15.000 становника. Проф. Х. Бобек прати историски развој града све до данас. На почетку XX века град није имао више од 200.000 становника. Данас, међутим, то је милионски град: већи је од Истанбула, Багдада, Дамаска, Бејрута и других великих градова у околним државама. Писац истиче да Техеран данас спада уопште у оне градове света који најбрже расту. Територија града захвата преко 50 квадратних километара.

У даљим излагањима писац укратко разматра природне услове значајне у развитку Техерана, затим нешто опширније приказује друштвене услове. У оваквом мањем раду разумљиво је што није у потпуности могао бити обухваћен сав материјал. Вршена су велика сажимања па је тако читав низ питања само узгред поменут или само назначен.

Сагледавши проблеме Техерана са више становишта, писац је јасно указао на комплексни карактер овог великог града. Географско проучавање градова биће корисно само у том случају ако се и физичко-географски и друштвено-историски елементи разматрају у њиховој међузависности. За такво проучавање овај рад о Техерану, по својој методици излагања, може много користити.

Ј. Ф. ТРИФУНОСКИ

ERHART WINKLER: *Industrialisierung in der Turkei und ihre Probleme.* Der österreichische Betriebswirt, 10. Jahrgang, 2. Heft, Wien 1960, стр. 101—111.

Индустрија у Турској почела се развијати углавном од 1923 године, тј. од оснивања данашње турске републике. Главни план државне власти био је: индустриско унапређење земље и њено што веће ослобођење од великог спољног увоза. Зато су одмах почеле напредовати поједине гране индустрије, нарочито текстилна и прехранбена. Већ 1927 године Турска је имала знатан број индустриских предузећа са 256.855 радника. До смрти Ататурка 1938 го-

дине напредак у индустрији био је још знатнији.

Наредна периода у развитку индустрије у Турској почела је после Другог светског рата. Претежно на основу помоћи добијене из иностранства, Турска је 1950 године већ имала око 1,000.000 становника упослених у индустрији. Највише су напредовале ове гране индустрије: текстилна, дуванска, прехранбена, метална, хемиска и још неке друге. Главни индустриски објекти налазе се у већим турским градовима: Истанбулу, Измиру, Анкари, Бруси и Адану.

Посебном одељку аутор указује на важније проблеме данашњег индустриског живота Турске. Те проблеме претстављају: колебање цена индустриских производа на светским тржиштима, јака страна конкуренција, незнатна продуктивност, менталитет њеног радничког становништва, недостатак традиције, флуктуирање радне снаге између пољопривреде и индустрије, велики степен неписмености, незнатан број женске радне снаге, недостатак сопственог капитала и високог стручног кадра.

Занимљива су и излагања аутора која указују на данашњи јак утицај државне власти на индустриску производњу Турске. Под потпуном државном контролом налазе се производња угља и гвожђа, затим израда челика, шећера, вештачке свиле, прерада дувана итд. Знатна је контрола државне власти још у производњи хрома, текстила и кожа. Уопште у овом збијеном раду налазимо много података и мисли које приказују један од најважнијих привредних проблема савремене Турске.

Ј. Ф. ТРИФУНОСКИ

EDGRAR F. WARNECKE: *Die Bedeutung der Bewässerung der Mittelmeerraum.* Geographische Rundschau, 12 Jahrgang, № 12, Braunschweig 1960, стр. 493—497.

У овом раду изнет је кратак увид у проблематику вештачког наводњавања пољопривредног земљишта у областима европско-азиско-афричког Медитерана. Поменуто наводњавање имало је огроман значај у стварању данашњег изгледа многих медитеранских крајева: оно је првобитни карактер појединих покрајина изменило јер их је од пустих и сушних претворило у веома плодне баштованске области.

Наводњавање култура у областима Медитерана је веома старо. Још у VIII веку пре наше ере помоћу наводњавања стари Етрурци у току једне године постизали су по четири жетве. И у земљама над којима су владали Римљани било је предела, који су захваљујући наводњавању, постајали веома плодни. Наводњавање великих размера раширили су Арабљани на Пиринејском Полуострву. Тамо је утврђено преко 2.000 топографских имена сва у вези са њим.

После приказа врста и начина вештачког наводњавања, аутор посебно излаже привредне резултате постигнуте у појединим медитеранским областима (Андалузија, Ломбардија итд.). За те области данас је веома карактеристична мешовитост култура на истом земљишту. То се постигло гајењем култура »на спратовима«: доњи спрат претставља разноврсно поврће, на средњем спрату је винова лоза, док су на горњем спрату заступљене воћке.

Вештачко наводњавање у многим медитеранским областима условило је годишње три до четири, негде и више жетви. У вези с тим порасла је густина насељености. Постоје поједини предели на Пиринејском и Апенинском Полуострву чак са 400 до 500 становника на једном квадратном километру. На Сицилији половина од укупног становништва налази се у тесним приморским крајевима са развијеним наводњавањем.

Посљедњи одељак приказује нове могућности у даљем проширивању вештачког наводњавања. Како истиче писац, њега треба проширити у појединим сушним областима Турске, Шпаније и других земаља. Овом питању посвећује се велика пажња у јужној Француској. Штета је што овај рад не води рачуна о вештачком наводњавању медитеранских области Балканског Полуострва и још неких других делова Медитерана уопште.

Ј. Ф. ТРИФУНОСКИ

CTIBOR VOTRUBEC: *Košice, prispevek k zemepisu mesta.* Sbornik Československe společnosti zemepisne, 1, Praha 1962, стр. 39—53.

Кошице имају 79.581 становника и претстављају центар источног дела Словачке. По величини то је шести град Чехословачке. У овом раду аутор је доста сажето али јасно најпре приказао географски положај Кошица,

затим развитак од најранијих времена до данас, па данашње привредно стање и на крају су излагања о перспективама будућег развитка.

Кошице су имале велики значај од 14. до 17. века. Иза тога значај овог града постепено се смањивао због развитка других градова у тадашњој Мађарској. Неповољан период у прошлости Кошица био је од 1918. до 1948. године, јер отада насеље лежи у непосредној близини чехословачко-мађарске границе. Године 1954. град је имао мање становника него 1910. године.

Последњих година Кошице су почеле поново да напредују. Постају центар велике индустриске привреде и привлаче ново становништво. До 1970. године планира се да ће се у овом граду изградити око 30.000 станова, а 1975. године број становништва износиће око 160.000. Неколико успелих илустрација документирају ауторова излагања.

Ј. Ф. ТРИФУНОСКИ

KARL SUTER: *Die Bevölkerung Algeriens*. Erkunde, Band XV, Heft 3, Bonn 1961, стр. 192—201.

У овом раду, који се чита са живим интересовањем, обрађен је проблем становништва Алжира. Аутор је изнео резултате својих испитивања и користио је обилне податке из литературе. На почетку рада у кратким потезима приказане су природно-географске и привредно-географске разлике појединих алжирских делова. Јасно је истакнута велика разлика између ниског средоземног приморја на северу и високих степских области (висина 800—1200) на југу.

Следећа и опширнија излагања писца посвећена су приказу етничке прошлости и одлика главног алжирског становништва Бербера. Они су веома сложена народна целина, састављена из разних група. Велика разлика код Бербера постоји између становника у сеоским и градским насељима. Јевреји у Алжиру броје око 130.000 становника и они имају знатну улогу у варошкој привреди.

На крају је приказано стање становништва Алжира од почетка француске управе до данас. Цео Алжир 1856. године имао је 2,328.000, док данас у њему има 9,500.000 становника. Од тога 89% су домаћи становници. У новије време много су напредовали и поједини градови. Оран 1830. године имао је 1.000, а сада има 400.000 становника. Град Алжир 1830. године имао је 30.000, док сада има 600.000 становника итд. У овом раду немачки географ К. Сутер дао је реалнију слику становништва Алжира.

Ј. Ф. ТРИФУНОСКИ

М. А. КАПЛАН: **Изменение культуры и ыбта Нанайцев нанайскогго района в результате социалистических преобразований.** Известия Всесюзного географического общества, Том 99, 2, вып. 2, Ленинград 1961, стр. 136—148.

Нанајци претстављају малу монголску групу насељену у најисточнијем делу СССР. Захватају слив реке Усури у њеном приморском делу — Хабаровски крај. У свом раду аутор најпре је приказао неповољне привредне у културне прилике Нанајаца до Октобарске револуције: становници су били неписмени, остављени без икакве медицинске помоћи, стално су били експлоатисани од стране појединих руских и кинеских трговаца, угњетавани од чиновника и друго.

За последњих 30 до 40 година живот Нанајаца знатно се изменио. Од искључивих примитивних рибара и ловаца они су сада постали чувени рибари са најновијим техничким средствима, затим су развили рибарску индустрију, постали су земљорадници, сточари, имају знатан број школованих људи итд. Са новим облицима привреде изменили су се живот у кући, ношња, религиозна схватања, саобраћајна средства. Затим писац истиче да се међу Нанајцима у новије време све више насељавају руски становници. Сада Руси претстављају и већину становништва у поменутој нанајској области.

Пишчева излагања пропраћена су са извесним бројем статистичких података и са неколико илустрација. У целини прилог претставља занимљив допринос познавању најновијих привредно-географских и антропогеографских измена у крајевима азиског дела СССР.

Ј. Ф ТРИФУНОСКИ

SADRŽAJ

Tvrtko Kanaet (Sarajevo): Im memorium profesoru Huseinu Brkiću

ČLANCI

I

Članci posvećeni Dvadesetgodišnjici Ustanka naroda Jugoslavije 1941—1961

Rude Petrović (Sarajevo): Socijalistička izgradnja i geografski lik Jugoslavije 7

Milica V. Vranić (Sarajevo): Zvorničko jezero i njegova oblast — značajan primjer preobražaja geografskog pejzaža u uslovima naše socijalističke izgradnje 25

II

Tvrtko Kanaet (Sarajevo): Jasenice i Jaseničani 55

Миленко С. Филиповић (Сарајево): Пријатељство на основи размене добара и услуга — прилог проучавању живота у карсту 83

Јован Ф. Трифуноски (Скопје): Бошњаци у Македонији — прилог проучавању послератних миграција становништва у ФНРЈ 95

Radovan Pavić (Zagreb): Pšenica u svjetskoj privredi 105

Tvrtko Kanaet (Sarajevo): La ligne de partage des eaux entre l'Adria et le Pontus à Glamočko et Kupreško polje 117

Милош Зеремски (Београд): Однос Мачкатске површи према неогеним басенима јужно од ње 123

Ratomir Gašparović (Sarajevo): Kartografski prikaz jednog dijela Bosne iz 1783 godine 137

Миленко С. Филиповић (Сарајево): Кров „Руска треска" у Босни 151

III

MANJI PRILOZI I SAOPĆENJA

Vidak Aligrudić:	Opštejugoslovenski popisi stanovništva . .	157
Miloš Bjelovitić:	Prvi rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1961 godine	160
Krešimir Papić:	Vanjska trgovina Jugoslavije	162
Miloš Bjelovitić:	Bosna i Hercegovina u 1960—1961 godini (Ekonomsko-geografski pregled)	164
Miloš Bjelovitić:	Bosanci na radu Sloveniji	167
Vidak Aligrudić:	Bosanskohercegovačko stanovništvo najbrže raste u Jugoslaviji	169
Vidak Aligrudić:	Sarajevo dobiva sedam hiljada novih stanovnika godišnje	170
Јован Ф. Трифуноски:	Порекло шиптарског становништва Битољско-прилепске котлине	171
Јован Ф. Трифуноски:	Развој виноградарства у НР Македонији	172
Krešimir Papić:	Stanovništvo Svijeta	173
Krešimir Papić:	Najveći gradovi na Svijetu	174
Krešimir Papić:	Upotreba novih izvora energije u Svijetu	175
Krešimir Papić:	Ribolov u Svijetu	176
Branko Pleše:	Svjetska potrošnja kave	176
Krešimir Papić:	Ekonomska integracija zemalja Istočne Afrike	177
Krešimir Papić:	VI. Kongres geografa FNRJ	177
* * *:	Rezolucija VI. Kongresa geografa FNRJ	179

IV

OCJENE I PRIKAZI

Ocjene i prikazi radova domaćih autora 183

Ocjene i prikazi radova stranih autora 196

Štampa: NP (Oslobođenje«, Sarajevo.
Za štampariju: Pero Grinfelder